

О. Реєнт, О. Малій

ІСТОРІЯ України

9

клас

ББК 63.3(4УКР)47я721
Р33

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 56 від 02.02.2009 р.)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

**Відповідальні за підготовку підручника
до видання:**

Євтушенко Р.І., головний спеціаліст МОН України;
Галегова О.В., методист вищої категорії Інституту інноваційних технологій
і змісту освіти.

Незалежні експерти:

Янишин Б.М., науковий співробітник Інституту історії України НАН
України, кандидат історичних наук;
Мацейків Т.І., старший науковий співробітник Інституту педагогіки АПН
України, кандидат педагогічних наук;
Власенко В.М., завідувач кафедри історії Сумського державного універси-
тету, кандидат історичних наук;
Іванко А.Б., заступник директора Кіровоградського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти ім. В. Сухомлинського, кандидат педа-
гогічних наук;
Валентій Л.І., заступник директора ЗОШ № 52 м. Херсона.

Реєнт, Олександр.

Р33 **Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. /**
О. Реєнт, О. Малій. – К. : Генеза, 2009. – 240 с. : іл., карти.
ISBN 978-966-504-922-7.

У підручнику висвітлено історію України від кінця XVIII до кінця
XIX ст., коли її землі перебували у складі двох імперій – Російської та
Австрійської (згодом – Австро-Угорської).

Ретельно розроблений методичний апарат допоможе глибшому засвоєн-
ню навчального матеріалу, адекватному оцінюванню знань та вмій учнів.

ББК 63.3(4УКР)47я721

ISBN 978-966-504-922-7

© Реєнт О.П., Малій О.В., 2008
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2009

У цьому навчальному році ви перегорнете ще одну сторінку історії українського народу, що охоплює період від кінця XVIII до кінця XIX ст. Ми запрошуємо вас до пізнавальної подорожі, упродовж якої ви станете свідками багатьох історичних подій. Серед них заснування Київського університету, видання «Кобзаря» Тараса Шевченка, завершення промислової революції в українських землях. Ви ознайомитеся з досягненнями науки та техніки, розвитком мистецтва. Зі сторінок підручника постануть видатні історичні діячі. Микола Лисенко – його називали «сонцем української музики», Юліан Бачинський – він першим обґрунтував необхідність політичної самостійності України, Володимир Антонович, Іван Пулюй, Микола Кибальчич, Борис Грінченко, Леся Українка, Іван Франко... Ціла плеяда талановитих співвітчизників, які любили Україну та жадали кращої долі для її народу.

Наскрізною ідеєю, що пронизує навчальний матеріал підручника, є теза про національне відродження та формування української нації. Важливо не залишити поза увагою всі компоненти цього складного процесу: економічні, політичні, соціокультурні та релігійні.

Щоб ваша подорож стала предметною, ми пропонуємо таку структуру підручника: визначення теми, план, запитання перед текстом параграфа, навчальний текст, запитання і завдання. Додаткову інформацію ви зможете отримати, використовуючи подані в підручнику карти, ілюстрації, хронологічну таблицю, словник історичних термінів і понять.

Запитання перед текстом параграфа покликані активізувати та актуалізувати вашу пізнавальну діяльність. Рубрика «Персоналії» містить біографічний матеріал, призначення якого – викликати інтерес до історичних діячів, життя та діяльність яких були пов'язані з Україною. Ми хочемо допомогти вам зрозуміти, що історію творили особи з різними характерами, почуттями, емоціями, складним шляхом пошуку істини. Через біографії діячів минулого і систему запитань-завдань ми прагнули створити умови для формування у вас самостійної оцінки їхньої діяльності, а відтак дати вам змогу використовувати здобуті знання у навчанні та повсякденному житті. Рубрика «Документи і матеріали» дозволяє конкретизувати, доповнити, ілюструвати навчальний текст параграфа, знайомить вас з різними інтерпретаціями історичних процесів в українських землях наприкінці XVIII – упродовж XIX ст., сприяє розвитку ваших умінь проблемно-пошукового та творчого характеру, надає можливості для здійснення самостійної навчальної діяльності. Рубрика «Запитання і завдання» дозволяє закріпити навчальний матеріал, сформувати базові знання з курсу історії України, розвинути вміння аналізувати, порівнювати, класифікувати, узагальнювати, робити висновки тощо. Система запитань і завдань сприяє формуванню критичного ставлення до історичних подій, явищ і процесів, виробленню самостійних суджень та умінь аргументувати і відстоювати власний погляд на ту чи іншу історичну проблему, виховувати в собі почуття впевненості у власних силах. Тепер щодо рубрики «Тематичне оцінювання». Тематична атестація є заключним етапом оцінювання ваших знань і умінь, проводиться на останньому уроці вивчення теми як диференційована контрольна робота. Під час перевірки зараховуються лише повністю виконані завдання. До останніх належать і завдання, в яких допущені незначні помилки. Однак у цілому кількість таких помилок не повинна перевищувати трьох. Інакше оцінка знижується на 1 бал.

Ми сподіваємося, що ця навчальна книга допоможе вам збагатити свої знання з одного з найцікавіших періодів історії України.

Зичимо успіхів на шляху пізнання. Муза історії Клію запрошує вас до подорожі...

Автори

ВСТУП

1? *Пригадайте, коли відбулася ліквідація Гетьманщини та Запорізької Січі. Як ці події вплинули на подальший розвиток українських земель?*

Унаслідок трьох поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. західно-українські землі ввійшли до складу Австрійської імперії. Новий адміністративно-територіальний поділ не сприяв об'єднанню заселених українцями земель у складі окремих утворень.

Чужоземне панування, національне гноблення, релігійна роз'єднаність, соціально-економічний гніт, які встановилися після втрати державності, викликали відродження в суспільно-політичній думці ідеї соборності, закликів до боротьби за єдність етнічних українських земель, культури й церкви.

Українське відродження пов'язане, по-перше, з процесом формування вітчизняної інтелігенції, по-друге – з процесом становлення власної нації. Хронологічно саме XIX та початок XX ст. стали періодом найвищого піднесення українського визвольного руху і національного відродження. XIX ст. позначене фундаментальним зрушенням в етнополітичних процесах в українських землях. У той час відбувалися становлення та консолідація **української нації** – найвищої форми розвитку етносу.

Необхідною умовою повноцінності такого процесу вважається спільність території, мови, економіки, культури, національної свідомості. Саме перший компонент і був відсутній з огляду на те, що кордон по р. Збруч розділив українську спільноту на дві частини з усіма неминучими наслідками.

У Наддніпрянській Україні значно повільніше відбувалося відторгнення віджилих форм господарювання, поширення національної ідеї та політичної культури. В українських землях, що перебували під контролем Відня, внаслідок існуючих тут політичних і соціально-економічних обставин виникли передумови для більш інтенсивної інтеграції українства

у політичне життя Австрії, зростання його національної свідомості. Специфічні риси мав процес самоідентифікації українського населення в обох імперіях.

На початку XIX ст. пошук національної ідентичності представниками української інтелігенції здебільшого не мав політичного забарвлення. Його підживлював лише інтерес до історії, літератури, мови, народних звичаїв та традицій. Проте вже в 30–40-х роках культурно-просвітницька діяльність патріотичної еліти набуває політичного забарвлення. Так, Кирило-Мефодіївське товариство вважало необхідним утвердження національно-державної незалежності України з демократичним ладом на зразок Сполучених Штатів Америки або Французької республіки у конфедеративній спілці таких самих слов'янських країн.

Після ліквідації Кирило-Мефодіївського товариства український рух у Російській імперії знову зосередився переважно довокола культурно-освітніх питань. На початку 60-х років українська інтелігенція Києва, Одеси, Полтави, Чернігова почала гуртуватися в самодіяльні напівлегальні об'єднання – громади.

Початок XIX ст. знаменувався піднесенням національно-визвольного руху в українських землях. Тут активізувалося культурно-освітнє життя, ширився революційний рух. Частина української молоді взяла участь у польському повстанні 1830–1831 рр. Вступаючи до польських революційних організацій, вона відстоювала інтереси власного народу. Тривала боротьба за об'єднання українських етнічних земель. Під час революції 1848 р. передова громадськість висунула вимоги поділу Галичини на польську й українську частини з приєднанням до останньої Закарпаття і Північної Буковини та надання цьому утворенню широкої автономії у складі імперії.

Значний вплив на зближення і консолідацію двох гілок українського народу й надалі мали історична, етнографічна й художня література, пісенна творчість. Друга половина XIX ст. позначена появою фольклорно-етнографічних видань: «Записки Южной Руси» П. Куліна, «Збірник українських пісень» М. Лисенка, «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» Я. Головацького, «Народные южноукраинские сказки» і «Чумацкие народные песни» І. Рудченка, «Політичні пісні українського народу XVI–XVIII ст.» М. Драгоманова, фундаментальної народознавчої праці «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край», упорядником якої був П. Чубинський.

Суперечливими тенденціями характеризувалася мовна ситуація в українських землях. Навіть на межі XIX–XX ст. близько 75 % українського населення обох імперій залишалося неписьменним. І. Франко з гіркотою писав про незадовільне знання народної мови в Галичині, її «поплутаність і запоганеність» у тих, хто говорив та писав нею. Неписьменність і малограмотність ускладнювали ознайомлення широких мас з кращими здобутками української літератури. Однак усе ж поступово, долаючи всі труднощі, мова українців стає дедалі більш універсальною: її визнавали своєю і наддніпрянці, і слобожани, і галичани, і подоляни, і закарпатці. Значний внесок у формування літературної української мови зробили відомі вчені-лінгвісти О. Потебня і П. Житецький. Цьому сприяв вихід у світ багатомної книжкової серії «Пам'ятки українсько-руської літератури», до створення якої долучилися І. Франко, І. Верхратський, К. Студинський,

М. Возняк. Було створено граматики і словники – «Словарь української мови» Б. Грінченка, «Українсько-російський словник» В. Дубровського.

Мовна ситуація, тісно пов'язана з рівнем національної самосвідомості, була особливо складною в русифікованому, урбанізованому середовищі сходу України, а також колонізованих, румунізованих, мадяризованих містах Галичини, Закарпаття і Буковини. Проте суспільно-політичні й етносоціальні процеси ХІХ ст. поступово готували підґрунтя для сприйняття національної ідеї дедалі більшою частиною населення українських земель, розділених кордоном, переконували його в необхідності спільної боротьби за свої соціальні, національні, політичні права.

ХІХ ст. для українського суспільства – це період революційних змін у соціально-економічній царині. Аграрно-ремісницька цивілізація змінювалася індустріальним суспільством. Ці перетворення насамперед були пов'язані з формуванням і розвитком буржуазії. Важливою ознакою індустріального суспільства ставала товарно-ринкова економіка. Людям цього часу були притаманні раціоналізм, індивідуалізм та прагматизм. Поступово змінювалася соціальна структура суспільства. Серед українського населення зростала питома вага інтелігенції, формувалися верстви буржуазії та найманих робітників.

Таким чином, упродовж ХІХ ст. з'явилися нові тенденції в розвитку українського народу, виникли нові соціально-економічні риси, духовні цінності, що значною мірою вплинули на його подальше життя і долю.

Запитання і завдання

1. За допомогою словника з'ясуйте зміст понять: автономія, нація, національне відродження. Назвіть найдоленосніші, на вашу думку, події історії України ХІХ ст. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Доберіть факти, що свідчать про зміни, які відбувалися в українському суспільстві з розвитком машинного виробництва.
3. Аналізуючи український національний рух у Російській та Австро-Угорській імперіях, відомий вчений-історик В. Сарбей підкреслював, що «реально він розвивався в таких напрямках: утвердження рідної мови в суспільно-політичному й культурному побуті, воз'єднання всіх українських земель в єдиній соборній державі, визволення народного господарства від колоніального гніту, усунення всіх перешкод на шляху розвитку національної культури». Чи поділяєте ви цей висновок ученого? Висловіть своє бачення проблеми.

Тема 1

ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ. ТЕОРІЯ
ТА СУСПІЛЬНІ ВИКЛИКИ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

В історії народів важливі й глибоко впливають на їхню долю не революції, не війни, а зміни в основних ідеях.

Гюстав Ле Бон, французький антрополог

§1 Від етносу до нації

1. Суспільні виклики першої половини XIX ст.
2. Староукраїнство і українство Нового часу.

Згадайте необхідні умови для формування нації.

А. Граф.
Йоганн Готфрід Гердер. 80-ті
роки XVIII ст.

① Терміном «українське національне відродження» в історичній літературі позначають події і явища кінця XVIII – початку XX ст. Упродовж цього періоду відбувається поширення національної самосвідомості, розвиток визвольного руху, розквіт культурного життя українців. Національне відродження розглядається як два напрями – ідентичні за змістом, одночасні за хронологічними межами, але розмежовані територіально. Один характерний для українських земель, які перебували під владою Російської імперії, другий – для тих, що входили до складу Австрійської (Австро-Угорської) імперії. Головним наслідком названих подій в українських землях, що становлять територію сучасної української держави, стало формування **української нації**.

Документи і матеріали

Етнос – історична спільнота людей, що мають спільні риси, стабільні особливості культури та психічного складу, а також усвідомлення своєї єдності і відмінності від інших.

Народність – історична спільнота людей, які мають спільну мову, територію, елементи спільної культури.

Нація – історична спільнота людей, сформована на основі спільності території, яку вони населяють, мови, особливостей культури, характеру, економічних зв'язків.

Українське державотворення: Словник-довідник. – К., 1997. – С. 40; 71; 73–74.

У першій половині XIX ст. у європейських країнах з'являються нові наукові погляди на концепцію нації. Основоположником цих поглядів вважається німецький філософ Й. Гердер, який одним із перших довів значення **національних мов і фольклору в розвитку національної самосвідомості народів**.

Документи і матеріали

...Захоплення німецького філософа селянською культурою співпало з поширенням західноєвропейського романтизму... Романтизм, що заволодів увагою нової інтелігенції Східної Європи, оспівував емоційність, спонтанність,

різноманітність, природність. Привертаючи увагу до неповторності різних народів «в їхньому природному стані» та «середовищі існування», ідеї Гердера і романтиків поклали початок концепції національної самобутності і тим самим дали засади для визначення нації.

Субтельний О. Україна: історія. – К., 1996. – С. 283.

Ідея французької революції про поширення поняття нації на всі верстви населення, проникаючи в українські землі, мала також надзвичайно позитивне значення. Нове трактування поняття нації, що виникло у Франції, стало прикладом для наслідування. Відтак рух за національні права водночас ставив і рухом за соціальне визволення, демократію, справедливість. Вплив французьких ідей «свободи» нації, справедливості відчувається в «Історії русів», де автор виводить цю тезу з природних прав народів і окремих людей.

Документи і матеріали

На думку сучасних дослідників національних рухів, процес формування націй відбувався у три етапи: академічний, культурницький і політичний. Автором такої періодизації є професор Празького університету Мирослав Грох. За його теорією, на *першому етапі* відродження національна група стає предметом уваги дослідників, які вивчають фольклорну спадщину, досліджують вірування, звичаї, історичне минуле народу. Робиться все це мовою іншого народу. *Другий етап* національно-культурного відродження визначений тим, що мова, яка на першому етапі була предметом вивчення, тепер стає мовою, якою творять літературу, яка вживається у науці, громадському житті, у політиці. І на *третьому етапі* нація, об'єднана мовою, висуває вимоги до політичного самоврядування, автономії, самостійності.

Історія культури: Навч. посібник / Наук. ред. В.М. Шейко. – К., 2004. – С. 658.

Національно-культурні процеси в українських землях також вписуються у цю триетапну схему. Відомий український вчений І. Лисяк-Рудницький, враховуючи закономірності національного розвитку, запропонував таку періодизацію формування української національної свідомості:

- *перший етап* – кінець XVIII – 40-ві роки XIX ст.;
- *другий етап* – 40–80-ті роки XIX ст.;
- *третій етап* – 90-ті роки XIX ст. – 1914 р.

Упродовж XIX ст. розвиток національної самосвідомості пройшов три етапи: *українознавчий, українофільський, український*. Перший із них пов'язаний з працею філологів, істориків, етнографів, фольклористів над українською проблематикою. Своїми дослідженнями вони наперед підтвердили самобутність українського етносу.

Пробудження Польщі. Алгоритична гравюра. 1848 р.

② Витоки українського національного відродження історики виводять від кінця козацької державності (80-ті роки XVIII ст.). Наприкінці XVIII ст. Імперська геральдична канцелярія, визначаючи правомірність претензій української шляхти на дворянські звання, поставила під сумнів право козацьких чинів прирівнюватися до російських дворянських рангів. Таке рішення викликало відповідну реакцію в українських землях. Представники чернігівської і полтавської шляхти звернулися у Петербург із петиціями протесту, підкріплюючи свої претензії історичними документами. Як докази залучалися грамоти польських королів, які ще від XVI ст. урівнювали українську і польську шляхту, договори гетьманів України з Московою тощо.

Вивчаючи й збираючи літописи, хроніки, грамоти, акти, відновлюючи геральдичні «дерева», претенденти на дворянство мимохіть поринали в часи розквіту національної державності.

Документи і матеріали

«З-посеред дворянства висуваються постаті Чепи, Чарниша, В. Полетики, Милорадовича, Калинського, Марковича, як добрі патріоти і завзяті оборонці дворянських інтересів. Все це люди, які виховували свій патріотизм по вивченні історії України, які збирали літописи й різні документи з історії краю. На свої заняття дворянським питанням вони дивляться як на подвиг, розпочатий задля своєї батьківщини», – писав історик Д. Міллер.

Реєнт О. Українські землі в дипломатії європейських країн // Історія України. – № 25–26, липень 2001. – С. 4.

Т. Калиновський. Панна зукраїнськогостаршинського роду. 1778–1782. З книги О. Рігельмана «Літописне повісткування про Малу Росію, її народ і козаків узагалі» (М., 1847 р.)

Представники староукраїнського панства склали меморіали, записки, в яких, посилаючись на історичні джерела, доводили права української старшини на зрівняння у становищі з російським дворянством. При цьому сприймали цю справу як патріотичну місію. «Як приємно, – писав у листі до В. Полетики А. Чепи, – працювати для слави й добра батьківщини! Наші власні почуття, свідомість, що ми небайдужі до інтересів батьківщини, служать нам нагородою».

Таким чином, рух, в основі якого лежали корпоративні інтереси, набув значно ширшого змісту. У ньому відбивалися дві основні концепції: нації і батьківщини. Захищаючи шляхту, «патріоти» захищали також права нації та своєї батьківщини – Гетьманщини. «Хоча Гетьманщина вже не існувала, цінності, які вона уособлювала, залишалися міцними», – підсумовує дослідник З. Когут.

З усіх земель українського етносу територія колишньої Гетьманщини та Слобожанщина мали відносно кращі передумови для формування національного руху. На цих землях ще жива була пам'ять про політичні права й державний устрій, які донедавна існували там. Рух за національне

Т. Калиновський. Сотник. З книги О. Рігельмана «Літописне повісткування про Малу Росію, її народ і козаків узагалі» (М., 1847 р.)

Т. Калиновський. Український шляхтич. З книги О. Рігельмана «Літописне повісткування про Малу Росію, її народ і козаків узагалі» (М., 1847 р.)

відродження став важливою складовою суспільно-політичного життя українських земель ХІХ ст.

Українське суспільство по-різному ставилося до політики російського уряду. Змушена під тиском обставин уважно оцінити історичне минуле українських земель та їх перспективи у складі імперії, шляхта виробила власну позицію. Тому наприкінці ХVІІІ ст. виникають два підходи української еліти до запроваджених російським самодержавством порядків: «асиміляторський» (малороси) та «традиціоналістський» (автономісти).

Прихильники першого дотримувалися думки, що автономні ідеї вже не відповідають вимогам часу й сприймали імперію як власну батьківщину. До цього табору належали, насамперед, представники козацької аристократії та родової знаті: О. Безбородько, П. Завадовський, граф І. Гудович, Д. Троцьанський, Г. Милорадович та інші.

Вони вважали, що саме приналежність до Російської імперії дозволила українським землям врятуватися від загрози з боку Речі Посполитої, Кримського ханства та Османської імперії.

Як наслідок, в українських землях утворився своєрідний мовний бар'єр, що відокремлював верхні верстви суспільства від нижчих. Українське панство навіть у домашньому побуті все більше переходило на вживання російської мови, а українську почало називати мовою «мужичою», бо нею розмовляли селяни. Заможний український землевласник В. Кочубей хизувався: «Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж хто інший».

Т. Калиновський. Козаки розважаються. З книги О. Рігельмана «Літописне повіствування про Малу Росію, її народ і козаків узагалі» (М., 1847 р.)

Табір «традиціоналістів» не відзначався однорідністю. Основна група «традиціоналістів» обмежувалася лише відстоюванням залишків традицій Гетьманщини, зокрема збереження української системи судочинства та реставрації козацького війська. Найбільш послідовно проти імперської політики виступала група, що прагнула повернути гетьманські порядки за допомогою іноземних держав. 24 квітня 1791 р. у Берліні відбулася зустріч *В. Капніста* з головою кабінету міністрів Пруссії Герцбергом.

Персоналії

КАПНІСТ ВАСИЛЬ (1758–1823)

Просвітник, письменник, громадський діяч. Народився на Полтавщині в дворянській родині, що мала козацькі корені. Обіймав посади предводителя дворянства Київської губернії, генерального судді, директора народних училищ. В «Оді на рабство» різко виступив проти закріпачення селян України (1783). 1787 р. разом з групою аристократів-автономістів підготував проект відновлення козацьких формувань в Україні («Положение, на каком может быть набрано и содержано войско охочих казаков»), який, незважаючи на підтримку П. Рум'янцева-Задунайського і Г. Потьомкіна, був відкинтий царським урядом.

Після війни 1812 р. В. Капніст виступив з проектом ліквідації станової нерівності. Переклав «Слово о полку Ігоревім» російською мовою і зробив цікавий коментар, у якому підкреслив українське походження та українські особливості цього твору.

Однак прусський монарх відмовив українцям. Попри невдачі дипломатичної місії В. Капніста, сам цей факт засвідчував у таборі «традиціоналістів» наявність досить радикальних сил, здатних використовувати міжнародні важелі для досягнення своєї мети.

Політичні настрої обох напрямів не мали ідеологічного забарвлення. Найповніше розкриваються вони в листуванні та полемічних трактатах, які були популярні серед шляхти.

«Асимілятори і «традиціоналісти» мали спільну рису: з долею України вони ототожнювали не *український народ*, а лише *елітну соціальну групу*. Це відповідало старій формулі нації, що панувала на Європейському континенті до кінця XVIII ст.

Водночас великий вплив на діячів українського руху національного відродження мав *романтизм*. Романтичні погляди на народну творчість відкривали нові перспективи для національного розвитку. Видатний теоретик романтизму німецький філософ *Й. Гердер* підкреслював: «*Україна стане новою Грецією – у цій країні чудовий клімат, щедра земля, і її музично обдарований народ прокинеться колись до нового життя*».

Отже, на початку XIX ст. в українській суспільній еліті виокремлюються кілька течій: «*традиціоналісти*», які мріяли про реставрацію української державності часів Гетьманщини; «*асимілятори*», які працювали на благо Російської імперії, її величі і водночас мали патріотичні почуття до «Малоросії», її культури; *романтики*, котрі захоплювалися культурою, мовою, побутом, світосприйняттям, мораллю народу.

«Традиціоналісти» і «асимілятори» – це колишня козацька старшина, що перетворилася на українське дворянство. Перша плеяда української інтелігенції (початок XIX ст.) також вийшла з нього. Українське дворянство упродовж 20–30-х років XIX ст. здебільшого було зрусифіковане, і тому основний тягар українського відродження несла на собі українська *інтелігенція* Наддніпрянської України. Інтелігенція, що утворила *течію романтиків*, формувалася переважно з вихідців із священників, купців, козаків, міщан. Упродовж 30–40-х років XIX ст. у Харкові, Полтаві, Ніжині, Києві склалася освічена еліта, яка відіграла визначну роль у справі національно-культурного відродження. Ця еліта, відносно нечисленна, змогла певною мірою стати виразницею загальнонародних прагнень у розв'язанні найактуальніших проблем нації, позбавленої державності.

Перша сторінка «Українського журналу» № 23 за 1825 рік.
Харків

Специфіка національного відродження в західноукраїнських землях полягала в тому, що основним носієм української національної ідеї було **духовенство**. 1816 р. з ініціативи священика І. Могильницького в Перемишлі виникла перша в Галичині культурно-освітня організація «Товариство священиків», навколо якої гуртувалося патріотично налаштоване греко-католицьке духовенство. Члени цього товариства ставили за мету писати й поширювати серед селян релігійні тексти українською мовою. Воно видало кілька молитовників, букварів. Товариство стало активним оборонцем прав української мови, поборником українізації шкільництва. 1829 р. І. Могильницький написав науковий трактат польською мовою «Розвідка про руську мову», у якому обстоював *ідею самобутності української мови, вказував на її відмінність від польської та російської, обґрунтовував її рівноправне місце серед інших слов'янських мов.*

Одним із найвагоміших викликів національного руху першої половини XIX ст. стало формулювання питання української державності.

Документи і матеріали

Спочатку у рамках слов'янської федерації. Саме таке бачення проблеми було у членів таємних галицьких організацій, що існували у 1830-х р., – «Союз мужів», «Слов'янські республіканці», «Демократично-військовий союз». Прихильниками цієї ідеї були і члени «Руської трійці».

Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. – К., 2005. – С.107.

Таким чином, одним із головних суспільних викликів першої половини XIX ст. був початок процесу національно-культурного відродження в українських землях. Українське національне відродження – це процес пробудження і формування самосвідомості народу, що втілюється у розвитку його культури, реконструкції історичного минулого, легалізації рідної мови. Наслідком відродження стає виникнення й розвиток руху за відновлення власної національної держави.

Запитання і завдання

1. Порівняйте визначення термінів «етнос», «народність», «нація». Знайдіть спільні та відмінні ознаки.
2. «... До мене таємно прибув дворянин з Малоросії, або Російської України, який називає себе *Капністом*...». Про яку подію розповідає документ? Проаналізуйте діяльність В. Капніста.
3. Охарактеризуйте події, які започаткували процес національно-культурного відродження в українських землях.
4. Назвіть соціальні верстви українського населення, які очолили процес національно-культурного відродження наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Поясніть, чому саме вони були в авангарді цього руху?
5. Укажіть етапи процесу формування націй. У чому полягає зміст першого етапу?
6. «В історії народів важливі й глибоко впливають на їхню долю не революції, не війни, а зміни в основних діях», – писав французький антрополог Гюстав Ле Бон. Чи поділяєте ви цю думку вченого? Відповідь обґрунтуйте.

§2 «У» **країнський проект»**

1. Значення фольклору та етнографії в дослідженні національних ознак українців.
2. Пошук науково-історичних підвалин української окремішності.
3. Ідея соборності українських земель.
4. Релігійно-конфесійні проблеми в національному питанні.

Дайте визначення терміна «соборність українських земель».

Документи і матеріали

...Саме на рівні масової свідомості міфи функціонують найвідчутніше.

Історичні міфи чи спосіб, у який члени наявної або потенційної національної спільноти уявляють собі своє історичне минуле, відіграють винятково важливу роль у націєтворчому процесі.

Через свою могутню емоційну притягальну силу вони є надзвичайно ефективними засобами творення колективної ідентичності, хай навіть якщо члени реальної чи потенційної спільноти політично пасивні.

Грицак Я. Страсті за націоналізмом: історичні есеї. – К., 2004. – С. 15.

- ① Відродження в певній частині населення тогочасних українських земель **історичної пам'яті**, що виявилось, насамперед, у бажанні не тільки «поринути» в минуле свого народу, але й реконструювати його, до деякої міри – навіть жити ним, дало подальший поштовх для розвитку тих галузей знань, що відображали різні сторони буття українського етносу. Так постав перший (**академічний**) етап українського національно-визвольного руху. Головним центром національного відродження на початку XIX ст. виявився Харків.

Документи і матеріали

1805 р. у Харкові було засновано університет – перший у Наддніпрянській Україні. Харківський університет, на відміну від інших аналогічних закладів, відкрили не з ініціативи уряду. З почуттям патріотизму й прагненням піднести культурний рівень населення українських земель група місцевого дворянства на чолі з прогресивним діячем Василем Каразіним, сином козацького старшини, зуміла переконати імператора Олександра I дати дозвіл на заснування в Харкові університету. Завдяки тому що Харків став освітнім центром, він до кінця 30-х р. залишався і значним культурним осередком, центром руху національного відродження. І лише тоді, коли в Києві був заснований університет св. Володимира (1834), центр національного відродження перемістився туди.

При університеті була заснована друкарня і книгарня, започатковано видання газет, журналів, альманахів. Спочатку вони були українськими лише за тематикою, згодом, і за мовою, а частіше двомовними – українською і російською. Ці видання висвітлювали не тільки соціально-економічне й політичне життя регіону, а й проблеми українознавчого характеру: історичне минуле українського народу, самотність української культури тощо.

Зокрема, перший в українських землях масовий популярний часопис «Украинский вестник», що видавався у Харкові (1816–1819), мав своїм девізом – «Сприятти всебічному піднесенню науки й літератури». На його сторінках популяризувалися знання з історії, етнографії, географії України, пропагувалося використання української мови.

Білоцерківський В.Я. Історія України. – Харків, 1999. – С. 277–278.

Виявляючи складові національної ідентичності, українська інтелігенція, як і інтелігенція інших країн Східної Європи, зосередила увагу на неповторних рисах своєї етнічної спільності: фольклорі, етнографії, мові, історії, літературі.

Документи і матеріали

Одним із перших шанувальників і видавців української народної поезії був Микола Цертелєв, грузинський князь за походженням. 1819 р. він опублікував у Петербурзі книгу «Опыт собрания старинных малороссийских песен». У передмові підкреслювалося, що пісні віддзеркалюють геній і дух народу, чистоту й мораль, які притаманні «малоросам». Висновок М. Цертелєва перегукувався з визнанням Адама Міцкевича, що українці – найпоетичніші й наймузикальніші серед слов'янських народів.

Гусєв В.І., Калінцев Ю.О., Кульчицький С.В. Історія України. – К., 2003. – С. 124.

Романтики прославляли народ, його культуру, особливо пісенну, як вияв самобутнього духу. Вони доводили, що народна творчість, життя і мислення народу – то найголовніше джерело для творчості інтелектуалів. Кожна народна культура є безцінною і поповнює духовне багатство світу. Захоплення інтелігентів-романтиків українською народною піснею, думою, казкою спонукало їх до організації експедицій, аби безпосередньо «від народу», тобто від народних виконавців, записувати ці перлини його творчості й доносити їх до «освіченої публіки». Поступово удосконалювались опрацювання та популяризація фольклорних творів, здійснювався науковий аналіз кожного з них.

У 30-х роках XIX ст. в Харкові трьома окремими випусками вийшла фольклорна збірка під назвою «Запорожская старина». Її автором був професор Харківського університету І. Срезневський, який адресував «преимущественно любопытствующим знать старину запорожскую, – быт, нравы, обычаи, подвиги этого народа воинов». Учений усвідомлював свою місію – пробуджувати українську національну свідомість. Цій же справі прислужилася і його стаття «Взгляд на памятники украинской народной словесности» (1834). Це був перший друкований публічний виступ на захист української мови, за її необмежене використання в літературі й науці. Срезневський катего-

Д.П. Де ля Фліз. Мешканці Вороновицького товариства, які піднімаються на верхівки сосен для збирання меду з бортей. 1848 р.

рично заявив, що немає найменшого сумніву в тому, що «язык український... есть язык, а не наречие».

Етнографічні матеріали використовувалися для дієвого підкріплення тези про те, що український народ у побуті, звичках, одязі та віруваннях мав безліч притаманних лише йому рис.

- ② Дані історії свідчили, що український народ здавна мав власну державність. Історичні знання найбільше сприяли утвердженню масової національної самосвідомості, викликали почуття любові до Батьківщини, до її минулого. Десятки й сотні українських освічених родин мали у своєму розпорядженні списки славнозвісних козацьких літописів XVII–XVIII ст. – Самовидця, Величка, Граб'янки, знайомили з ними родичів і приятелів.

Документи і матеріали

У процесі зростання національної свідомості набувало вирішального значення вивчення історії свого народу. Ще наприкінці XVIII ст. інтерес до славного минулого почав проявлятися у дворян-інтелігентів Лівобережної України. Серед них заслуговують на увагу такі автори, як Василь Рубан («Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 рік», 1777 р.), Опанас Шафонський («Чернігівського намісництва топографічний опис», 1786 р.), Яків Маркович («Записки про Малоросію», 1798 р.).

Уже на професійній основі була написана чотиритомна «Історія Малої Росії» Дмитром Бантишем-Каменським і опублікована 1822 р. у Москві. У ній розповідається про славне минуле України, її автономні права, історичні подвиги козацької старшини. Науково обґрунтована *ідея самобутності України*.

Гусев В.І., Калінцев Ю.О., Кульчицький С.В. *Історія України*. – К., 2003. – С.123 – 124.

- ③ Використовуючи набутий поколінням українських дослідників доби так званого старого українства фактичний матеріал, їхні нащадки впродовж XIX – початку XX ст. як на Заході, так і на Сході (тобто, в українських землях у складі Австрійської та Російської імперій) починають усе чіткіше формулювати *автономістські прагнення українства*, що проживало в межах обох держав. Ця ідея передбачала широке самоврядування саме на національному ґрунті. Трохи згодом прийшло розуміння необхідності єднання українського населення підросійської та підавстрійської частин країни. Зокрема, «австрофіли» мріяли досягти єднання під скіпетром династії Габсбургів, котра тривалий час практикувала певні загравання з національно свідомими українцями. При цьому передбачалася руйнація самодержавної Росії, влада якої не визнавала ніякого українства.

Нарешті настав час, коли українці почали рух за соборність, за створення власної єдиної та *суверенної держави*, незалежної як від Австро-Угорської, так і від Російської імперії.

- ④ Національний рух в українських землях неможливо увести окремо від пошуку шляхів розв'язання релігійної ситуації. Духовній єдності галичан і наддніпрянців, основою якої завжди була релігія, заважала відсутність єдиної національної церкви, проблема, яка, до речі, турбує українське суспільство до сьогодні.

Документи і матеріали

Історично склалося так, що в Україні протягом століть не було єдиної церкви. Дві християнські церкви, **православна та греко-католицька**, – перша переважала на Сході, інша на Заході України, – намагалися як задовольняти релігійні запити українців, так і виражати їхні духовні інтереси в цілому.

Крім двох головних християнських церков, в Україні існували інші релігійні конфесії (католицизм, іудаїзм, мусульманство, протестантизм та ін.), які мали своєї прихильників переважно серед представників національних меншин.

Російська православна церква стала засобом зросійщення й денационалізації віруючих. Імперський уряд заборонив вживати українську мову навіть у проповідях... заборонив будувати церкви в українському стилі, малювати ікони, переслідував українські звичаї.

Незважаючи на всі зусилля уряду і церковних властей, серед духовенства було немало людей, які намагалися надати церкві українського характеру.

Іншим був стан церковного життя на західноукраїнських землях. Тісно пов'язана з народом, греко-католицька церква починаючи з кінця XVIII ст. чимдалі виразніше виступала як сила, котра рішуче стояла на боці українців у їхній протидії колонізації, зугорщенню, румунізації. Цій церкві належала провідна роль у піднесенні національної свідомості населення Західної України.

Турченко Ф.Г., Мороко В.М. *Історія України*. – К., 2007. – С. 333–334, 337.

На початку XIX ст. українське дворянство, а потім інтелігенція започаткували й розгорнули рух українського національного відродження, вивчаючи історію українських земель, її мову, побут народу, його звичаї та традиції.

Запитання і завдання

1. Поясніть провідну роль Харкова в національно-культурному русі українських земель на початку XIX ст.
2. За М. Грохом, на першому етапі відродження національна група стає предметом уваги дослідників, які вивчають фольклорну спадщину, досліджують історичне минуле народу. Робиться це мовою іншого народу. Використовуючи текст підручника, доберіть факти на підтвердження цієї тези.
3. Як ви вважаєте, чому саме історична наука відіграла першорядну роль у формуванні масової національної самосвідомості?
4. «Любов до малоросійського слова все більше й більше захоплювала мене; мені було прикро, що така чудова мова залишається без літературної обробки і зверх того зазнає зовсім незаслуженої зневаги», – писав М. Костомаров. Чим ви можете пояснити зневажливе ставлення до української мови?
5. «Я піснями займаюся з благоговінням: жоден віриш, жодне особливе слово не буде в моєму виданні загублене. Я відчуваю, хто і де записав, щоб подати найточніше джерело для тих, хто вивчає народну поезію і українську мову», – писав П. Куліш у листі до І. Срезневського. Дайте історичний коментар до цього документа.

Тема 2

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ
ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ НАПРИКІНЦІ
XVIII – У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX СТОЛІТТЯ

... З кінцем XVIII ст. українські землі опинилися під властю двох великих, сильних держав – Росії й Австрії, – держав міцно централізованих і бюрократичних, то значить з сильною центральною властю, з великим начальством урядничих, з міцною поліцією й військом, а без усякого майже громадського самопорядкування. Всяка політична окремішність наших земель була скасована, самопорядкування або знесено зовсім, або зведено до найменших розмірів...

Грушевський Михайло.
Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 476

§3 Включення українських земель до складу Російської імперії

1. *Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських земель у складі Російської імперії.*
2. *Чисельність, соціальна структура та етнічний склад населення України.*
3. *Національне та соціальне становище населення.*
4. *Проникнення буржуазних рис життя в побут мешканців міста і села.*

 Поясніть значення терміна «адміністративно-територіальний устрій».

1 Наприкінці XVIII ст. внаслідок трьох поділів Речі Посполитої 1772, 1793, 1795 рр. між Росією, Австрією та Пруссією українські землі відійшли до Австрії та Росії. Західноукраїнські землі перебували у складі Австрії, східноукраїнські (Наддніпрянська Україна) – у складі Росії. Обидві колоніальні імперії не визнавали українського народу як такого, цілеспрямовано асимілюючи українців. Австрія і Росія були країнами-метрополіями щодо українських територій, повністю позбавлених будь-яких ознак державності. Українські землі були внутрішніми колоніями цих держав.

У Східній Україні ще наприкінці XVIII ст. були ліквідовані залишки української автономії – Гетьманщина (1764), Запорізька Січ (1775), полковотенний устрій (1781), запроваджене кріпацтво (1783).

На кінець 30-х років XIX ст. остаточно сформувався російський адміністративно-територіальний устрій на цих землях. Східноукраїнські землі (Правобережжя, Лівобережжя та Степ) були поділені на 9 губерній, об'єднаних у три генерал-губернаторства.

На Лівобережній Україні було утворено *Малоросійське генерал-губернаторство* з центром у Харкові, яке включало Харківську, Чернігівську та Полтавську губернії.

Правобережну Україну охоплювало *Київське генерал-губернаторство* з центром у Києві, до складу якого входили Київська, Подільська (губернський центр – Кам'янець-Подільський), Волинська (губернський центр – Житомир) губернії.

Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство з центром в Одесі включало Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії та Бессарабську область (з 1873 р. – губернія).

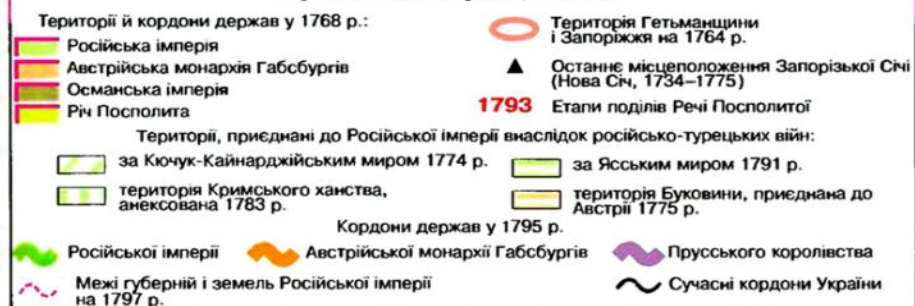
Губернатори, які здійснювали адміністративно-виконавчу владу, і генерал-губернатори, які мали практично необмежені повноваження, користувалися усією повнотою військової та цивільної влади на підконтрольній території, призначалися російським імператором. Губернії поділялися на повіти, які очолювали капітани-справники. У середньому кожна губернія поділялася на 10–12 повітів.

1837 р. повіти поділили на **стани**, очолювані поліцейськими приставами. Жодних органів самоуправління в Наддніпрянщині не існувало.

Українські землі наприкінці XVIII ст.

На Лівобережжі судочинство здійснювалося генеральним судом, а на місцях – повітовими дворянськими судами. Суди розбирали спірні питання між дворянами. Селян-кріпаків судили самі дворяни. Для священників існував окремий суд. На Правобережжі певний час ще зберігалися земський та підкоморський суди, що розглядали межові й земельні справи. У складі Австрії судова влада на селі належала дворянам-землевласникам, їхнім управителям (посесорам) та наглядачам (мандатарам).

- ② Загальна площа території, заселеної українцями, наприкінці XVIII ст. становила близько 700 тис. км². З них у складі Російської імперії перебувало 85 %, Австрійської – 15 % території. На цих територіях проживало відповідно 8,2 та 3,5 млн чол.

На українських землях історично склалися регіони:

Д.П. Де ля Фліз. Народний одяг Північної Київщини. 1848 р.

Лівобережна Україна (придніпровські області Лівобережжя);

Слобожанщина (нині – Харківська, частина Сумської, Донецької, Луганської областей України та Воронежської, Белгородської, Курської областей Росії);

Правобережна Україна (територія Київщини, Поділля, Волині, що увійшли до складу Росії внаслідок поділів Польщі);

Південна (Степова) Україна (заселена козаками, кримськими татарами, німецькими, грецькими, болгарськими переселенцями);

Кубанська Україна (заселені українцями землі Північного Кавказу);

Підкарпатська Україна (нинішнє Закарпаття);

Північна Буковина (сучасні Чернівецька область і частина Румунії);

Східна Галичина (нині – Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська області і частина Польщі).

Як наслідок колонізаторської політики, історичні землі-регіони були включені до складу Російської та Австрійської імперій, а їхні назви офіційно не вживалися.

Наприкінці XVIII ст. українці становили 98,1 % населення Лівобережжя, 85 % – Слобожанщини, 88 % – Правобережжя, 71,5 % – Південної України, 65 % – Східної Галичини.

Національними меншинами були поляки (20 % у Галичині, 5 % на Правобережжі), євреї (3,5 % на Правобережжі, 10 % у Галичині), росіяни (9 % у Південній Україні).

Австрійський уряд заохочував переселення німецьких колоністів до Східної Галичини, німецьких та румунських – до Буковини, угорських – до Закарпаття.

Уряд Росії сприяв переселенню німців, сербів, болгар, греків, росіян переважно до Південної України.

Такі заходи, в поєднанні з політикою придушення української освіти і культури, мали на меті денаціоналізацію й асиміляцію українського населення у складі обох імперій.

3 Колонізаторська політика Росії на українських етнічних землях була спрямована на позбавлення українців почуття національної самобутності й здатності до самовизначення. Особливо це виявлялося у ставленні до світської та духовної еліти, значна частина якої переймала мову, звичаї, світогляд панівної нації, втрачала свої національні риси та ознаки.

На середину XIX ст. українське населення зросло до 13,6 млн і поділялося на стани: дворянство, купців, міщан, селян, духовенство й козаків. 1835 р. цар зрівняв у правах дворян і бунчукових та військових товаришів, забезпечивши собі підтримку останніх.

Українці становили більшість сільського населення. Купецтво, ремісники, шляхта були за національністю здебільшого поляками та євреями. На Правобережжі більшість селян були кріпаками (від 74 % на Волині до 91 % на Поділлі). На Лівобережжі 1/3 селян становили козаки (прирівняні до державних селян), які мешкали на хуторах.

У південній частині України кріпацтва не існувало: тут переважали переселенці, вільні селяни, відставні солдати. На півавстрійських українських землях селянство перебувало у феодалній залежності від німецьких, румунських, угорських поміщиків та колоністів.

Фактично українські території стали сировинним додатком Російської та Австрійської імперій.

4 Більшість українського населення становило селянство. Його побутове життя практично не зазнавало змін і підпорядковувалося землеробському річному циклу.

Побутове життя селян варіювалося залежно від заможності родини, яка визначалася розмірами та якістю земельного наділу, кількістю тяглової сили та робочих рук, суспільним становищем.

Селянське житло залишалося простим – глинобитна чи зрубна хатина, побілена зсередини та зовні. Проте у XVIII ст. набуває поширення дво- і трикамерне планування хати. Останнє побутувало майже до початку XX ст. З посиленням капіталістичних відносин почали формуватися інші варіанти багатокімнатної української хати – кругла, довга тощо.

Мало змінився й інтер'єр селянського житла, який характеризувався однотипністю (під розміщувалася в кутку біля входу, а по діагоналі від печі – покуть).

Трикамерний житловий будинок (хата + кухня + сіни). Полісся. XIX ст.

Д.П. Де ля Фліз. Мешканці Єрчинського товариства. 1848 р.

Одяг у сільській місцевості, як і раніше, виготовлявся вдома, переважно з домотканого полотна та овечої вовни або хутра, оздоблювався традиційними вишивками й аплікаціями. З кінця XVIII ст. селяни стали запозичувати окремі елементи європейського одягу: чоловіки – одягати жилети та свити, а жінки – носити зшиті спідниці.

Відбулися певні зміни у харчуванні населення. Якщо асортимент їжі бідних верств залишився таким самим, то заможні родини дозволяли собі споживання заморських продуктів (помаранчів, мигдалю, імбиру, родзинок, чаю, кави, вин тощо), довіз яких в Україну збільшився у зв'язку з відкриттям чорноморських портів.

Регіональні особливості хліборобства впливали й на традиційне меню. На межі XVIII–XIX ст. в південному краї започатковується нова агрокультура – пшениця, яка згодом поширилася по всій Україні й істотно позначилася на асортименті страв української кухні.

Селянська родина залишалася патріархальною. У світоглядних уявленнях перемішувалися християнські й народні вірування та обряди.

Міста в підросійській Україні були осередками торгівлі та ремесел. Наприкінці XVIII ст. на містобудуванні позначився вплив російського класицизму (Київ, Полтава). Виникають нові міста, збудовані за принципом регулярного планування: Маріуполь (1779), Миколаїв (1784), Херсон (1778), Одеса (1794).

Кияни здебільшого мешкали в одноповерхових дерев'яних будинках, з однією-двома кімнатами. До садиби входили й господарські будівлі. У забудові південних міст відчувався західноєвропейський вплив – широкі прямі вулиці, кам'яні будинки, насадження дерев і квітів, розбивка садків і парків. У 20–30-х роках XIX ст. багато кам'яних споруд мав і Харків. Проте упорядкованість міст залишалася на низькому рівні.

Внутрішнє оздоблення міщанського житла було пишнішим, ніж сільського. Помешкання багатих городян оздоблювалися розписами, шпалерами, gobеленами, килимами, різьбленими меблями. На початку XIX ст. набула поширення також «турецька» мода. Її впливи помітні, зокрема, у кахляних печах.

Соціальний і національний склад населення міст був різноманітним. У великих містах мешкали міщани, купці, ремісники, селяни, дворяни, військові. Київ як центр православ'я привертая увагу паломників.

Побут городян визначався видом їхньої діяльності, соціальною та національною приналежністю. Так, відкритий на початку XIX ст. Харківський університет, а також ліцей у Кременці, гімназія у Ніжині приваблювали учнівську молодь. Одеса розвивалася як торгове місто.

Торгівлею займалися переважно росіяни, євреї та купці іноземного походження (особливо на Півдні), а ремеслами – українці.

Ф. Алексєєв. Вид м. Миколаєва.
1792–1800 рр.

Одеса. Практична Гавань. 1900-ті роки

Одяг городян відповідав їхньому соціальному становищу. Вбрання бідніших прошарків не надто відрізнялося від селянського. Міська верхівка – знать, велике купецтво – наслідувала західноєвропейську моду й використовувала дорогі тканини чужоземного і місцевого виробництва. Популярними були шовки, орнаментовані у стилі бароко та ренесансу.

У цілому життя середнього класу та купецтва вирізнялося суворою моральністю, релігійністю та працелюбством, а гостинність була головною рисою того часу.

Запитання і завдання

1. Використовуючи карту, схарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії.
2. Назвіть і вкажіть на карті регіони, що історично склалися в українських землях.
3. Дайте відповідь. 1783 р. на Східній Україні було запроваджено кріпацтво. Яке це століття? Яка його половина, чверть?
4. Схарактеризуйте етнічний склад населення, яке проживало в українських землях наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.
5. Використовуючи текст підручника, доберіть факти щодо верств населення в українських землях, які становили соціальну структуру суспільства на середину XIX ст.
6. «Примусова асиміляторська політика обох монархій (Габсбургів і Романових) постійно загрожувала самому існуванню українського народу, розірваному навпіл австрійсько-російським кордоном». Чи погоджуєтеся ви з таким твердженням? Спрогнозуйте історичну перспективу наслідків цієї події.
7. Використовуючи текст підручника та додаткову літературу, підготуйте повідомлення про побут: а) мешканців міст; б) мешканців сіл, які проживали в українських землях наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.

§4 Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії

1. *Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських земель у складі Австрії. Чисельність населення та його етнічний склад.*
2. *Політика австрійського уряду щодо українців. Реформи Марії Терезії та Йосифа II.*
3. *Зміни в побуті та традиціях життя міста і села.*

? Пригадайте, які українські землі Речі Посполитої відійшли після поділів цієї держави до Австрійської та Російської імперії.

1 Західноукраїнські землі склалися з трьох регіонів: Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття. Тут проживало 3,5 млн українців. Українська Східна Галичина (колишнє Руське воєводство) разом з польською Західною Галичиною (Малопольща) входили до австрійського коронного краю – Королівства Галичини та Лодомерії (Володимирщини). З території колишнього Володимиро-Волинського князівства до складу Австрійської імперії увійшла лише південна частина. Королівство поділялося на 18 округів і мало певне самоврядування. Тут було створено законодавчий орган коронного краю, однак уся повнота влади належала губернатору, який призначався цісарем (імператором) зі столиці Австрії – Відня. Політичне життя перебувало під контролем австрійських урядовців, переважно більшість державних службовців становили поляки.

Північна Буковина, заселена переважно українцями, разом з румунською Південною Буковиною склали Королівство Буковина з центром у Чернівцях, що входило до коронного краю на правах автономної округи. Центром коронного краю було м. Львів.

Закарпаття поділялося на 4 округи і було підпорядковане Угорському королівству, яке входило до складу Австрії. Австрійський уряд всіляко заохочував переселення на ці території німців, угорців і румунів, яким надавалися найкращі землі.

У Галичині більшість населення за конфесійною приналежністю становили греко-католики та іудеї. Цісарськими декретами 1771–1774 та 1781 рр. релігійні конфесії (релігійні об'єднання) краю були зрівняні в правах. Служителі всіх культів дістали статус державних службовців. Віросповідання перестало бути перешкодою для вступу на державну службу, здобуття вищої освіти, придбання землі тощо.

1774 р. у Відні започатковано греко-католицьку семінарію. 1787 р. у Львівському університеті відкрився богословський факультет з українською мовою викладання.

Румунське населення Північної Буковини становило всього 26 %, а українське – 69 %. 5 % становили представники інших національностей. Однак австрійський уряд створив умови для інтенсивної імміграції румунів із сусідніх регіонів. Призначення на адміністративні посади румунських службовців

також прискорювало румунізацію краю. Після приєднання Буковини до Галичини посилилося колоніальне гноблення місцевого населення.

② Попри утиски з боку австрійських властей західні українці перебували в кращому становищі порівняно з їхніми наддніпрянськими братами, які піддавалися набагато жорсткішому і послідовнішому ущемленню їхніх національних прав російським самодержавством. Ця відмінність пояснювалася тим, що Австрійська імперія як європейська держава була спадкоємницею римської правової системи, що чітко визначала правову структуру суспільства, а це відкривало, нехай і обмежені, перспективи національного розвитку. Як наслідок, західноукраїнська інтелігенція мала певні можливості для ведення національно-культурної діяльності. У кращому соціально-економічному становищі порівняно із закріпаченими східними українцями перебували галицькі, буковинські та зарпатські селяни.

Особливо слід підкреслити те, що греко-католицька церква досить успішно виконувала функцію об'єднання різних соціальних верств західноукраїнського населення в цілісну національну спільноту. Фактично греко-католицька церква здійснювала ту саму місію, яку в Російській імперії намагалося виконати Кирило-Мефодіївське товариство – вироблення єдиної української ідеологічної платформи. Якщо російська влада вбачала в діяльності кирило-мефодіївців найбільшу загрозу для себе, то австрійський уряд, навпаки, підтримував дії греко-католицької церкви, розуміючи, що вони сприяють уникненню соціальних потрясінь і унеможлиблюють криваві революційні сплески.

Все це призвело до того, що саме західноукраїнські землі стали об'єднавчим центром, з якого почалося інтенсивне національне відродження. Саме тут українська ідея мала матеріальне підґрунтя у вигляді національних, економічних та культурно-освітніх інституцій, навколо яких гуртувалися сотні тисяч українців ще в ті часи, коли про щось подібне на українських теренах Російської імперії годі було й думати.

Після 1774 р., коли до Австрії відійшла Буковина, настав час змін. У період правління австрійської імператриці Марії Терезії (1740–1780) та її сина Йосифа II (1780–1790) було здійснено реформи в релігійній, культурно-освітній, аграрній сферах. Реформи передбачали: поліпшення матеріального становища підданих імперії, підвищення рівня їхньої освіти з метою зроби́ти мешканців відсталих і віддалених окраїн імперії свідомими громадянами і платниками

Ю. Глоговський. Львівська міщанка

Ю. Глоговський. Селянин із Грошева

податків. Після угорського повстання 1848 р. Габсбурги виділили Закарпаття в окремий Руський дистрикт з осередком в Ужгороді. В аграрній галузі селяни звільнялися з особистої залежності від поміщиків. Право суду над селянами переходило до державних чиновників. Заборонялося збільшувати поміщицькі землі за рахунок селянських наділів, визначався термін панщини (30 днів на рік).

Церковна реформа мала на меті зрівняння в правах католицької, протестантської і греко-католицької церков; підпорядкування церков державі, надання священикам статусу державних службовців та ін.

Зміни в освіті зводилися до ліквідації ордену єзуїтів і подолання його впливу в навчальних закладах; відкриття університету у Львові (1784) та семінарії для навчання українського греко-католицького духовенства; організація початкових і середніх шкіл; запроваджено навчання рідною мовою в початковій школі.

Реформаторські заходи мали прогресивне значення і були схвально сприйняті населенням Західної України. Проте наступними австрійськими правителями всі ці нововведення були зведені нанівець.

3 Побут селян західноукраїнських земель не зазнавав значних змін. Населення Карпат за браком землеробських угідь займалося переважно гірським відгінним скотарством. Таке господарство не можна інтенсифікувати ані працею, ані капіталом, воно не потребує ні значного поділу праці, ні великої кількості робітників. Надлишок вільного часу взимку сприяв заняттям промислами. Серед населення поширювалися відходи: як для збуту промислових виробів, так і для того, щоб найнятися в містах на службу. У XVIII ст. на території Гуцульщини зростає кількість ремісників, зайнятих ткацтвом. Найбільше ткачів-ремісників було в передмістях Косова. У кожному селі виділялись окремі ткачі й цілі родини, які найкраще виробляли запаски, крайки, ліжники, верети, сукно та ін.

Буковина на час приєднання до Австрії була аграрним краєм, сільське господарство базувалося на архаїчній перелоговій системі землеробства. Міста і містечка залишалися осередками торгівлі. Торгівлю вели переважно єврейські та вірменські купці. Найбільшим ярмарковим містечком вважалася Садгора, де щороку – з 1820 р. – відбувалося 8 ярмарків, щотижня – базар.

У містах Галичини українське населення не становило більшості. Суспільна верхівка складалася з поляків або полонізованих українців. Стиль життя

панівної верхівки Австрійської імперії диктувався загальноєвропейською модою. Це стосувалося облаштування помешкання, вбрання і способу проведення дозвілля в цілому. Австрійське рококо – терезіанський стиль – залишався панівним ще кілька десятиліть після смерті Марії Терезії. На початку XIX ст. на заміну йому прийшов стиль ампір, а з 20-х років XIX ст. – біденмайер. У моду ввійшли віденські вальси. Тканини, взуття, одяг, прикраси, предмети розкоші переважно привозилися з Відня, країн Європи та Сходу.

Хата бідного селянина із селища Гаврилівці Кіцманського повіту

Побутова культура більшості тогочасного міського населення формувалася в межах національних общин. Так, частина містечок – Бучач, Рогатин, Броди, Сокаль, Десятин – були майже цілковито єврейськими. У Львові, Дрогобичі, Тернополі, Коломиї, Станіславі, Чернівцях євреї становили близько третини населення. Їхнє життя традиційно ґрунтувалося на засадах Талмуда. У Львові та Чернівцях існували впливові вірменські общини із здебільшого власним традиційним побутом.

Запитання і завдання

1. Використовуючи карту, продовжте розповідь: «Західноукраїнські землі склалися з таких регіонів...».
2. Схарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Австрійської імперії, використовуючи терміни: «коронний край», «Королівство Галичини та Лодомерії», «Королівство Буковина».
3. Уявіть себе журналістом, якому треба написати статтю про політику австрійського уряду щодо українців. Зробіть це, використовуючи текст підручника та додаткову літературу.
4. Поясніть, чому західноукраїнські землі стали центром, з якого почалося українське національне відродження.
5. Порівняйте становище українців у Російській та Австрійській імперіях. Дайте узагальнюючу характеристику становища українського народу в першій третині XIX ст.

Надніпрянська Україна в системі міжнародних відносин першої третини XIX ст.

1. Україна в Російсько-турецькій війні 1806–1812 рр.
2. Російсько-французька війна 1812 р. і Україна. Україна в планах Наполеона.
3. Місце України в Російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. Азовське козацьке військо.

Поясніть, що таке «українське питання». Який вплив воно мало на міжнародні відносини першої половини XIX ст.?

Ще за часів імператора Петра I, з початку XVIII ст., Росія намагалася закріпитися на Чорному та Азовському морях, забезпечити вихід до Середземного моря через контрольовані турками протоки Босфор та Дарданелли.

Південноукраїнські землі, таким чином, набували для російського уряду особливого значення й опинялися в центрі складних міжнародних подій. Приводом до початку Російсько-турецької війни 1806–1812 рр. стала заміна Туреччиною молдовського та волоського господарів – прихильників Росії – на людей, вороже до неї налаштованих. Тим часом, згідно з попередніми домовленостями, господарі мали призначатися лише за згодою Росії. Союзником Туреччини виступала наполеонівська Франція.

Туреччина бажала посилити вплив на Балканах, придушити національно-визвольний рух у своїх провінціях та Сербії. Росія підтримала

Михайло Кутузов

антитурецьке повстання. Українці взяли безпосередню участь у війні. До «народного ополчення» були мобілізовані мешканці Катеринославської, Київської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Чернігівської губерній. Для потреб російської армії реквізовано лише на Лівобережжі близько 1 тис. коней, 7 тис. пар волів, 6 тис. возів. На боці росіян також виступали чорноморські козаки.

По інший бік фронту воювали козаки Задунайського Війська Запорізького. Силістрійський паша один відділок запорожців використав для протидії російській піхоті, а другий – для прикриття узбережжя Чорного моря.

40-тисячне російське військо в березні 1811 р. очолив М. Кутузов. Здобувши перемоги під Рущуком та Слободзею, росіяни завершили воєнну кампанію на свою користь.

За умовами Бухарестського мирного договору до Російської імперії було приєднано Бессарабію (північну та південну частини, заселені переважно українцями), а також фортеці Акерман, Бендери, Ізмаїл, Кілію, Хотин. Кордон з Туреччиною пролягав по р. Прут до місця її впадіння в Дунай.

② Початок XIX ст. ознаменувався сплеском загарбницької політики європейських держав. Особливу активність у міжнародних справах вияв-

Німецька карикатура 1814 р. «Піднесення і падіння Наполеона»: дитинство на Корсиці, служба у війську, приїзд до Парижа, генеральське звання, проголошення імператором, поразка в Іспанії, втеча з Росії, вигнання, загибель

ляла Франція. Над Європою нависла знакова фігура Наполеона, який прагнув установити тут свою гегемонію. Оголосивши блокаду Великій Британії, французький імператор домагався приєднання до неї інших великих європейських країн. Відмова Росії підтримати дії Франції стала приводом до війни.

Наполеон виробив проект нового устрою Європи з автономними слов'янськими територіями. Україні відводилася роль буферної зони між Західною Європою і Росією.

Французький імператор обіцяв територіальні придбання своїм союзникам: Австрії – Волинь, Туреччині – Крим та Північне Причорномор'я, відновленій Польщі – Правобережну Україну. На решті українських земель передбачалося сформувані три військово-адміністративні утворення з французькими маршалами на чолі.

Для війни з Росією Наполеон підготував 640-тисячну армію. На південному напрямку (Бессарабія, Україна) планувалося задіяти з'єднання загальною чисельністю 163 тис. чол. (25-тисячний французький та австрійський корпуси, польську дивізію, а також 100-тисячну турецьку армію). Одночасно планувалося висадити військово-морський десант в Одесі та Криму.

Вторгнення наполеонівської армії в Росію, що почалося в червні 1812 р., викликала неоднозначну реакцію української еліти. Верхівка суспільства розкололася на два табори: «автономістів» і «консерваторів». До першого табору належала радикально мисляча частина української громадськості – дворяни В. Лукашевич та Мочульський (Мочугівський) з Полтавщини, Чайковський на Волині, Марлецький з Поділля, поет В. Капніст. Вбачаючи в Наполеоні визволителя від російської тиранії, вони висловлювали неприховану радість і сподівання, що з приходом французької армії в Україні буде запроваджено «Кодекс Наполеона» і країна стане автономною, а за сприятливих умов – і незалежною державою. Не обмежуючись лише словами, радикальні кола вдалися до практичних справ. Так, волинський поміщик Чайковський організував козацьке «рушення» на допомогу Наполеону, а Марлецький створив у своєму маєтку «республіку» і проголосив права людини, взявши за взірць погляди Ж.-Ж. Руссо. Очевидно, що на погляди «автономістів» значний вплив справили ідеї французького Просвітництва, події Французької революції. Однак вони не зуміли розпізнати агресивну спрямованість політики нового завойовника, для якого найголовнішим були власна слава та інтереси Французької імперії.

Консервативно-патріотичний табір становила більшість українського дворянства, колишня козацька старшина – С. Кочубей, письменник І. Котляревський, поет І. Кованько. Вони вважали російського царя захисником громадського ладу та спокою. Налякані ідеями Французької революції, скасуванням Наполеоном кріпацтва у Польщі, вони взяли активну участь в організації опору завойовникам. В українських губерніях збиралися добровільні пожертви для російської армії, проводилася мобілізація новобранців.

Для спорядження козацького війська українське дворянство виділило 10 млн крб. й 13,5 пудів срібла. На Полтавщині й Чернігівщині було сформовано 15 кавалерійських козацьких полків. Один із них спорядив І. Котляревський. Патріотичне піднесення набуло такого розмаху, що в Україні до народного ополчення та козацьких полків добровільно вступило близько 70 тис. чол.

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ІВАН (1769–1838)

Письменник, драматург, громадський діяч. Народився в Полтаві. У 1780–1789 рр. навчався в Полтавській духовній семінарії. Упродовж 1789–1796 рр. працював канцеляристом, домашнім учителем у поміщицьких родинах. 1796–1808 рр. перебував на військовій службі. Брав участь у Російсько-турецькій війні 1806–1812 рр., був учасником облоги Ізмаїла. 1808 р. вийшов у відставку. Від 1810 р. обіймав посаду наглядача «дому для виховання бідних дворян». Під час походу Наполеона на Росію (1812) сформував 5-й Український козацький полк, за що дістав чин майора. 1816 р. І. Котляревського призначено директором Полтавського театру, для якого він пише дві п'єси: «Наталка Полтавка»

і «Москаль-чарівник». Обидві вистави, вперше поставлені в Полтаві 1819 р., мали великий успіх. І. Котляревський належав до масонської ложі «Любов до істини», що діяла в Полтаві 1818–1819 рр. 1821 р. письменника обрано почесним членом «Вольного общества любителей российской словесности». Справою усього його творчого життя була поема «Енеїда», в якій автор відтворив різні сторони життя українського суспільства другої половини XVIII ст. Свого часу І. Франко, маючи на увазі стан української культури XVIII ст., з головним героєм поеми, Енеєм, порівняв самого Івана Котляревського, котрий «з великого пожару України найбільшу спас народу святість – слово».

Багато українців пов'язувало з перемогою над ворогом надії на послаблення соціально-економічного гніту, відновлення козацьких вольностей, скасування кріпосницької системи. Імператор Олександр I обіцяв генерал-губернатору Малоросії Я. Лобанову-Ростовському, що після успішного завершення війни буде залишено вояцький стан і постійне козацьке військо.

Київ був добре підготовлений до оборони – відновлені мури старої фортеці, побудовані нові навколо Києво-Печерської лаври; у Житомирі та Мозирі створені укріплені табори; значно укріплені Севастополь, Херсон, Одеса, Керч, Кінбурн, Тернопіль, Акерман, Хотин.

В Україні перебувало 200 тис. російських військ. Однак на її території активних бойових дій не велося, за винятком деяких повітів на Волині. Тут австрійські союзники Наполеона завдали поразки російській армії й заволоділи Володимирським, Ковельським, Луцьким і частиною Дубненського повітів. Польське дворянство Правобережної України, на підтримку якого розраховували французи, виявило непохитність, залишаючись на боці Росії.

На Київському напрямку французька армія активних дій не вела, сподіваючись на турецьку армію та повстання польської шляхти. Проте Туреччина залишалася вірною Бухарестському договору й у війну не вступила, а підняти повстання польської шляхти французькі агенти не змогли. Розгромити III російську армію у червні 1812 р. французам не вдалося. Тоді Наполеон наказав австрійському та саксонському корпусам і польській дивізії наступати на Україну. Французькі війська окупували невелику

частину Волинської губернії, а наприкінці липня навіть вторглися на територію Київщини та Чернігівщини. Проте силами III та Дунайської армій ці території були звільнені.

У Бородінській битві (серпень 1812 р.) відзначилися Малоросійський, Полтавський, Харківський, Сумський, Ізюмський, Охтирський, Глухівський, Чугуївський, Катеринославський, Єлисаветградський, Новоросійський та Волинський піхотні й кінні полки, в яких служили переважно українці.

У жовтні 1812 р. Наполеон був змушений відійти з Москви, яку російські війська з тактичних міркувань залишили.

У бойових діях проти французів брали участь два бузьких, два полтавських, три київських козацьких полки. Загін херсонських козаків здійснив успішний партизанський рейд по Білорусі та Литві. Українське ополчення уявило себе в контрнаступі під Москвою та в боях на території Польщі (фортеця Замостя). Багато українців билось в партизанських загонах – відомі загони Ф. Потапова (Самуся), Є. Четвертака. Вісім українських козацьких полків брали участь у «битві народів» під Лейпцигом у Німеччині восени 1813 р., шість українських полків увійшли до Парижа 1814 р.

Таким чином, українці безпосередньо долучилися до перемоги над чужоземними загарбниками і сподівалися на те, що царський уряд зробить кроки назустріч їхнім домаганням. Однак очікуваного надання Україні автономії, ліквідації кріпосного права не настало. Навпаки, царизм руками генерала Аракчєєва взяв курс на «загвинчування гайок», жорстоко придушуючи не лише прямиї непослух, відкриті непокору, але й будь-яке «вільнодумство» каральними експедиціями, ув'язненнями, засланнями і навіть смертною карою. Мрії про повернення козацьких вольностей так і залишилися мріями. Натомість козацькі полки з Правобережжя, що

П. Гес. Бородінська битва 26 серпня 1812 р. 1848 р.

вкрили себе славою на полях боїв Вітчизняної війни 1812 р., були переформовані на регулярне драгунське військо. При цьому після закінчення війни тим, хто вступив у козацьке військо на її початку, було заборонено залишати свої частини. Козаків з лівобережних полків було повернено до попереднього селянського стану. На противагу новому генерал-губернатору Малоросії М. Репніну, який обстоював збереження козацького стану, міністр внутрішніх справ В. Кочубей скасував козацтво.

Кріпосне право зберглося. Більше того, наступ на особисту свободу простих людей посилювався. Особливо яскраво це виявилось під час створення військових поселень.

Підсумки війни оформив Віденський конгрес 1814–1815 рр. До Російської імперії відійшла територія Царства Польського, зокрема й заселені українцями регіони – Холмщина, Підляшшя, Надсяння. Царство Польське дістало широку автономію, право на власне військо. Діючим правом у ньому став «Кодекс Наполеона».

③ Російські царі здавна використовували українське козацтво у власних військово-політичних інтересах. Навіть після знищення Запорізької Січі козацькі загони й застави виконували функції прикордонної охорони, часто використовувалися під час воєнних дій. Однак самодержці боялися цієї самобутньої соціальної верстви, що являла собою озброєне військо, яке в будь-який момент могло висунути власні вимоги й відстоювати їх за допомогою зброї. Тому щоразу після закінчення чергової воєнної кампанії козацькі формування розпускали, а козаків розселяли подалі від центральних губерній Російської імперії.

Чорноморське козацьке військо було створене в середині 80-х років XVIII ст. в долині річки Дністер з переселених українських козаків на чолі з А. Головатим. Вони брали участь у Російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., а пізніше охороняли новоприєднані до Росії північнокавказькі землі.

1792 р. Чорноморське козацьке військо за дозволом царського уряду переселилося на землі Таманського півострова. Адміністративним центром козаків-чорноморців став Катеринодар (Краснодар). У 60-ті роки XIX ст. окреме Чорноморське козацтво об'єдналося з російськими козаками в Кубанське козацьке військо. Ця військово-адміністративна одиниця існувала в Росії до 1920 р.

З кількох тисяч задунайських козаків було утворено Азовське козацьке військо (1832–1864). Задунайці проживали на турецькій землі від часів зруйнування за наказом Катерини II Січі, а потім знову опинилися на боці Російської імперії і під час Російсько-турецької війни 1828–1829 рр. перейшли на бік Росії. Першим наказним отаманом Азовського козацького війська став Й. Гладкий – ініціатор переходу козаків на бік Росії.

С. Васильківський. Задунайський козак

Козаків розселили на узбережжі Азовського моря між Бердянськом і Маріуполем з метою перешкодити турецькій контрабанді. Тут було утворено дві станиці – Микільську і Покровську. Козаки на баркасах патрулювали узбережжя Чорного моря від Керченської протоки до грузинського міста Поті. Упродовж 1862–1866 рр. більшість козацьких сімей переселилася на Кубань, а клейноди війська було передано Кубанському козацькому війську.

Запитання і завдання

1. Поясніть, чому південноукраїнські землі набули для російського уряду особливого значення в першій третині XIX ст. Використовуючи карту, розкажіть про участь українців у подіях Російсько-турецької війни 1806–1812 рр.
2. Чи погоджується ви з твердженням: «Наполеон виробив проект нового устрою Європи з автономними слов'янськими територіями»? Доберіть факти, що розкривають місце українських земель у планах Наполеона I.
3. Використовуючи карту, опишіть події російсько-французької війни на території України.
4. Поясніть, хто такі «автономісти» і «консерватори». Порівняйте їхні погляди на долю українського народу.
5. Створення Азовського козацького війська. Що вам відомо про цю історичну подію?
6. Назвіть події, пов'язані з іменами: Й. Гладкий, В. Кочубей, А. Головатий. Розташуйте їх у хронологічній послідовності.
7. «... Як не буде в українських полках потреби, всі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаться приналежними війську і за першою потребою повинні з'явитися на службу і утворити знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній готовності зброю, одяг і коней, утримуючи це все своїм коштом, але звільняючись від усяких інших повинностей держави». (Із розпорядження російського імператора Олександра I про утворення українського козацького війська). Прокоментуйте наведений фрагмент документа. Схарактеризуйте ставлення російського царизму до козацьких військових формувань у першій третині XIX ст.

§6 Початок національного відродження

1. Національна ідея в суспільно-політичному русі. Заходи українського дворянства щодо відновлення автономії України.
2. Новгород-сіверський гурток та історико-політична праця «Історія Русів».
3. Українське культурне відродження на Слобожанщині.

Використовуючи словник історичних термінів і понять, поясніть значення термінів «національна ідея», «національне відродження», «національна еліта».

1

Відмінна риса українського національного відродження кінця XVIII – початку XIX ст. – його органічний зв'язок з боротьбою проти аграрної політики російського самодержавства. Ця риса стала провідною ще тоді,

2*

Козак-бандурист. Народна картина. Середина XIX ст.

коли українські селяни стихійно виступали проти покріпачення царизмом, і лишалася визначальною до початку XX ст.

Для розуміння витоків українського національного руху надзвичайно важливим є те, що російський царизм наприкінці XVIII ст. завдав удару одночасно і по правах українського дворянства, знищивши політичні свободи України, і по правах українських селян, у яких відібрали землю, а самих перетворили на кріпаків. Ця нова тактика самодержавства дуже відрізнялася від тактики російських самодержців початку XVIII ст. Тоді, заради знищення прагнень до самостійності й незалежності української верхівки, уряд Петра I нацьковував українських селян на українську еліту, підтримуючи їхні часто справедливі соціальні вимоги.

Вивчаючи тему 1, ви уже дізналися про три етапи українського національного відродження. **Перший – академічний – етап**, який відображає пробудження інтересу до народної творчості і включає збирання і публікацію народних пісень, казок, легенд, прислів'їв, вивчення народної мови (кінець XVIII – середина XIX ст.). **Другий – культурний – етап**: активне творення літературних творів рідною мовою (середина XIX ст.). **Третій – політичний – етап**: висування політичних вимог (друга половина XIX – початок XX ст.). Цей поділ досить умовний, оскільки всі складові елементи національного відродження взаємодіють, переплітаються і доповнюють один одного.

Одним з основних проявів національного відродження українців стало формування національної свідомості, яка проявлялася в осягненні своєї самодостатності, окремішності, героїчного минулого українського народу і прагненні визволення з-під гніту інших народів. Національна свідомість українців у тяжкі часи живилася думами, легендами, переказами, піснями. То була жива нитка, що пов'язувала українців XIX ст. з їхніми предками – козаками і селянами, надихала кращих синів і дочок народу на боротьбу за національне визволення.

Документи і матеріали

...Зближення моє з цією людиною (І.І. Срезневським) дуже сприяло моему прагненню до вивчення малоросійської народності. В цей час від народних малоросійських пісень я перейшов до читання малоросійських творів, яких, як відомо, було в той час дуже мало. До тих пір я не читав жодної малоросійської книги, крім «Енеїди» Котляревського... За короткий час я перечитав усе, що тільки було друкованого малоросійською. Але цього мені здавалося мало; я хотів познайомитися з самим народом не з книг, але з живої мови, живого спілкування з ним. З цією метою я став робити етнографічні екскурсії з Харкова по сусідніх селах... Про минулу історію Малоросії я мав відомості переважно за Бантишем-Каменським.

Любов до малоросійського слова все більше і більше захоплювала мене; мені було прикро, що така чудова мова залишається без будь-якої літературної обробки і зверх того зазнає зовсім незаслуженої зневаги.

Костомаров Н.И. Автобиография. Исторические произведения. – К., 1989. – С. 447–448, 449.

Формуванню національної свідомості українців сприяли поява творів з вітчизняної історії, етнографії, географії, а також оформлення української мови як самобутньої і самодостатньої, а не діалекту російської, як це намагалися довести представники російської правлячої верхівки.

Ще 1777 р. **Г. Калиновський** видав у Петербурзі опис «**Весільних українських обрядів**», чим започаткував українську етнографію. 1793 р. **Я. Маркович** створив працю «**Записки о Малороссии**», що стала справжньою енциклопедією історії, мови, поезії, природи України.

Наприкінці XVIII ст. офіцер **А. Худорба** написав «**Історію України**». Вона не дійшла до нашого часу, але відомо, що мала антиросійське спрямування.

2 **А**нтиукраїнська національна політика російського царизму привела до згуртування нащадків козацької старшини та патріотично свідомої частини українського дворянства, які плекали надію відновлення автономії України. Пошук шляхів майбутнього розвитку суспільства виявився в діяльності патріотичного гуртка в Новгороді-Сіверському. Члени гуртка вели просвітницьку роботу серед широких верств українського суспільства, пропагували ідею самостійності, поширювали свої твори, в яких роз'яснювали роль та діяльність поборників української автономії – **І. Мазепи**, **П. Полуботка**, боролися за утвердження політичних прав українського народу й, зокрема, козацтва.

Важливу роль у національному відродженні українців, формуванні їхньої історичної та національної самосвідомості відіграла історично-політична праця «**Історія Русів**» (автор невідомий), що таємно поширювалася в рукописах у середовищі українського дворянства. Праця містила виклад історії українського народу і державності від найдавніших часів до 1769 р., розповідь про боротьбу проти чужоземного поневолення. Чільне місце у творі посідає історія Київської держави та тяглість державницьких традицій за часів Козаччини, Хмельниччини, Гетьманщини.

Головна ідея – ствердження права народу на самостійний державний розвиток. Автор цього популярного твору доводив, що саме Україна є прямою наступницею Київської Русі, що український народ є відмінним від росіян народом з власною самобутньою культурою та звичаями, а тому має всі права на відновлення державності. На думку історика **О. Оглоблина**, «Історія Русів» була «декларацією прав української нації та вічною книгою України».

3 **П**оширенню знань про Україну сприяв перший масовий журнал «**Украинский вестник**», що видавався в 1816–1819 рр. **І. Срезневським** у Харкові. Загальновідомими стали «**Малоросійські оповідання**» **Г. Квітки-Основ'яненка** й переклади українською мовою творів європейських авторів, здійснені ректором Харківського університету **П. Гулаком-Артемовським**.

Великою подією став вихід чотиритомної «**Истории Малой России**» **Д. Бантиша-Каменського** й п'ятитомної «**Истории Малороссии**» **М. Маркевича**.

БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ ДМИТРО (1788–1850)

Історик, археограф. Один із перших у Росії дослідників української історії. Народився в Москві в родині відомого українського і російського історика, археографа і бібліографа Миколи Бантиша-Каменського. Освіту здобув у Московському університеті. Перебував на державній службі. Упродовж 1816–1825 рр. працював завідувачем канцелярії київського військового губернатора, зібрав цінні матеріали, зокрема архівні, з історії України, на основі яких написав чотиритомну «Историю Малой России» (1822). В історіографічному і джерелознавчому сенсі праця вченого не втратила значення до сьогодні.

МАРКЕВИЧ МИКОЛА (1804–1860)

Історик, етнограф, фольклорист, поет. Народився на Сумщині, у старовинній старшинській сім'ї. Життя присвятив вивченню історії України XVII–XVIII ст. Основна наукова праця – п'ятитомна «История Малороссии» (1842–1843), в якій викладається історія України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Він одним із перших в українській романтичній поезії витворив образ народного співця («Бандурист»), став першим, хто «в'язав мотив героїзму козацтва з політичною сучасністю України та її національно-визвольними потребами і прагненнями. Автор кількох етнографічних праць, найвідоміша з яких – «Звичаї, повір'я, кухня та напої сучасних малоросіян» (1860).

1818 р. вийшли друком перша «Грамматика української мови» О. Павловського, а за рік – перша збірка українських історичних дум (видана в Петербурзі М. Церетелі). Самобутність української мови відстоювали І. Срезневський, М. Костомаров, М. Максимович.

Діяльність таємних гуртків, публікація праць з історії, народознавства, мовознавства, вихід літературних творів створювали підґрунтя для поширення волелюбних ідей, впливали на формування національної свідомості українців.

Запитання і завдання

1. Назвіть етапи національного відродження українського народу. Схарактеризуйте особливості першого етапу.
2. Як ви вважаєте, чому історик О. Оглоблин назвав «Історію Русів» «декларацією прав української нації... та вічною книгою України»?
3. Співвіднесіть імена історичних діячів з фактами з їхніх біографій.

Д. Бантиш-Каменський; а) ректор Харківського університету;
 М. Маркевич; б) автор «Истории Малой России»;
 П. Гулак-Артемовський. в) автор «Истории Малороссии».

Використовуючи текст підручника і додаткову літературу, підготуйте повідомлення про життя та діяльність одного з цих історичних діячів.

- Поміркуйте, які події (процеси) вплинули на формування національної свідомості українців.
- Г. Калиновський, І. Срезневський, Г. Квітка-Основ'яненко. З'ясуйте, що зближує цих історичних діячів, робить представниками однієї епохи.

§7 Національне відродження в західноукраїнських землях

- Поширення ідей Просвітництва. Пробудження національного життя. Поширення національної ідеї в середовищі греко-католицьких священиків.
- Діяльність «Руської трійці». Альманах «Русалка Дністровая». Значення «Руської трійці» для розгортання національно-визвольного руху.

Поясніть значення терміна «Просвітництво».

- Початок XIX ст. характеризується піднесенням національно-визвольного руху в Західній Україні. На перший план висувається питання про розвиток української мови, її захист, утвердження української національної свідомості. Русійною силою в цьому процесі стали священики Української греко-католицької церкви, які взялися до видання підручників українською мовою, наукових праць.

Документи і матеріали

Порівняння національних рухів так званих неісторичних народів Європи показує, що провідну роль на різних станах завжди відіграють ті класи, які, зберігши свою етнічну ідентичність, мали найвищий статус у соціальній ієрархії даної етнічної групи і найкращі можливості для впливу на найбільшу кількість місцевого населення даної етнічної групи. Греко-католицьке духовенство ідеально підходило до цих критеріїв. З одного боку, воно не засимілювалося і зберегло свою етнічну окремість, з другого – являло собою єдину еліту руського суспільства. Його патріотизм мав релігійний характер. Віросповідання слугувало надійним і простим способом самоідентичності руського населення, оскільки інші етнічні групи – поляки, мадяри, німці – належали переважно (у польському випадку виключно) до римо-католицької церкви... Приналежність до східного обряду успадковувалась – греко-католики не могли хрестити свою дитину у латинському обряді. Тому релігійна ідентичність зберігалася навіть при мовній і культурній асиміляції.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації. XIX – XX століття. – К., 1996. – С. 45.

Великих зусиль для піднесення національної свідомості доклали «будителі» на Закарпатті – І. Базилевич, О. Духнович (автор гімну Закарпаття «Я русин був, есьм і буду»), М. Лучкай, А. Добрянський. Вони поставили за мету впровадження української мови в освіту, пресу, літературу, виступали за широке дослідження і популяризацію місцевої історії як частини історії України.

Запровадження польської мови у школах викликало протести з боку української громадськості. Митрополит М. Левицький надіслав до уряду трактат, в якому обстоювалося право української мови на існування. Церковний діяч І. Могильницький спробував заснувати в Перемишлі освітнє товариство греко-католицьких священиків. Однак ця спроба виявилася невдалою через протидію польського духовенства. Проте заслугою Могильницького є, зокрема, те, що він домігся від австрійського уряду заснування в Східній Галичині початкових шкіл з українською мовою навчання.

Перше просвітницьке товариство – «Товариство галицьких греко-католицьких священиків для поширення письма, просвіти і культури серед вірних на основі християнської релігії» – було організоване 1816 р. митрополитом М. Левицьким. Священик із Закарпаття М. Лучкай надрукував першу в Австрії «Граматику слов'яно-руської мови» (1830), яка допомагала українцям у захисті від латинізації, мадяризації та покатоличення.

У 20–30-ті роки XIX ст. довкола єпископа І. Снігурського склався гурток письменників та вчених – Й. Левицький (філолог), Й. Лозинський (етнограф), А. Добрянський (історик), І. Лаврінський (філолог), – які заклали підвалини культурного відродження Західної України. Якщо М. Лучкай був прихильником книжної, церковної мови, а Й. Левицький відстоював наближення старої української книжної мови до російської, то Й. Лозинський виступив за привнесення в літературу живої народної мови. Ще більш послідовними в цьому питанні були члени гуртка молодих богословів, який діяв у 30-ті роки XIX ст. у Львівській греко-католицькій семінарії.

Поряд з культурно-освітніми заходами в Західній Україні розгортається революційний рух. Значна частина української молоді й уніатського духовенства прихильно ставилася до польського повстання 1830–1831 рр. Багато українців стали членами польських революційних об'єднань, де відстоювали інтереси українського населення краю.

Так, 12 українських семінаристів увійшли до таємного «Союзу друзів народу» (Львів), що входив до складу «Товариства польських карбонарів». Об'єднання виступало за скасування кріпосництва, повалення монархії, встановлення федеративної буржуазної республіки і демократичних свобод. Українські члени «Союзу» не погоджувалися зі своїми польськими товаришами, ніби населення Східної Галичини – це частина польської нації, і всіляко відстоювали національну окремішність і права українського народу.

У 1835 р. «Союз» влився до нової таємної організації – «Співдружність польського народу». Активними діячами нового об'єднання стали І. Кульчинський, К. Ценглевич, М. Попіль.

Антикріпосницьку діяльність розгорнули Ю. Горошкевич – автор популярних серед молоді «Листів приятелів миру» та І. Гудяк, котрий

переробив «Інструкцію для вчителів руського народу» на відозву до українських селян.

Коли керівники «Співдружності» відмовилися прийняти нову назву організації – «Співдружність польського й українського народу», українці утворили окреме товариство – «Руське коло».

1837 р. із «Співдружності» вийшла радикально налаштована група, що взяла собі назву «Запалена конференція польського народу». Її відгалуженням став «Союз вільних галичан» у Львові, який проводив агітацію в студентському середовищі. Українці брали діяльну участь і в роботі «Союзу синів вітчизни», члени якого сповідували гасла визвольної боротьби.

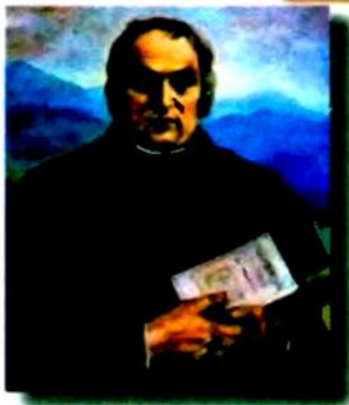
Наприкінці 30-х років XIX ст. члени галицького підпілля були вистежені й заарештовані. Найактивніші з них ув'язнені. Але зупинити поширення революційних ідей і розгортання національно-визвольних рухів уряд уже не міг.

На Буковині просвітницький рух пов'язаний з іменами народних поетів І. Югасевича, В. Довговича.

У 30–40-х роках XIX ст. на Закарпатті розпочали громадську й літературну діяльність письменники О. Духнович та О. Павлович, які відстоювали право українського народу на вільний розвиток. 1847 р. вийшов друком український буквар О. Духновича. Це стало знаменною подією в культурно-освітньому житті західноукраїнських земель.

Багато зробив для піднесення національної свідомості буковинців І. Головацький, розповсюджуючи серед буковинської інтелігенції укладений ним літературно-фольклорний науковий альманах «Вінок русинам на обжинки» (1846–1847). Альманах було видано у Відні двома книжками. Прикметно, що кошти від реалізації першої книжки планувалося передати на допомогу селянам Галичини, які постраждали від повені. Видання містило народні казки, пісні, легенди, літературознавчі розвідки. Тут було вперше надруковано кілька поезій М. Шашкевича. Важливу роль у піднесенні свідомості буковинців мала й стаття Я. Головацького «Становище русинів у Галичині».

Діяльність західноукраїнської інтелігенції сприяла утвердженню серед українців почуття національної гідності, згуртувала їх для боротьби за свої політичні, соціальні й економічні права.

Олексій Духнович

② У центрі західноукраїнського відродження першої половини XIX ст. стояла «Руська трійця» – демократично-просвітницький гурток, заснований випускниками Львівської греко-католицької семінарії М. Шашкевичем, Я. Головацьким, І. Вагилевичем (термін «руська» тоді означав «українська»).

Метою гуртка було висунуто піднесення національної свідомості в регіоні, перетворення народної мови на літературну. Це відкрило б селянству доступ до знань, сприяло б запровадженню української мови в громадське життя.

«Руська трійця» як напівлегальне демократично-просвітницьке та літературне угруповання діяло у Львові в 1833–1837 рр. «Трійчани» «ходили в

народ»: записували народні пісні й перекази, слова й вирази, вживані простими людьми; у церквах виголошували проповіді українською мовою. І. Вагилевич навіть агітував селян підніматися на боротьбу проти національного та соціального гноблення.

У 1834 р. члени гуртка підготували до друку історико-літературну збірку «Зоря», до якої увійшли біографія Б. Хмельницького, оповідання і народні пісні, присвячені Національно-визвольній війні українського народу 1648–1654 рр., вірш про С. Наливайка, оповідання про опришків. Волелюбне спрямування збірки визначило її долю: цензура заборонила друкувати матеріали.

Персоналії

ГОЛОВАЦЬКИЙ ЯКІВ (1814–1888)

Поет, історик літератури, педагог. Народився на Львівщині в сім'ї священика. Закінчив Львівський університет (1841). Упродовж 1848–1867 рр. був першим професором української мови та літератури цього університету. 1864–1866 рр. – ректор Львівського університету.

Під впливом Миколи Погодіна перейшов на московфільські позиції і 1867 р. переїхав до Російської імперії. Жив у Вільно (тепер – Вільнюс, Литва), де працював у археографічній комісії.

Я. Головацький – автор наукових праць з літератури, історії, етнографії. Найвідоміша праця – «Народні пісні Галицької і Угорської Русі» у чотирьох книгах (1878).

ШАШКЕВИЧ МАРКІЯН (1811–1843)

Письменник, етнограф, фольклорист, культурно-громадський діяч. Народився на Львівщині. Походив з родини греко-католицького священика. Навчався у Львові (університет, духовна семінарія). За українську діяльність переслідувався світськими та духовними властями. Від 1838 р. до кінця життя – священик у селах Львівщини.

У студентські роки М. Шашкевич був натхненником, організатором і лідером «Руської трійці», ініціатором її починань на засадах романтизму – збирання і популяризації фольклору, створення словника і граматики живої української мови, використання так званого гражданського шрифту замість кири-

личного, впровадження рідної мови в повсякденний вжиток інтелігенції та церковну проповідь; виступав проти спроб латинізації українського письменства. Був одним із перших перекладачів українською мовою «Слова о полку Ігоревім».

Ідеї та діяльність М. Шашкевича сприяли утвердженню національної свідомості багатьох поколінь української інтелігенції.

ВАГИЛЕВИЧ ІВАН (1811–1866)

Поет, філолог, фольклорист, громадський діяч. Народився на Станіславщині (тепер – Івано-Франківська обл.) у сім'ї священника. Від 1829 р. до кінця життя жив, навчався і працював у Львові: духовна семінарія, університет, бібліотека Оссолінських, міський архів. Займався історичними, етнографічними й археологічними дослідженнями. Писав польською, чеською та українською мовами. Переклав українською мовою «Слово о полку Ігоревім», додавши науковий коментар. З 1848 р. перейшов на полонофільські позиції, пропагував ідею польсько-українського союзу під зверхністю

Польщі. Під час революції 1848–1849 рр. увійшов до складу Руського собору, редагував його друкований орган «Щоденник руський» (1848). Зазнав переслідувань і відійшов від громадсько-політичного життя. Похований у Львові.

Нову спробу донести до читача свої погляди і почуття члени «Руської трійці» здійснили 1836 р., видавши в Будапешті літературно-науковий альманах «Русалка Дністровая». До матеріалів, узятих із «Зорі», додалися художньо-публіцистичні й наукові твори. У передмові М. Шашкевич писав, що розглядає діяльність гуртка як складову частину громадських, культурно-освітніх, наукових сил Наддніпрянщини. Цим самим висловлювався протест проти асиміляторської політики правлячих кіл у Східній Галичині і прагнення до єдності західноукраїнських земель з усією Україною. Публікація творів інших слов'янських авторів, перекладів сербських народних пісень засвідчувала також прихильність «Руської трійці» до ідеї всеслов'янського єднання.

Громадськість схвально сприйняла появу «Русалки Дністрової». З альманахом ознайомився Т. Шевченко, високу оцінку йому дав І. Франко.

Документи і матеріали

«Русалка Дністровая», хоч і який незначний її зміст, які неясні думки в ній висказані, – була свого часу явищем наскрізь революційним... «Русалка Дністровая»... поставила і обговорювала предмети зовсім світські, зовсім не обняті тісним церковним світоглядом, обговорювала їх зовсім не так, як би сього ждали церковники, ба навіть у письмі і правопису відбігла від старої традиції, значить рішучо встала проти літературно-церковного авторитету. Се вже було діло сміле та ж неабияк сміле на свій час. Але «Русалка Дністровая» не стала на тім. Авторитет літературний тих часів не був єдиним авторитетом; побіч нього і понад ним стояв другий, далеко більший і тяжчий – авторитет політичний і соціальний, під котрим стогнав мучився народ. І проти тої страшної сили проважилася виступити «Русалка».

І.Я. Франко про визначну історичну роль, яку відіграв альманах «Русалка Дністровая» у суспільно-політичному і культурному житті українського суспільства Східної Галичини // Хрестоматія з історії України. XIX – поч. XX ст. / Упоряд. В.Г. Сарбей. – К., 2000. – С. 24–25.

Тим часом влада, схаменувшись, заарештувала весь тираж збірки, що залишився, а видавців було притягнуто до відповідальності.

Проте члени «Руської трійці» не припинили діяльність. У 1846 р. Яків Головацький опублікував статтю «Становище русинів у Галичині», в якій викривав антиукраїнську політику Габсбургів: «Русини під ласкавим пануванням Австрії живуть без літератури, без часопису, без національної освіти, без шкіл... інтелігенції ж бракує необхідної моральної сили, знання справи, любові до Батьківщини і самопожертвування».

Незважаючи на те, що «Руська трійця» не проголошувала революційних гасел, її діяльність у кращих європейських традиціях Просвітництва пробуджувала національну свідомість українства, прагнення боротьби за свої національні й соціальні права.

Запитання і завдання

1. Дайте визначення поняття Просвітництво.
2. «Рушійною силою національно-визвольного руху в Західній Україні стали священники греко-католицької церкви». Використовуючи текст документи (с. 39), доберіть факти на підтвердження цієї тези.
3. Я. Головацький, М. Пашкевич, І. Вагилевич. Хто ці історичні особи? У чому полягає значення їхньої діяльності?
4. Назвіть дату заснування «Руської трійці». Вкажіть мету гуртка «Руська трійця». «Трійчани» «ходили в народ». Що вам відомо про цей історичний факт?
5. Проаналізуйте діяльність «Руської трійці», використавши текст документа на с. 43. У чому, на думку І. Франка, історичне значення «Русалки Дністрової»?
6. «Незважаючи на те, що «Руська трійця» не проголошувала революційних гасел, її діяльність у кращих європейських традиціях Просвітництва пробуджувала національну свідомість українства, прагнення до боротьби за свої національні й соціальні права». Чи поділяєте ви це твердження? Дайте власну оцінку діяльності «Руської трійці».
7. Я. Головацький писав у статті «Становище русинів у Галичині»: «Русини під ласкавим пануванням Австрії живуть без літератури, без часопису, без національної освіти, без шкіл...». Прокоментуйте цей вислів. Чи поділяєте ви погляди Я. Головацького? Відповідь обґрунтуйте.

§8 Російський визвольний та польський національно-визвольний рухи в українських землях у 20–30-х роках XIX ст.

1. Масонство в Україні.
2. Україна в програмних документах декабристів. Повстання Чернігівського полку.
3. Пропаганда волелюбних ідей у навчальних закладах.
4. Польське повстання 1830–1831 рр.

Пригадайте з курсу всесвітньої історії, які суспільні рухи розвивалися в Російській імперії в 20–30-х роках XIX ст.

- 1 З кінця XVIII ст., особливо після наполеонівських воєн та походів російської армії в Європу в 1813–1814 рр., в Україні поширюються ідеї Фран-

цузької революції. З'являються перші опозиційні царизму таємні організації, члени яких сповідують ідеї удосконалення суспільства («розумного суспільства») через удосконалення людини – масонські ложі.

Запозичені із Заходу, ці таємні товариства заповнили суспільну нішу, яку мали займати громадські, релігійні, політичні об'єднання. Однак політичні організації в самодержавній Росії годі й було мріяти, а православна церква, включена до бюрократичної системи царату, втрачала авторитет духовного провідника народу. Масонські ложі стали своєрідною відповіддю української еліти на виклик часу: в них об'єднувалися ті, хто жадав вирватися із задухи жандармсько-бюрократичного режиму, змінити звичний стан речей. Варто взяти до уваги, що масонські ідеї приходили на Лівобережжя не лише із Заходу, а й з Росії, де на цивільній та військовій службі перебувало багато українських дворян.

Спілкування з європейцями сприяло поширенню ідей волелюбності й буржуазної демократії. Тому масонський рух в Україні мав здебільшого політичний характер.

Документи і матеріали

Дух незадоволення всіх класів українського суспільства, свідомого дворянства (офіцерів), неможливість вільно викладати свої думки, плани і проекти необхідних змін державного і соціального ладу призвели до організації таємних товариств... На першому місці треба поставити масонські ложі, що до них входило дворянство, іноді дуже вельможне і багате, офіцерство. Масонство з його штучною організацією, містикою і символікою, політичною і соціальною уміркваністю... що були реакцією проти Французької революції, коріння свої на Україні мало в російському і польському масонстві. Головною його метою було духовне відродження окремої людини і філантропія...

Академік ВУАН Д.І. Багалій про масонство в Україні як форму дворянської революційності // Хрестоматія з історії України. XIX – поч. XX ст. / Упоряд. В.Г. Сарбей. – К., 2000. – С. 36–37.

Першу масонську ложу в Україні утворили польські шляхтичі у Вишневці на Волині 1742 р. 1784 р. виникла масонська ложа «Безсмертя» у Києві. Протягом 1817–1819 рр. з'являються дві масонські ложі в Одесі – «Понт Евксинський» і «Три царства», у Полтаві – «Любов до істини» (її членами були І. Котляревський, С. Кочубей, Г. Тарновський), у Житомирі, Кам'янці-Подільському. З 1818 до 1822 р. в Києві діяла масонська ложа «З'єднаних слов'ян», на гербі якої був зображений хрест із написом «Єдність слов'янська». Членами ложі були представники різних національностей, люди «вільних» професій, урядовці. Якщо на Лівобережжі домінували ідеї панславізму (об'єднання всіх слов'янських народів у складі Росії), то на Правобережжі головною метою масонських лож, до яких входили переважно поляки, була боротьба за відродження могутньої Речі Посполитої з правобережними українськими землями включно.

Масонські ложі підготували підґрунтя для виникнення суто політичних організацій. У масонських ложах пройшли школу майбутньої політичної боротьби В. Капніст, В. Лукашевич, П. Пестель, М. Орлов, М. Бестужев-Рюмін та інші.

1821 р. В. Лукашевич створив першу політичну організацію – таємне Малоросійське товариство, до якого входив генерал-губернатор Малоросії

князь М. Репнін. «Катехізіс автономіста» – програмний документ об'єднання – ставив за мету відродити Гетьманщину на автономних засадах. Погляди членів товариств на майбутнє Російської імперії виклав у проекті «Конституції» М. Новиков. Росія мала стати республікою з восьми царств. Українські землі повинні були ввійти до її складу Київським і Херсонським царствами, а також вільними містами Києвом і Одесою.

Самодержавство з острахом сприймало діяльність будь-яких громадських об'єднань. Тому 1822 р. царським указом було заборонено всі масонські ложі та інші таємні організації.

Таємна діяльність, обмежене коло членів масонських лож не дозволили поширити їхній вплив на широкі верстви населення. Однак їхня поява засвідчила опозиційність частини української інтелігенції правлячому режиму.

② Наростання невдоволення самодержавною, військово-бюрократичною системою поширювалось в усіх прошарках суспільства. «Діти 1812 року», як називали себе всі, хто після перемоги над наполеонівською армією прагнув змін на батьківщині, вдалися до практичних заходів. У 1816 р. в Петербурзі виник «Союз порятунку» – гурток офіцерів – вихідців з давніх дворянських родів. Двома роками пізніше його було реорганізовано у «Союз благоденства». Одну з його ланок – Тульчинську управу – очолив полковник П. Пестель.

1821 р. унаслідок розколу «Союзу» виникли дві організації – Південне товариство на чолі з П. Пестелем, а пізніше й Північне товариство, очолюване М. Муравйовим (Петербург). До Південного товариства із центром у м. Тульчині ввійшли, крім П. Пестеля, О. Барятинський, С. Волконський, брати Сергій та Матвій Муравйови-Апостоли, М. Бестужев-Рюмін, О. Юшневський.

Ідеологію «З'єднаних слов'ян» викладено в статуті товариства, розробленому П. Борисовим і оприлюдненому на з'їзді в Млинищах на початку вересня 1825 р.

Документи і матеріали

«Общество имело главной целью освобождение всех славянских племен от самовластия; уничтожение существующей между некоторыми из них национальной ненависти и соединение всех обитаемых ими земель федеративным союзом. Предполагалось с точностью определить границы каждого государства, ввести у всех народов форму демократического представительного правления, составить конгресс для управления делами Союза и для изменения, в случае надобности, общих коренных законов, представляя каждому государству заняться внутренним устройством и быть независимым в составлении частных своих узаконений».

Спинились далі на обов'язках кожного члена товариства сприяти промисловості, моральності й освіті в державі, а також і на особистих повинностях членів...

Відповідно до цього кожному членові ставиться у повинність дбати про викуп кріпаків, про народну освіту, а також проводити серед народу та солдат пропаганду в дусі переказаних тут правил.

Академік ВУАН С. Єфремов про федералістські ідеї учасників Товариства об'єднаних слов'ян // Хрестоматія з історії України. ХІХ – поч. ХХ ст. / Упоряд. В.Г. Сарбей. – К., 2000. – С. 39–40.

1825 р. до складу Південного товариства ввійшли члени Товариства об'єднаних слов'ян, створеного молодшими офіцерами у Новограді-Волинському. Південне товариство об'єднувало управи в Тульчині, Кам'янці, Василькові, а також Кишинівську управу на чолі з М. Орловим і В. Раєвським.

Керівники Північного й Південного товариств виробили програмні документи. У «Конституції» М. Муравйова передбачалося перетворення Росії на конституційну монархію на засадах федерації. Два з тринадцяти штатів – суб'єктів федерації – мали бути утворені на українських землях (Український з центром у Харкові й Чорноморський з центром у Києві).

«Руська правда» П. Пестеля містила більш радикальні положення. Автор уявляв майбутню Росію єдиною централізованою унітарною державою з республіканською формою правління. Він виступав за скасування кріпосного права, військових поселень, ліквідацію середньовічних гільдій, цехів, гербів, привілеїв, проголошення рівності громадян Росії перед законом, свободи слова, друку, зборів, віросповідання, рівноправності в судових справах, скорочення терміну військової служби з 25 до 15 років. Передбачалося надати всім громадянам від 20 років рівні й не обмежені майновим цензом права.

Ліквідацію самодержавства передбачалося здійснити шляхом змови. Центром повстання мала стати Україна, оскільки навесні чи влітку 1826 р. імператор збирався прибути на огляд військ до Білої Церкви. Після вбивства царя планувалося виступити з відданими полками на Київ, а потім – на Москву. Північне товариство в той самий час мало організувати виступ у столиці – Петербурзі.

Смерть Олександра I була використана заколотниками для виступу. 14 грудня 1825 р. в Петербурзі мало відбутися складання присяги новому імператору – Миколі I. У цей час на Сенатську площу вийшли повсталі полки. Однак вони були розстріляні вірними цареві військами. 29 грудня 1825 р. почалося очолене С. Муравйовим-Апостолом та М. Бестужевим-Рюміним повстання розквартированого під Васильковом Чернігівського полку. Захопивши штаб полку, повстанці вирішили йти в напрямку Житомира на з'єднання з іншими військами. Та біля сіл Устинівка й Ковалівка їх зустріли гарматним вогнем каральні частини. Розсіяні й деморалізовані учасники виступу здалися. Уряд жорстоко покарав декабристів. П'ятьох із них (К. Рилєєва, П. Каховського, С. Муравйова-Апостола, П. Пестеля, М. Бестужева-Рюміна) за вироком суду було страчено в Петербурзі, солдатів – покарано шпідрутенями. Понад 800 учасників повстання заслали до Сибіру, а також у діючу армію на Кавказ.

Перша спроба повалення самодержавства виявилася невдалою. Однак ідеї Товариства об'єднаних слов'ян та Південного товариства були підхоплені наступними поколіннями борців за волю народу.

Фрагменти «Конституції» М. Муравйова та «Руської правди» П. Пестеля

*Князь Олександр Безбородько,
засновник Ніжинської гімназії
вищих наук*

3 Після поразки повстання декабристів осередками громадських рухів в Україні стали навчальні заклади – Харківський університет (відкритий 1805 р.), гімназія вищих наук у Ніжині (заснована 1820 р.), польський ліцей у Кам'янці (1831), Київський університет (1834), хоча останній було відкрито, за словами міністра освіти С. Уварова, з метою «поширювати російську освіту й російську національність на спольщених землях Західної Росії». Виникли тасмні студентські гуртки, де читалися заборонені царизмом твори, поширювалися ідеї декабристів.

1826 р. у Харківському університеті виник таємний літературний гурток, члени якого сповідували ідеї слов'янської єдності та свободи. Зусиллями одного з активних учасників гуртка І. Срезневського видавався «Український альманах», в якому публікувалися поетичні твори, народні пісні, а потім – «Запорізька старовина», де вміщувалися твори про історичне минуле слов'янських народів.

1827 р. царська «охранка» викрила гурток, і одного з його керівників – В. Розаліона-Сошальського – було відправлено у військо до Фінляндії.

Ніжинська гімназія вищих наук стала осередком вільнодумства вже з початку свого існування.

До 1826 р. її очолював І. Орлай – просвітитель, масон, прогресивно мисляча людина. Під впливом ідей декабристів гімназисти видавали рукописні журнали, поширювали твори найвидатніших зарубіжних і вітчизняних письменників та філософів – Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Вольтера, О. Грибоєдова, О. Пушкіна, К. Рилєєва. Серед тих, кого захоплювали вільнолюбні ідеї, були й гімназисти М. Гоголь та Є. Гребінка.

Ніжинська гімназія вищих наук (пізніше – ліцей)

ОРЛАЙ ІВАН (1770–1829)

Учений-медик, педагог, освітній діяч. Вищу освіту здобував у Львівському, Пештському та Віденському університетах. Не знайшовши постійної роботи в Угорщині та на Закарпатті, 1791 р. переїхав до Росії. 1793 р. закінчив Петербурзьке медико-хірургічне училище, у Дерптському університеті захистив дисертацію на звання доктора медицини і хірургії. Працював медиком при імператорському дворі, ученим секретарем, згодом – помічником президента Медичної академії. Вів наукові пошуки – займався питаннями історії медицини, удосконаленням медичної термінології. Член багатьох вітчизняних та зарубіжних наукових товариств.

Упродовж 1821–1826 рр. очолював гімназію вищих наук у Ніжині, в якій навчалися М. Гоголь, Є. Гребінка. 1826–1829 рр. керував роботою Рішельєвського ліцею в Одесі. Педагогічною діяльністю І. Орлай здобув великий авторитет і визнання європейської громадськості. Його високо цінував Й.-В. Гете, з яким Орлай був добре знайомий.

Подібні настрої панували й серед інших професорів та викладачів Ніжинської гімназії. М. Білоусов, К. Шапалінський, І. Ландражин, С. Андрущенко, Ф. Зінгер виступали проти кріпосницької системи, виявляли співчуття декабристському рухові. Дізнавшись про погляди професорів-вільнодумців, цар Микола I наказав відправити їх на заслання.

Діяльність таємних гуртків у навчальних закладах України сприяла поширенню антикріпосницьких, волелюбних ідей. Після закінчення навчання молоді освічені люди несли їх у нове оточення, що формувало опозиційні самодержавству сили.

4 Царство Польське вважалося володінням Романових і входило до складу Російської імперії. Російський уряд грубо порушував конституцію, обмежував діяльність польського сейму, пригнічував будь-які вияви національного життя. У польських колах визрівало прагнення вийти зі складу імперії та утворити незалежну Польську державу. 17 листопада 1830 р. спалахнуло повстання у Варшаві. Царський намісник великий князь Костянтин та урядові війська змушені були залишити Польщу. Револуційна частина поляків, об'єднаних навколо «Патріотичного товариства», обстоювала продовження боротьби до здобуття повної незалежності, консервативна – схилилася до угоди з царем за умови дотримання ним положень Конституції 1815 р.

На початку 1831 р. повсталі висунули гасло «За нашу і вашу свободу!», закликаючи поневолені народи імперії до спільної боротьби. Польський сейм утворив Національний уряд, який вбачав своє завдання у відродженні Польської держави в кордонах 1772 р. (з українськими землями включно).

На Правобережній Україні повстанням керував Союз вільних синів Поділля (Кам'янець-Подільський). У лютому 1831 р. у м. Барі відбувся з'їзд організацій, які створили повстанський центр. Керівниками повстання на Київщині було призначено В. Тишкевича, на Волині – Я. Малиновського,

на Поділлі – Я. Сулятицького. Однак сподівання на підтримку з боку місцевого населення не справдилися. Українські селяни повірили не польській шляхті, а російському фельдмаршалу Остен-Сакену, який обіцяв звільнити їх з кріпацтва за підтримку урядових військ. Утім після придушення виступу нічого не змінилося, більше того, шляхта помстилася селянам, збільшивши визиск.

1831 р. у збройних сутичках царське військо завдало поразки польським загонам. Керівників та учасників антиурядового виступу за вироком суду в Києві було заслано до Сибіру, віддано в солдати, позбавлено дворянських прав і маєтків.

Та на цьому царизм не зупинився. Було заборонено діяльність польських шкіл та ліцеїв, греко-католицької церкви (1838), ліквідовано магдебурзьке право в містах та чинність Литовських статутів.

Польське повстання засвідчило зростання рівня національної самосвідомості і невдоволення національною політикою самодержавства.

Запитання і завдання

1. Коли і чому в українських землях виникає масонство? Схарактеризуйте діяльність масонських лож в Україні.
2. В Україні, розділеній між Австрійською і Російською імперіями, частина масонів підтримувала ідею національно-визвольних змагань слов'янських народів. Доберіть факти, що підтверджують або спростовують це положення. Розкрийте своє бачення масонства в Україні.
3. Академік Д. Багалій називає масонство формою дворянської революційності. Чи поділяєте ви це твердження?
4. Установіть, про яку подію йдеться.
1821 р., В. Лукашевич, «Катехізіс автономіста».
5. «Народ не інакше може стати вільним, як зробившись моральним, освіченим і промисловим. Хоч військові революції швидше досягають мети, але наслідки їх небезпечні: вони бувають не коліскою, а труною вільності, в ім'я якої вони здійснюються» (з «Правил» Товариства об'єднаних слов'ян). Спираючись на набуті знання з всесвітньої історії, висловіть своє ставлення до наведеного положення. Чи поділяєте ви історичні погляди представників Товариства об'єднаних слов'ян?
6. Яка подія відбулася 29 грудня 1825 р.? Розкажіть про неї.
7. Порівняйте програмні документи Північного і Південного товариств щодо українських земель.
8. Опишіть події польського повстання, скориставшись планом відповіді.
А. Коли відбулася ця подія?
Б. Хто брав участь?
В. Які причини обумовили цю подію?
Г. Чого прагнули учасники повстання?
Д. Які наслідки мала ця історична подія?

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

- ▶ 1. Дайте відповідь. Які українські землі стали ареною бойових дій під час походу французької армії під проводом Наполеона I на Москву?
Київщина;
Східна Галичина;
Волинь;
Поділля.
- ▶ 2. Вкажіть місто, яке вважають першою столицею національного відродження Наддніпрянської України.
Одеса;
Київ;
Полтава;
Харків.
- ▶ 3. Назвіть документ, у якому декабристи передбачали надання автономних прав українським землям.
- ▶ 4. Скориставшись картою, вкажіть, які російські губернії на українських землях безпосередньо межували із західноукраїнськими землями.
Харківська губернія;
Катеринославська губернія;
Київська губернія;
Подільська губернія;
Волинська губернія.
- ▶ 5. Встановіть послідовність подій.
– Третій поділ Польщі.
– Російсько-французька війна.
– Таємна місія В. Капніста до пруського короля.
– Видання альманаху «Русалка Дністровая».
– Утворення Азовського козацького війська.
– Діяльність полтавської масонської ложі «Любов до істини».
- ▶ 6. І. Котляревський, Я. Головацький, В. Лукашевич. Хто ці історичні особи? Які події в історії України пов'язані з їхньою діяльністю?
- ▶ 7. Зробіть висновок. Про що свідчать такі факти:
1764 – ліквідація Гетьманщини;
1775 – ліквідація Запорізької Січі;
1781 – ліквідація полково-сотенного устрою;
1783 – запровадження кріпосництва в Східній Україні?
Дайте історичний коментар цим подіям.
- ▶ 8. Назвіть найбільш доленосні, на ваш розсуд, події, що сталися в українських землях у першій третині XIX ст. Розташуйте їх у порядку спадання значущості. Відповідь обґрунтуйте.
- ▶ 9. Поясніть процеси, що мали місце в українських землях у першій третині XIX ст., відображені в термінах: генерал-губернаторства, повіти, стани, посесор, мандатор.

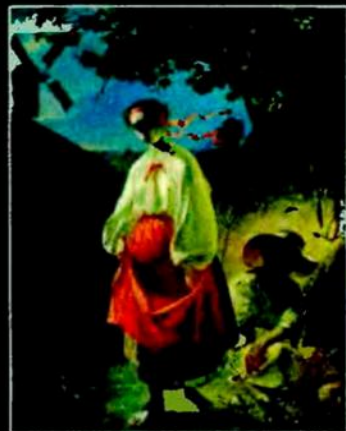

- ▶ 10. «Декабристи уявляються в масовій свідомості або корисними узурпаторами, або великодушними мрійниками, які вирішили привести себе в жертву. А вони були – насамперед! – політиками. Політиками некорисливими в більшості своїй і, головне, тверезомислячими», – писав Я. Гордін у книзі «Заколот реформаторів». Чому в Російській імперії зароджується рух декабристів? Який він мав вплив на розвиток суспільно-політичних рухів в українських землях? Які ідеї просвітників було втілено в програмних документах декабристів?
- ▶ 11. Зі статті Я. Головацького «Становище русинів у Галичині». «Передусім бракує руському народові здібних керівників і проводирів, центру й органічного зв'язку окремих частин, а освіченим русинам – необхідної моральної сили, знання справи, любові до батьківщини і самопожертвування. Народ розчленований, пригноблений і ледве животіє без самосвідомості, а його вожді, денаціоналізовані й чужі йому, спокійно присипляють його далі в цьому сні. А зверху, нарешті, дивляться на цей гнилий застій цілком спокійно і відхиляють посередньо і, можливо, несвідомо кожний рух, який міг би розбудити сплячих». Чи поділяєте ви це твердження? Наскільки пророчими були висновки Я. Головацького?
- ▶ 12. Про кого з українських діячів першої третини ХІХ ст. вам би хотілося розповісти? Поясніть чому. Що вам відомо про життя і діяльність цієї особи з інших джерел, творів літератури і мистецтва?

Тема 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ
ЖИТТЯ НАРОДУ ТА УКРАЇНСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Перша половина ХІХ ст. – це період визрівання глибокої суспільно-політичної кризи в Російській імперії, складовою якої були українські землі. Ця криза зумовила виникнення суспільних рухів, метою яких було знайти вихід із скрутного становища.

Бойко О.Д. Історія України. – К., 2008. – С. 214

§9 Сільське господарство в українських землях

1. Стан сільського господарства й розвиток аграрних відносин у першій половині XIX ст.
2. Аграрна реформа 1848 р.

Пригадайте ознаки поміщицького господарства.

- ① Сутність феодально-кріпосницької системи відображають дві основні ознаки: в) власність поміщика на землю і особиста залежність селянина від поміщика; б) організація землекористування, за якої селянин виконує певні повинності за виділену поміщиком ділянку орної землі. В Росії до середини XIX ст. зберігалось натуральне господарство, яке в Європі почало руйнуватися ще у XVI–XVIII ст.

В українських губерніях земля належала родовим дворянам і козацькій старшині. Землі в Україні належали українським, польським та російським дворянам. Отримуючи угіддя за цивільну та військову службу «цареві-батюшці», вони ставали довічними власниками і землі, і селян, які на ній мешкали. Особиста залежність селян, юридично оформлена самодержавством, спричинила появу цілого стану – кріпаків. Прикріплені до землі, а значить, і до її господаря, селяни могли отримати свободу лише за умови сплати великого викупу. Повна особиста безправність посилювалася соціально-економічною залежністю. Поміщик надавав селянам

І. Ужакевич. Кріпаків міняють на собак

ділянки землі, за що ті виконували грошові (оброк) або натуральні (панщина) повинності. Праця на поміщицьких угіддях – панщина – сягала на Лівобережній Україні 4, а на Правобережній – 6 днів на тиждень (хоча існувала урядова рекомендація дотримуватися 3-денної панщини). У Південній Україні, де панщина була запроваджена лише з 1796 р., селяни виходили на панські лани двічі на тиждень.

Поміщики вважали кріпаків живим реманентом і могли зробити з ними все, що заманеться: продати чи подарувати іншим землевласникам, обміняти на щось, покарати, перевести з землі до маєтку. В останньому випадку селяни, виконуючи обов'язки слугників, покоївок, стайничих, іздових, артистів, втрачали господарство. Частина селян поміщики позбавляли землі і використовували їхню дешево працю на власних мануфактурах. Інколи таких селян залучали до сезонних сільськогосподарських робіт (сівба, збирання врожаю, заготівля сіна тощо). Крім грошового і натурального оброку та панщини, кріпаки мусили виконувати й інші повинності: ремонтувати шляхи, мости, брати участь у будівельних роботах.

У відносно кращому становищі перебували «оброчні» селяни. Зобов'язуючись регулярно сплачувати поміщику визначену суму грошей або кількість продуктів (грошовий або натуральний оброк), вони діставали право поселятися в обраному місці і часто переходили в міста, де працювали ремісниками, візниками, обслугою.

У 30-х роках XIX ст. зростає кількість селян, які не мали наділів і перебували на утриманні свого поміщика. У 40-х роках XIX ст. на Лівобережжі така категорія селян (їх називали «місячниками») становила 25 % від загальної кількості кріпаків.

Кріпаки рекрутувалися до армії за розкладкою на кожне село. Проте поміщик міг віддати будь-якого селянина в солдати за найменшу провину. 25-річний термін служби був справді жорстоким покаранням.

Окрім поміщицьких, у Російській імперії існували й інші категорії селян – *монастирські й державні*. Монастирські селяни були прикріплені до угідь, що належали церкві й монастирям, а державні селяни здебільшого використовувалися на мануфактурах. Насаджуючи кріпацтво на всіх приданих землях, уряд підривав можливості для нових продуктивних форм господарювання, закріплював віджилі, малопробиткові виробничі відносини на селі. Внаслідок цього поміщицьке господарство на початку XIX ст. мало здебільшого натуральний характер, орієнтуючись на власні, внутрішні потреби. Не існувало стимулу для обміну продукцією, оскільки практично в усіх маєтках виготовляли те саме. Внутрішній ринок був малорозвинутий і не стимулював виробництво товарів на продаж.

Ручна праця на поміщицьких мануфактурах була малопродуктивною, а виробі призначалися для внутрішнього використання. На продаж ішли тільки надлишки виробленої продукції.

І. Дерзгус. «На панщину». Ілюстрація до оповідання «Горпина»

*В. Касіян. Рекрут після
25 років*

Задоволенню зростаючих потреб держави у сільськогосподарських і промислових товарах, прагненню уряду до конкурентоспроможності на європейському і світовому ринках, а також до нарощування військової могутності стала на заваді низька спроможність пристосування поміщицького господарства до нових потреб. Засновані на примусі, відсутності реальних важелів заохочення до праці, вони консервували відсталі засоби й форми господарювання. Криза в аграрному секторі викликала ланцюгову реакцію в промислових галузях, безпосередньо пов'язаних з використанням сільськогосподарської сировини.

Замість пошуку ефективних шляхів розвитку економіки російський уряд вдавався до заходів, які ще більше гальмували її розвиток. Саме до таких кроків можна віднести й організацію військових поселень. На військових поселенців перетворювали заможних селян та козаків. Звільнені від державних та земських податків, вони повинні були утримувати власним коштом 1–2 солдатів регулярної армії, що перебували в них на постой. Військові поселенці залучалися до примусових громадських робіт. Незаможні селяни виводилися за межі військових поселень і включалися до тимчасових робочих команд.

У середині XIX ст. в Україні існувало 25 військових поселень з площею 2,4 млн десятин землі та 554-тисячним населенням. Часті повстання військових поселенців і очевидність невдалої ідеї перекласти утримання армії на селян прискорили ліквідацію цих утворень у 1857 р.

Незважаючи на загальну відсталість Росії від передових європейських країн, тут усе ж поступово з'являлися паростки нового. Перевага господарювання, орієнтованого на збут власної продукції, підштовхувала багатьох поміщиків до нововведень. Наприклад, В. Каразін (засновник Харківського університету) у своєму маєтку запровадив самоврядування селян, звільнених із кріпацтва і наділених землею. Однак уряд неприхильно ставився до таких «революційних» заходів. Тому більшість поміщиків, які прагнули збільшити прибутки за рахунок торгівлі, стали

Незважаючи на загальну відсталість Росії від передових європейських країн, тут усе ж поступово з'являлися паростки нового. Перевага господарювання, орієнтованого на збут власної продукції, підштовхувала багатьох поміщиків до нововведень. Наприклад, В. Каразін (засновник Харківського університету) у своєму маєтку запровадив самоврядування селян, звільнених із кріпацтва і наділених землею. Однак уряд неприхильно ставився до таких «революційних» заходів. Тому більшість поміщиків, які прагнули збільшити прибутки за рахунок торгівлі, стали

Військове поселення. Малюнок XIX ст.

купувати сільськогосподарську техніку, запроваджувати новітні агрономічні досягнення. На селі частішає здача землі в оренду за гроші чи натуральну продукцію. Все це сприяло зростанню товарності сільського господарства і прискорювало розвиток ринкових відносин.

На початку XIX ст. царський уряд дозволив купувати землю не тільки дворянам, а й купцям, міщанам, державним селянам. Це збільшувало кількість вільних землевласників, не обтяжених феодальними традиціями, які швидко втягувалися у товарно-грошові відносини.

Поступово складається спеціалізація регіонів у виробництві певної продукції; на Півдні це зерно і м'ясо, на Правобережжі – цукор та озима пшениця, на Лівобережжі – м'ясо та тютюн.

Серед найважливіших ознак кризи феодально-кріпосницької системи і зародження ринкової економіки називають такі:

- розвиток товарно-грошових відносин;
- зростання товарності сільського господарства;
- занепад кріпосних мануфактур;
- широке застосування найманої праці й машин на мануфактурах;
- поширення нових сільськогосподарських технологій;
- спеціалізація окремих районів України на виробництві певної сільськогосподарської продукції;
- поглиблення розшарування селянства за майновою ознакою, зростання кількості вільних селян (на кінець 50-х років XIX ст. близько 2/3 селян Півдня України були вільними);
- посилення експлуатації залежних селян у поміщицьких господарствах.

Основою економіки західноукраїнських земель традиційно залишалося сільське господарство. Поряд із цим розвивалися залізорудне виробництво, заготівля лісоматеріалів, видобуток сірки і солі. В результаті обезземелення селян з'явилася надлишкова робоча сила, яку за наймом використовували в промисловості.

На селі провідною верствою вважалися *дідичі* (шляхта), яким селяни-кріпаки віддавали 4/5 прибутку. Існувала велика кількість обов'язкових податків: данина натурою або грошима, пропінання (примусовий продаж горілки селянам поміщиками), церковна десятина, державні податки, *шарварки* (державна повинність кріпаків щодо будівництва і ремонту шляхів). Сільське господарство мало екстенсивний характер, певних норм панщини не існувало – селяни працювали на пана по 3–5 днів на тиждень. Майже на всій території краю переважала трипільна система обробітку угідь.

У 20–30-х роках XIX ст. зросла кількість дідичів та купців, які займалися підприємницькою діяльністю; розширилося продуктивне тваринництво, переробка продуктів сільського господарства (гуральництво, виноробство, цукроваріння), засновувалися підприємства гірничовидобувної промисловості. Купці перепродували в Австрію та Німеччину худобу, вирощену в Україні.

- 2 Аграрна реформа 1848 р., проведена в Австрійській імперії, скасувала кріпосництво та феодальні повинності селян. Викуп за землю дідичам сплачувала держава, а селяни повертали їй викупні гроші протягом 50-ти років. Унаслідок реформи з'явилося 375 тис. вільних селянських господарств, хоча значна їх частина була малоземельною. Так, на Буковині

10,98 тис. господарств зовсім не одержали землі, а земельні наділи 10,96 тис. дворів становили всього до 2 моргів (морг – 0,58 га).

Основними культурами в середині XIX ст. тут залишалися овес і ячмінь, водночас різко зростають питома вага й обсяги виробництва технічних культур: цукрового буряку, льону, тютюну й особливо картоплі. Поширюється використання техніки, сучасних знарядь. На зміну трипільній приходить п'яти- і шестипільна сівозмінна. В поміщицьких і заможних селянських господарствах широко використовується наймана робоча сила. Землю все частіше купували й продавали. Близько 30 % земельних угідь здавалося в оренду.

Отже, аграрна реформа прискорила розвиток капіталізму на селі. Головний показник капіталізації сільського господарства – зростаючий рівень його товарності. Спеціалізовані ярмарки відбувалися не лише у великих містах – Львові, Чернівцях, Станіславі, Тернополі, Бродах, а й у невеликих населених пунктах – Уневі, Улашківцях. Торговельні зв'язки набували міжнародного характеру.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте стан сільського господарства в українських землях у першій половині XIX ст.
2. Спробуйте, виходячи з конкретно-історичної ситуації першої половини XIX ст., створити власний проект модернізації сільського господарства в українських землях.
3. Проаналізуйте заходи, що сприяли зростанню товарності сільського господарства.
4. «На селі існувала велика кількість обов'язкових податків...». Доберіть факти на підтвердження цієї тези.
5. Проаналізуйте зміст аграрної реформи 1848 р. У чому її значення? Поміркуйте над цим процесом. Закономірним чи випадковим він був в історії українських земель?
6. «...В цій величезній степовій місцевості, де 90 тисяч душ, приписаних до військових поселень, займалися землеробством і скотарством, господарство провадилось цілком екстенсивно і неправильно...», – уривок із записок російського урядовця Є. фон Брадке про життя в херсонських військових поселеннях. Як ви вважаєте, чим було викликано створення військових поселень? Відповідь обґрунтуйте.

\$10

Початок промислової революції

1. Формування фабрично-заводської промисловості. Українські промисловці. Міста.
2. Розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі.

Поясніть значення терміна «промислова революція».

1. Сприятлива кон'юнктура (співвідношення попиту і пропозиції) на зовнішньому і внутрішньому ринку, постійне зростаюння попиту на продукцію сільського господарства, переробної і легкої галузей промисловості стиму-

лювали перехід економіки Російської імперії на ринкові засади. При цьому уряд відіграв роль регулятора й консультанта, а практичний бік справи вирішувався безпосередньо виробниками. Останні дістали право виходу на міжнародний ринок, де окремі товари з Росії охоче купували.

З метою підвищення конкурентоспроможності російських товарів виробники вдавалися до широкого залучення новітніх технологій і механізмів. Найінтенсивніше цей процес відбувався у 30–40-х роках XIX ст. і дістав назву **промислового перевороту**. Розвинуті капіталістичні країни вже давно минули цю стадію становлення ринкової економіки. Росія ж, унаслідок відомих обставин, «із запізненням» почала технологічне переоснащення.

Суть і особливості промислового перевороту в Україні (30-ті роки XIX ст.)

Найпомітніші зрушення спершу відбулися в легкій промисловості (харчовій, переробній), а також у тваринництві. Цікаво, що спочатку фабрично-заводське виробництво переважало на селі, де були й сировина, і дешева робоча сила. На початку 40-х років XIX ст. лише 27 промислових підприємств знаходилося в містах, та й ті значною мірою залежали від сезонного припливу робітників із села.

Провідною галуззю промисловості на українських землях була цукрова. Українські заводи давали 80 % усього цукру, що вироблявся в імперії, північні площі цукрового буряку становили 75 % від загальноросійських.

Перший цукровий завод в Україні з'явився 1824 р. на Київщині, а в 1857 р. в українських губерніях Російської імперії налічувалося 218 підприємств такого профілю.

Наявність сировини й дешевої робочої сили сприяла бурхливому розвитку суконної промисловості на Україні. 160 фабрик (10 тис. робітників) виробляли продукцію, що мала попит далеко за межами імперії. Ці самі чинники визначали швидкі темпи розвитку винокурної й тютюнової галузей.

Рафінадний завод у Тростянці Полтавської губернії Кінець XIX ст.

Лохвиця Полтавської губернії. Тютюнова фабрика

У цілому в переробній галузі підросійської України на цей час було зайнято понад 70 тис. робітників.

Промисловість у містах спочатку орієнтувалася на задоволення потреб населення у товарах повсякденного вжитку. Дрібнотоварне виробництво, організоване міщанами й купцями, постачало мило, свічки, оброблену шкіру, інші товари. На Півдні України з'явилися великі підприємства з переробки поташу, вовни, виготовлення линви (канатів) тощо. Новою галуззю промисловості стало суднобудування.

Паровий млин. Кінець XIX ст.

Чавуноливарний завод. Поштівка XIX ст.

Активна зовнішня політика російського уряду, часті війни сприяли підвищеному попиту на продукцію військової промисловості. Постачальниками російської армії стали київський завод «Арсенал», луганський чавуноливарний, шосткинський пороховий, миколаївські канатний і суднобудівний заводи.

Після того як у районі Донецького кряжу було знайдено гігантські запаси кам'яного вугілля, а поблизу Кривого Рога – поклади залізної руди, в Україні закладаються залізобудівні підприємства. На кінець 50-х років XIX ст. тут діяло близько десятка чавуноливарних і залізобудівних заводів.

Промисловий переворот супроводжувався поступовим зміщенням центру промислового виробництва із сільської місцевості у міста, де існували постійний резерв найманої робочої сили, інженерно-технічний персонал, транспортна мережа, джерела енергії. Завдяки *міграційним* процесам (масова зміна місць проживання) відбувається *урбанізація* – стрімке зростання кількості міст та різке збільшення міського населення України у період 1811–1858 рр.: з 513 тис. до 1,5 млн чоловік. У містах Лівобережжя кількість мешканців зросла у 2 рази, на Правобережжі – у 2,7 рази, на Півдні – в 4,5 рази.

Особливо швидко зростали Одеса й Миколаїв. У Херсонській губернії частка міського населення становила 27 % (найвищий показник в Україні).

Перша половина XIX ст. позначилася формуванням міської промислово-торговельної буржуазії. Тут переважали російські підприємці – Бубнови, Дехтярьови, Серебрякови, Шведови. З'являється національна українська буржуазія, відомі представники якої – Смирненко, Терещенко, Яхненко, Харитоненко – обіймали провідні позиції у переробній промисловості, вкладали свої капітали у виробництво сільськогосподарських машин, пароплавів та в інші галузі.

Завод «Арсенал». Головний вхід.
Фото XIX ст.

*Видобуток нафти ручним способом на бориславських промислах.
Фото середини XIX ст.*

У 30–40-х роках XIX ст. промисловість західноукраїнського регіону залишалася на рівні ремісничо-мануфактурного виробництва. У 1841 р. у Східній Галичині існувало 200 підприємств мануфактурного типу. Порівняно з підприємствами західних і центральних провінцій Австрії вони мали значно нижчий рівень механізації і нижчу продуктивність. На той час у містах діяло всього 50 промислових підприємств, причому 34 з них – у Львові. Навіть за кількістю ремісників (у 1841 р. у Східній Галичині їх налічувалося 39,4 тис. чол.) на 100 чоловік населення край у 3–5 разів поступався більш розвиненим районам імперії. Тому попит населення на промислові товари значною мірою задовольнявся ввезенням їх із західних провінцій.

Практично всі підприємства займалися видобутком і первинною обробкою сировини (заготівля лісу, видобуток солі, виробництво поташу, спирту, виплавка заліза). На лісопильнях Буковини в середині 30-х років XIX ст. діяло 29 водяних приводів. На початку 40-х років у деревообробній промисловості починають використовувати паровий двигун.

Особливості економічного розвитку українських земель у складі імперії Габсбургів позначилися на соціальному складі місцевого населення. Основну його масу становили селяни, 60 % яких у 1819 р. були малоземельними. 3,65 % населення Східної Галичини становили магнати й шляхта. Міська буржуазія була слабкою і не відігравала помітної ролі в господарському житті краю. До того ж українських підприємців тіснив угорський, румунський та німецький капітал.

Найбільшими містами регіону були Львів (70 тис. на 1848 р.), Чернівці (20 тис.), Станіслав, Тернопіль, Броди, Ужгород.

- ② Поглиблення суспільного поділу праці, підвищення попиту на товари сільськогосподарства і промисловості, зростання міст прискорили розвиток торгівлі. Показником, що ілюструє цей процес, є кількість ярмарків, на яких здійснювався безпосередній обмін товарами, а також укладалися

Контрактовий ярмарок у Києві. Поштівка XIX ст.

торговельні угоди. У 40-х роках XIX ст. дві тисячі з чотирьох тисяч ярмарків Російської імперії проходилися в Україні.

Найбільші з них – Контрактовий у Києві, Петропавлівський у Катеринославі, Георгіївський у Єлисаветграді, Покровський у Харкові. На деяких ярмарках укладалися й міжнародні торговельні контракти з купцями великих європейських країн. Наявність такої кількості торговельних центрів є свідченням формування всеросійського ринку, на якому з'являлися елементи біржової торгівлі.

В. Маковський. Ярмарок у Полтаві. 1882 р.

М. Каразін. Чумаки в дорозі

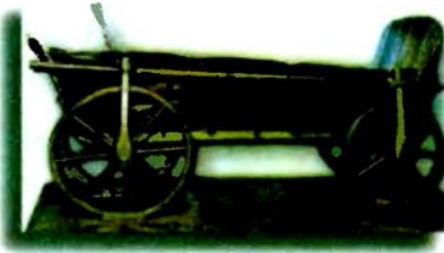
Документи і матеріали

... Його ярмарок досягає нижнегородського, завдяки головно торговельним шляхам... за 14 днів приходило до Харкова два рази стільки краму, що до Риги за цілий рік. Найбільше продавалося тут коней і текстильних виробів (бавовняних, льяних, конопляних, вовняних і шовкових). Далі йшли металеві вироби, цукор, конфітори, солодке печиво, футра (хутра. – Прим. авт.), південні овочі, риба. У Харківських ярмарках головна роля у всіх відношеннях, як в розумінні продуцентів, так і посередників, належить великоросам. Значно більше половини усіх виробів походить з їх (московських) великих фабрик, і значно більше половини купців-гуртівників належить їх племені...

Німецький вчений-мандрівник Й. Г. Коль (1808–1878) про Україну, яку відвідав 1838 р. // Хрестоматія з історії України: XIX – поч. XX ст. / Упоряд. В.Г. Сарбей. – К., 2000. – С. 56.

Українські підприємці й купецтво втягувалися в орбіту російського ринку. Однак обмін між центральними російськими губерніями з розвинутою промисловістю та українськими товаровиробниками, що пропонували здебільшого продукцію аграрного та переробного секторів, мав нерівноправний характер. Дешеві промислові товари з Росії підривали українську промисловість, знижували її конкурентну спроможність.

Основною формою торговельних перевезень в Україні стало **чумацтво**. В кінці 60-х років XIX ст. чумаки транспортували 75 % зерна із центральних губерній в Одеський порт. Чумацький промисел забезпечував ринок сіллю.

Чумацький віз

Документи і матеріали

...Великий зріст, фізична сила, мужні риси обличчя і довгий жмут волосся, закручений за вухо (чуприна, або оселедець), руки, які свідчать про міцність м'язів, поважна постава з виразом само-свідомості на обличчі, гордість – з мовчазною веселістю, одяг – надто широкі шаровари, нарроз-христ свита і висока смушкова шапка – становлять відмінні риси чумака... Кожний чумак в своїй артілі підкоряється в суворому розумінні всім умовам і в разі відродження від них – карається і навіть виганяється з артілі. Перед вирушенням у подорож чумаки правлять молебень. В дорозі... чумак піддає себе всяким злигодням: завжди тверезий, помірний в харчах: пшоняна каша з салом або галушки, шмат хліба з сіллю – оце все його харчування... Зупиняючись на ночівлю, чумаки вишикують свої вози в колону, військовим порядком.

О. Добржанський, В. Карпо, А. Коцур. Історія України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): Практикум. – Чернівці, 2000. – С. 41–42.

З появою пароплавів українські річки стають важливими транспортними магістралями. Перший пароплав на Дніпрі з'явився 1823 р., а через 15 років судноплавна компанія мала 17 річкових суден.

Розвиток судноплавства сприяв розширенню зовнішньоторговельних зв'язків. З України експортували зерно, цукор, вовну, худобу, птицю, шкіру, посуд, смолу, рибу, плуги, а імпортували (ввозили) меблі, машини, тютюн, каву, цитрусові, горіхи, вина. Частка українських товарів у загально-російському експорті становила 70 %, вовни – 60 %.

*П. Мартинович.
Портрети чумаків*

Документи і матеріали

До одеської пристані 1837 р. причалило 650 кораблів, з чого половина були італійські (переважно під австрійським і сардинським прапором). За ними чисельно найсильніші були англійські та грецькі кораблі. Експорт найбільше складався з пшениці (до Англії і Італії), лою (до Англії) і вовни. Імпорт з мануфактури і колоніальних товарів. Товарний оборот одеської пристані дорівнював Ризі, а з російських уступав лише Петербургу.

Німецький вчений-мандрівник Й.-Г. Коль (1808–1878) про Україну, яку відвідав 1838 р. // Хрестоматія з історії України. : XIX – поч. XX ст. / Упоряд. В.Г. Сарбей. – К., 2000. – С. 56.

Схожі процеси відбувалися і на українських землях в Австрії, де дідици (поміщики) розширювали продуктивне тваринництво, переробку сільськогосподарських продуктів, удосконалювали гуральництво, виноробство, цукроваріння. Розвивалися, хоча й значно повільніше, традиційні галузі промисловості: соляна, залізорудна, тютюнова, лісова, сірчана.

Пароплавна пристань на Дніпрі. Фото XIX ст.

Запитання і завдання

1. Уявіть, що ви науковець і вам треба зробити наукову доповідь «Початок промислового перевороту в українських землях». Складіть розгорнутий план доповіді і підготуйте тези.
2. Використовуючи карту, назвіть найбільші міста в українських землях. Підготуйте повідомлення про розвиток м. Одеси в першій половині XIX ст.
3. Схарактеризуйте розвиток внутрішньої торгівлі, використовуючи терміни: «ярмарки», «всеросійський ринок», «аграрний сектор», «чумацтво».
4. Проаналізуйте розвиток зовнішньої торгівлі.
5. Підготуйте повідомлення про одного із представників національної буржуазії.
6. Використовуючи текст документа (с. 64–65) та ілюстрації з підручника, складіть історичний портрет чумака.

§11 Повсякденне життя українців у селі та місті

1. Аристократія та підприємці.
2. Робітники.
3. Селянство.

? Пригадайте, які верстви населення становили соціальну структуру українського суспільства на середину XIX ст.

1. Після того як Російська імперія ліквідувала автономію Гетьманщини, колишня козацька старшина була зрівняна у правах з російським дворянством. Це відкривало чудові можливості для блискучої кар'єри

нащадків козацької верхівки. Тому представники колишньої української еліти ставали найвідданішими шукачами царської ласки, всіляко намагаючись забути своє «малоросійське походження». Багато хто з українських аристократів прагнули пристосуватися до існуючих політичних і життєвих реалій. На перше місце для них вийшли кар'єра та чини, а не служіння інтересам власного народу. Так само українська аристократія в західноукраїнських землях чинила щодо Габсбургів.

Українська буржуазія формувалася з дворянства, що капіталізувалося, купців, власників ремісничих майстерень та, як виняток, – селян. Поряд із притаманними буржуазії рисами: упевненістю у власних силах, глибокою пошаною до праці, розсудливістю, педантизмом у житті й господарстві, – невелика частина української буржуазії була ще й поборниками національної культури та традицій. Для підприємця, котрий щодня перебував на вістрі боротьби за виживання у капіталістичному середовищі, дім і сім'я стають особливо цінними, оскільки тут і тільки тут забувалися або відкидалися проблеми й протиріччя суворих буднів.

З початком XIX ст. побут української еліти радикально змінився, що відповідало новим вимогам життя, смакам і моді, поширеним у Європі. Українське дворянство, сприймаючи європейські стандарти життя, на жаль, нехтувало рідним, українським. Онуки козацької старшини, полковників і сотників виламували самоцвіти з безцінної зброї, щоб прикрасити застібку модних французьких черевиків, по-варварському переплавлювали старовинний срібний посуд. Незліченні багатства, скарби української старшини, старовинні місцеві та чужоземні вироби викидали з інтер'єрів помешкань, замінювали на нове, модне. Буржуазія та заможне міщанство також наслідували нові модні тенденції, будували багатокімнатні будинки (за європейською модою вони мали парадні зали, вітальні, кімнати для гостей і слуг, кухні), окрасою внутрішнього оздоблення були дзеркала, годинники, картини тощо. Все це мало свідчити про фінансову спроможність та успіх господаря. Аристократичні кола, наслідуючи європейські модні тенденції,

Сокиринці. Маєток Ґалаганів

Качанівка. Маєток Тарновських

створювали за певним архітектурним задумом великі поміщицькі маєтки, де були б садово-паркові зони, фонтани, підземні річки тощо. Серед таких маєтків можна виділити Софіївку в Умані – маєток графа Потоцького, маєтки Галаганів у Сокиринцях, Тарновських у Качанівці на Чернігівщині.

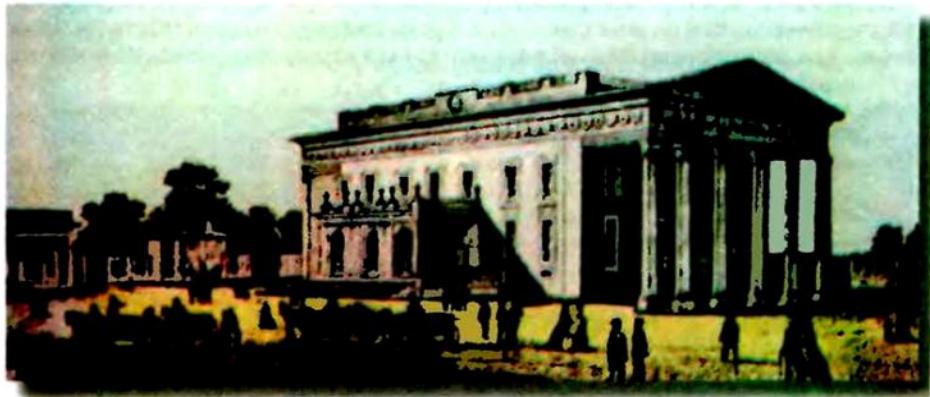
Одяг заможних українців був пошитий за європейською модою. Дехто з української економічної та культурної еліти під впливом ідей романтизму відчував потяг до народних традицій в одязі.

Раціон заможних верств був досить різноманітний, харчування, як правило, триразове. Проте, як підказувала народна мудрість, багатий їв, коли хотів, а бідний – коли міг. У XIX ст. серед звичних для української еліти напоїв з'являються чай та кава, вишукане вино.

Отже, нові соціально-економічні процеси XIX ст. змінили стиль життя української аристократії.

② **Перехід** під імперську владу спричинив зміни у вигляді українських міст. Унаслідок того, що міста Наддніпрянщини стали імперськими адміністративними центрами, кожне з них мало центральну площу, на якій споруджували адміністративні установи. Адміністративні будівлі зазвичай помітно вирізнялися характерною архітектурою на тлі загальної забудови українських провінційних міст та уособлювали імперську владу. Центральні вулиці й площі деяких міст вимощувалися бруківкою та освітлювалися газовими ліхтарями. Ці вулиці, як правило, заселяли заможні міщани, підприємці, велике чиновництво. На околицях та довкола промислових підприємств оселялися робітники. Виникають так звані робітничі квартали. В таких кварталах знаходилися нічліжки, дешеві кramниці, погрібки, копійчані готелі, пристановища для азартних ігор, які в народі називали «злачними місцями». Це було справжнє «міське дно».

Значну частину міського населення в XIX ст. становили робітники. Основним джерелом формування прошарку найманих робітників було селянство, й не лише вихідці з українських губерній. Селянин, який переїжджав на роботу до міста, не завжди міг адаптуватися до нових умов, що нерідко призводило до занепаду моралі, пияцтва.

Одеський міський театр. Архітектор Т.Н. де Томон

Поселення в Юзівці. Робітничі бараки. Фото кінця XIX ст.

Умови життя робітників та їхніх сімей були вкрай важкими, особливо нестерпними вони були у робітничих селищах, які не вважалися ні містом, ні селом. Такі селища виникали навколо заводів, вугільних шахт, копалень тощо. Робітників часто-густо розселяли в казармах-бараках.

Документи і матеріали

Казармені приміщення суконних фабрик (Клінці Чернігівської губ.) здебільшого також дуже погані...

Підлоги в казармах бувають у верхніх поверхах дерев'яні, в нижчих – кам'яні, асфальтові, рідше земляні. Нарі зазвичай дерев'яні, не пофарбовані і дуже рідко із заліза. Щілини нар переповнені паразитами. За підстилку слугує зазвичай власний одяг, рідше робітникам видають мішки, набиті солом'яно (солом'яні матраци, мати), або рогожі. Ковдр і подушок ні в кого немає. Часто робітники сплять, не знімаючи навіть черевиків, частково боячись крадіжки. Кількості місць на нарах зазвичай вистачає лише для однієї зміни...

З брошури фабричного інспектора. – Чернігів, 1889 р.

Іншим типом робітничого житла була індивідуальна землянка з одним-двома невеликими віконцями, обмазана зсередини глиною. В такому житлі в кутку була плита або піч. Різновидом землянки була шахтарська мазанка, яка ззовні була вищою від землянки та мала два приміщення (сіни та хата). Інтер'єр землянки складали стіл та два-три ослони (табурет). Заможніші висококваліфіковані робітники могли побудувати цегляні будинки, але їх будівництво могло затягнутись на 2–3 роки.

Шахтарські землянки-мазанки. Юзівка. Кінець XIX ст.

Невеликі розміри заробітної плати робітників (наприкінці XIX ст. середньомісячна зарплата не перевищувала 14 крб.) прирікали їх на голодне та злиденне існування: дві третини заробітку витрачали на оплату житла та освітлення, решту – на продукти харчування. Основу раціону робітничих родин становили страви з овочів, куплених на місцевому ринку. Одяг здебільшого був простий та дешевий, на початку XIX ст. він зберігав риси селянського, однак згодом ці риси зникають. З'являється робочий одяг, фасон якого залежав від типу виробництва.

Робітнича сім'я протягом XIX ст. зазнала певної еволюції. Ранньою формою робітничої сім'ї була мала сім'я, що складалася здебільшого з трьох поколінь – батьків, одружених сина або дочки та внуків, рідше з двох – батьків та неодружених дітей. У таких сім'ях налічувалося по п'ять-шість дітей. На кінець XIX ст. складається новий тип сім'ї – сім'я *кадрового пролетаря* (соціальний тип робітника, який був з ранніх років пов'язаний з промисловістю й мав тривалий стаж праці на виробництві). На відміну від селянської і навіть ранньої форми робітничої родини, вона не мала жодних засобів виробництва і єдиним джерелом її існування була робота на підприємстві чи в шахті.

Главою робітничої сім'ї раннього періоду найчастіше був батько – представник старшого покоління. Пізніше провідну роль у родині став відігравати чоловік-годувальник із середнього покоління.

У робітничій родині кожен мусив працювати, аби забезпечити мінімальні життєві потреби. Жінки, а часто й діти-підлітки змушені були йти працювати на фабрики та заводи або шукати поденних заробітків. Проте за однакової з чоловіком праці жінка або підліток одержували значно меншу заробітну плату.

Шлюб у робітничому середовищі менше залежав від матеріальних розрахунків і будувався на взаємних почуттях молодих. Шлюбний вік у робітників був значно вищим, ніж у селян. Робітниче весілля, на відміну від селянського, проходило у вузькому колі й не мало широкого громадського та обрядового характеру. Часто виникали шлюби між молодими людьми різних національностей та віросповідань.

- ③ Селянство протягом XIX ст. становило близько 85–90 % населення. У корінних українських губерніях відсоток сільського населення мало

М. Касаткін. Збирання вугілля бідними на відпрацьованій шахті

змінювався. Головною матеріальною цінністю для селянина XIX ст., особливо після реформи, була земля. Навколо землі та врожаю оберталось повсякденне життя селянина. Залежність від природних обставин (посухи, неврожаї, хвороби) обумовлювала живучість у всіх сферах повсякденного життя архаїчних магічних обрядів, прикмет та повір'їв. Селяни вірили в існування цілої когорти демонічних істот, дівість заклинань відьом та ворожок. Узагалі в селянському світогляді були перемішані християнські та народні вірування, елементи християнської та народної обрядовості. Селянство, на відміну від решти соціальних верств, зберігало любов до минулого, шанувало пам'ятки народної культури, усної народної творчості та мистецтва. Народні пісні, перекази, приказки, оповідання мали не тільки естетичну привабливість, а й містили приховану істину, зберігали історичну пам'ять народу, передавали його філософські уявлення.

Основною духовною цінністю для селянина була сім'я. У селянській родині існував розподіл праці за статтю і віком, регламентувалися обов'язки кожного з її членів. Главою сім'ї і

М. Пимоненко. Ворожіння

М. Пимоненко. Вечоріє

розпорядником усіх господарських робіт був батько. Іноді ще за життя батька це право переходило до старшого сина. Виходячи з економічних міркувань, батьки намагалися рано видати заміж дочку або одружити сина (для дівчини шлюбний вік починався з 16, для хлопця – з 18 років). У шлюб вступали здебільшого рівні за матеріальним становищем сторони. За звичаєвим правом, згода тих, хто брав шлюб, була не обов'язковою, але фактично з нею рахувалися. Згода ж батьків була обов'язковою. Шлюб завжди супроводжувався весіллям з його різноманітною і багатою обрядовістю.

М. Пимоненко. Свати

Найбільше захоплення у сторонніх спостерігачів викликав зовнішньо-естетичний бік селянського буття. Особливості природних, соціально-економічних та історичних умов сприяли розвиткові своєрідних форм поселень і типів житла. Народне житло – сільська хата – мало в кожному регіоні свої особливості.

Документи і матеріали

Хати, повіті зеленню й буйним зіллям, розкинулися по узбіччях балок і поховалися в ярах. Високо поза селом, де продувають вітри, стоїть 50 і 100 вітряків. І так перед мандрівником, що їде високим голим і пустим степом, несподівано розкривається дуже мальовничий та небуденний образ, коли з яру виринає українське село. (Українці) живуть у чисто утримуваних хатах, що до тебе всміхаються. Вони не вдовольняються тим, що кожного тижня їх миють, як це роблять голландці, але що два тижні їх білять, тому їхні хати виглядають білі, неначе свіжовибілене полотно...

Німецький вчений-мандрівник Й.Г. Коль (1808–1878) про Україну, яку відвідав 1838 р. // Хрестоматія з історії України. XIX – поч. XX ст. / Упоряд. В.Г. Сарбей. – К., 2000. – С. 55.

Проте підпорядкування імперській владі вплинуло й на традиційний вигляд українського села. Імперське прагнення впорядкувати все за єдиним шаблоном породило у Наддніпрянщині лавину розпоряджень щодо впорядкування зовнішнього вигляду сіл. Місцевій владі доручалося простежити, щоб у центрі кожного села було створено майдан, від якого розходилися б вулиці до околиць. На майдані селянам оголошувалися найважливіші рішення імперської адміністрації, влаштовувалися покарання винних тощо. Особливо вплинуло імперське захоплення регулярністю на Південь, де новостворювані села забудовувалися за затвердженими планами під наглядом місцевої адміністрації.

М. Пимоненко. Весілля в Київській губернії

С. Васильківський. Сільська вулиця

Традиційними заняттями в селі були рільництво, скотарство, бджільництво, рибальство і мисливство. Найпоширенішою системою обробітку ґрунтів у ХІХ ст. залишалося трипільля. Для обробітку землі до 80-х років ХІХ ст. використовували традиційний український важкий плуг, що його називали тоді малоросійським, новоросійським, степовим. Посівні роботи виконувались, як і раніше, вручну. Сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо. Жали серпами й косили. Промислова революція дала землеробам сільськогосподарські машини, але більшість селян і надалі використовували давні знаряддя праці.

Городництво було переважно жіночою справою. Город української господині не можна було уявити без соняшників (попервах їх використовували лише як декоративну рослину) і кукурудзи, завезених в Україну з Америки. Протягом першої половини ХІХ ст. на Півдні з'явилися помідори, які згодом поширилися в інших регіонах. Відтоді ж почали вирощувати баклажани й перець. Славилась і херсонські кавуни, що ними пишався Південь з ХVІ ст.

«Український», або «степовий», плуг

Українські селяни здавна вміли прищеплювати дерева і вивели чимало сортів з високими смаковими якостями. Лише в Подільській губернії, за свідченнями сучасників, у ХІХ ст. існувало близько сотні сортів яблук, з-поміж яких були й такі, де кожен плід важив близько 600 г.

У більшості господарств, якщо дозволяли кошти, тримали коней, корів, овець, свиней, різноманітну птицю. Осо-

бливо цінували волів, які в першій половині XIX ст. були основною тягловою силою.

Значну роль у господарстві українців відігравало бджільництво. Мед не тільки споживали, а й виготовляли з нього чудові напої.

Мисливство у XIX ст. відігравало незначну роль у промислах селян, оскільки вони не мали права полювати. А от для поміщиків це заняття стало справжньою розвагою.

Міщани й селяни охоче купували смачну й дешеву рибу, запасали її на пости, коли вона ставала головною їжею. У численних українських річках та озерах було чимало раків, різних порід риби. Для селян рибальство ставало засобом урізноманітнення їхнього раціону. Водночас риболовля для більшості населення стала однією з форм проведення дозвілля.

Як і раніше, селянство залишалось малоосвіченим, проте мало великий запас практичних знань та навичок. Низьким залишався й рівень медичного забезпечення, у першій половині XIX ст. воно взагалі було відсутнє.

Селянський одяг відзначався консервативністю. Святкові, з дорогих тканин, вишиті шовком спідниці переходили від матері до дочки, складались у весільну скриню.

Оснóву харчування селянина становили продукти, отримані з власного господарства: овочі, зернові, з яких варили каші та пекли хліб, у свята – м'ясо.

Головною спільною трапезою українського селянина був обід: борщ, заточений салом, у свято – на м'ясі, у пісний день – засмажений олією, та

В. Маковський. Українська дівчина

С. Світославський. Воли на ниві. 1892 р.

каші зі смальцем, молоком та олією. Ранній сніданок складався з кулеши або локшини з салом, капусти, гречаних оладків. На вечерю часто варили галушки та юшку. М'ясні страви готували переважно одразу після того, як кололи кабана, сало на літо солили. Молочні страви споживали частіше. Варені та смажені яйця теж з'являлися тільки на святковому столі.

З напоїв домашнього виробництва найпоширенішими були узвари зі свіжих та сушених фруктів, хлібний, грушевий, буряковий, яблучний, березовий квас. Хмільний мед і пиво залишалися на початку XIX ст. на святковому столі, проте наприкінці століття їх готували вже рідко. Пияцтво не було поширеним в українському селі. Наприклад, на весілля, яке грали кілька днів, бралось два-три літри горілки, бо за столом завжди пили кругом з однієї чарки, тобто виходило по три-чотири чарки за вечір на кожного.

Отже, попри регіональні відмінності у побуті та побутовій культурі, повсякденне життя селянина у XIX ст. регулювалось спільною системою принципів та традицій.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте традиційні види господарської діяльності українців у XIX ст.
2. Як змінився вигляд українських міст і сіл протягом першої половини XIX ст.?
3. Що спільного у раціоні українців у XIX ст. та сьогодишньому українському раціоні? Які ви помітили відмінності?
4. Порівняйте культурно-естетичні смаки буржуазії, робітників та селянства. Що вирізняло селян з-поміж інших соціальних верств?
5. Прочитайте уривок з твору К. Мальт-Брюна та визначте характерні риси українства, помічені іноземцем. Як ви гадаєте, чим обумовлені такі риси та чесноти українського етносу? «Українці – це нащадки Київської Русі. Селяни на Україні ощадніші, ніж московські: вони не пустошать у хижацький спосіб своїх лісів. Будинки українських селян гарні та міцні, ніхто з них не носить лаптів, як у Московії. Вони кремезніше збудовані та більш освічені, ніж селяни, наприклад, Литви».

§12

Соціальна боротьба в першій половині XIX ст.

1. Соціально-економічне становище українського населення.
2. Форми і характер соціальних рухів.
3. Найбільші заворушення козаків, селян та військових поселенців.

Назвіть основні форми соціального протесту селян.

1. У 30-ті роки XIX ст. завершилося формування на східноукраїнських землях російських структур влади: було утворено три генерал-губернаторства (Малоросійське, Київське, Новоросійсько-Бессарабське), до яких входило 9 губерній. У 1831–1835 рр. скасовано міське самоврядування і запроваджено російські закони.

Розвиток товарно-грошових відносин призвів до посилення національного та соціального гноблення. Прагнення поміщиків підвищити товарність господарств за рахунок збільшення грошового й натурального оброку й панщини обумовило різке погіршення становища залежних селян. Упродовж першої половини XIX ст. зросла кількість так званих піших селянських господарств, які не мали худоби й реманенту. На кінець 50-х років ця група селян становила в Харківській губернії 30 %, Чернігівській – 36, Київській – 70, Полтавській – 75 % від загальної кількості господарств.

Державні селяни порівняно з кріпосними перебували в кращому становищі. Однак і вони зазнавали експлуатації й гноблення. Державні податки (подушні й земські) були важким тягарем для цієї категорії сільського населення. Зростання заборгованості за податковими платежами прискорювало їхнє зубожіння й розорення. У 1831 р. заборгованість державних селян Лівобережної та Південної України становила 22,3 млн крб. На Правобережжі недоїмки (заборгованість) по різних видах платежів у 1844 р. перевищували 344,6 тис. крб. На землі та майно державних селян часто зазіхали поміщики. Та будь-які спроби оскаржувати свавілля поміщиків у державних органах призводили до ще тяжчих утисків.

Важкий тягар феодальних повинностей супроводжувався політичним і соціальним гнобленням селянства західноукраїнських земель. Декрет австрійського уряду від 16 лютого 1793 р. повернув поміщикам право карати селян. Феодал міг позбавити селянина земельного наділу, житла, ув'язнити його, закувати в кайдани. Термін військової служби для селян сягав 14 років.

Унаслідок виснаження ґрунтів та погіршення природних умов у краї постійно бракувало продуктів харчування. Лише у Закарпатті великий голод зафіксовано у 1814, 1817, 1823 і 1847 роках.

Найпоширенішими формами антикріпосницького протесту залишалися скарги селян на поміщиків до державних органів та втечі. Наприклад, у 1831 р. з с. Завидовичі (Східна Галичина) втекло 56 селян, у тому числі 28 з родинами, з мастку Борині у 1844 р. – 112 селян (14 з родинами), з Горошевого – понад половину мешканців. Села Зарубинці, Івашківці, Риків зовсім обезлюділи. Звичайним явищем стали потрапи панських утідь, вирубка лісів. Доходило й до більш гострих конфліктів, коли

І. Дерезус. Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Наймичка»

Ю. Глоговський. Селянка з м. Олешинці (тепер – Польща)

Ю. Глоговський.
Селянин з околиць Ліська
(тепер – Польща)

селяни розправлялися з сільською старшиною, палили маєтки латифундистів (великих землевласників), гуральні (винокурні), господарські будівлі поміщиків.

Робітництво України на рубежі XVIII–XIX ст. було неоднорідним за складом, умовами й оплатою праці. Найманих робітників було ще мало, і працювали вони здебільшого в містах. Робочий день тривав від 12 до 15 годин, і це закріплювалося у відповідних урядових документах. На херсонських вонномийнях робітники працювали щодня 16,5 годин, у цукровій промисловості, заводи якої працювали здебільшого у дві зміни, робочий день, як правило, тривав 12 годин, у шкіряній – 13, у металообробній – 14–15 годин.

Широко використовувалася на виробництві жіноча й дитяча праця, в тому числі в нічні зміни. Лише законом від 1845 р. було заборонено працю дітей у нічний час.

Посилення експлуатації робітників здійснювалося не тільки внаслідок подовження

робочого дня, а й за рахунок святкових і недільних днів, а також впровадження високих норм виробітку.

Заробітна плата у робітників була низькою. У вугільній промисловості Донбасу, де існувала відрядна форма оплати праці, гірники в 50-х роках XIX ст. отримували 2,5–5 коп. за пуд видобутого вугілля. Тимчасова оплата на металургійних підприємствах України становила 30–35 коп. влітку і 20–25 коп. взимку. В інших галузях промисловості зарплата була ще нижчою. Водночас ціни на продукти харчування, плата за житло постійно зростали.

Становище приписних селян (офіційно закріплених за державними фабриками й заводами), а також тих робітників, які працювали на поміщицьких мануфактурах, було ще гіршим. Тривалість робочого дня тут іноді сягала 16–18 годин, а грошової платні практично не було. Праця оплачувалась продуктами харчування.

На промислових підприємствах діяла жорстка система покарань і штрафів. Відсутність охорони праці часто ставала причиною високого травматизму і навіть загибелі працюючих.

У першій третині XIX ст. у Російській імперії не існувало державного законодавства, яке б регулювало відносини між власниками підприємств і робітниками. Лише у 1835 р. уряд запровадив «Положення» про забезпечення промисловості найманою робочою силою. Роботодавець і найманий робітник повинні були укладати договір і дотримуватися його. Але підприємець міг у будь-який момент розірвати угоду. До того ж угоди укладалися таким чином, що ставили робітника в кабальну залежність від роботодавця.

Антисанітарія, відсутність безпечних умов праці, медичного забезпечення, погані побутові умови, виснажливий робочий день швидко вичерпували сили робітників, призводили до каліцтв і хвороб. Звільнені з підприємств, вони поповнювали лави жебраків.

② 10-мільйонне селянство України чинило опір утискам і посиленню економічного гніту. Серед найпоширеніших форм селянського спротиву слід назвати подання скарг до урядових установ, відмову виконувати феодальні й державні повинності, захоплення панських земель і поділ їх між собою, підпали фільварків, господарських приміщень, пошкодження реманенту, збройні виступи, вбивство ненависних землевласників, управляючих, втеча від поміщиків. Більшість селянських виступів мала антикріпосницький характер. Державні селяни протестували проти урядової політики, що спричинила масове зубожіння.

Розмах селянських заворушень був таким великим, що імператор Микола I почав шукати спосіб, у який можна «випускати пар» незадоволених своїм становищем селян. Опір дворянства не дозволив виробити положення селянської реформи в країні. Значно результативніше діяв призначений у 1838 р. генерал-губернатор Малоросії Д. Бібіков. Створена ним комісія позбавила дворянських прав 64 тис. представників дрібної польської шляхти і приписала їх до скарбових селян або міщан. Було припинено роздачу в оренду конфіскованих після польського повстання 1830–1831 рр. маєтків, які розподілялися серед селян, звільнених із кріпацтва.

У 1841 р. Д. Бібіков здійснив у Волинській, Київській та Подільській губерніях так звану *інвентарну реформу*. Спеціальний комітет виробив перелік селянських повинностей, збільшувати які поміщики не мали права. Згідно з «Інвентарними правилами» наділи селян залишалися у їхньому довічному користуванні; панщина не повинна була перевищувати трьох днів для чоловіків та одного дня для жінок з «тяглового» господарства й відповідно двох днів для чоловіків та одного дня для жінок у господарствах, що не мали тяглової худоби. Всі інші повинності ліквідовано, заборонено використання жінок на важких роботах. Поміщики могли перевести залежних селян з панщини на роботу в мануфактурі, однак вони вже не мали права самостійно віддавати селян у рекрути, засилати до Сибіру, примусово одружувати.

Значна кількість селянських виступів супроводжувала «інвентарну реформу». Селяни відмовлялися виходити на панщину, й поміщики викликали поліцію та війська. Відразу після впровадження «Інвентарних правил» на Правобережжі вибухнуло 55 бунтів. У цей час від поміщиків однієї Київської губернії втекло близько 30 тис. селян.

Та наступний генерал-губернатор, князь Васильчиков, під тиском поміщиків видав «доповнення» до «Інвентарних правил», які практично звели нанівець обмеження феодальної сваволі. Селяни відреагували на посилення гніту численними заворушеннями, які придушувалися поліцейськими та військовими підрозділами.

Українське робітництво, як і селянство, протестувало проти жорстоких утисків влади та власників підприємств. Найпоширенішою формою боротьби за права були скарги урядовцям, втечі з фабрик і заводів, розправи

Дмитро Бібіков

над поміщицькою і заводською адміністрацією, руйнування обладнання, підпали приміщень, страйки.

У 1805 р. вільнонаймані робітники друкарні Києво-Печерської лаври висунули перед адміністрацією вимогу підвищити розцінки. Отримавши відмову, вони оголосили страйк і стали до роботи тільки після того, як роботодавці пішли на поступки.

У 1817 р. відмовилися працювати 1500 кріпаків суконної мануфактури поміщика Хорвата в с. Писарівка Вовчанського повіту Слобідсько-Української губернії. Доведені до відчаю жахливими умовами праці й покараннями, кріпосні робітники зіпсували устаткування і знищили сировину. Звільнивши спочатку майстра, наглядача й писаря, що особливо жорстоко поводитися з робітниками, адміністрація викликала поліцію, і виступ жорстоко придушили.

У 1817–1835 рр. тривала боротьба приписних селян Луганського ливарного заводу. У скарзі до царя безправні робітники просили звільнити їх від примусової праці на заводі та в шахті. Не отримавши відповіді, вони у 1822 р. припинили роботу. Незважаючи на тілесні покарання за вироком суду, робітники продовжували страйкувати аж до 1835 р.

Стійкість і витримку виявили робітники цукрового заводу в Сумському повіті Харківської губернії, що виступили проти знущань власника підприємства. Лише за допомогою драгунів удалося приборкати виступ пролетарів.

Замість того щоб примусити підприємців поліпшити умови праці робітників, царський уряд вдався до ще жорстокіших заходів. Спеціальними указами встановлювалася система покарань. За наказом 1847 р. у гірничій промисловості запроваджувалися військові порядки.

Таким чином, самодержавство захищало інтереси власників підприємств усіма адміністративними військово-репресивними засобами.

- 3 Ви вже знаєте про жахливе дітище феодально-кріпосницької системи – військові поселення. Ініціатором їхнього створення був військовий міністр О. Аракчєєв, довірена особа імператора Олександра I, наділена необмеженими повноваженнями. За період існування військових поселень (1817–1857) в Україні створено 10 полків кінноти та 3 полки піхоти на казенних (державних) землях з метою зменшення військових видатків. Селяни певної волості переводилися до категорії військових поселенців. Військові поселенці повинні були пожиттєво відбувати військову службу і, крім того, обробляти землю, забезпечувати себе усім необхідним. Їхні діти з 7 років ставали військовозобов'язаними (кантоністами) і також відбували солдатську і селянську службу. Побут та служба поселенців підпорядковувалися військовим установам і виконувалися під наглядом офіцерів. Одружували поселенців також за наказом начальства. Це стало найгіршим

Олександр I

видом кріпацтва – воєнізованим кріпосним правом. Муштра, жорстокий режим, регламентація життя викликали повстання та інші форми опору.

У 1819 р. у Південній Україні повстало 250 сіл (20 тис. селян). 1817–1818 рр. відбулися повстання базаліївських, бузьких, 1819 – чугуївських, 1829 р. – шебелинських військових поселенців. Чугуївські поселенці, протестуючи проти безправ'я, відмовилися виходити на косовицю сіна. Невдовзі протест набув форми повстання, для придушення якого були залучені регулярні війська. 273 повстанців засудили до смертної кари. Учасники Шебелинського повстання навіть створили органи самоврядування. Одним із наймасовіших виступів став виступ військових поселенців на Катеринославщині, де кількість повсталих перевищила 45 тис. селян.

В Україні ще пам'ятали традиції козацьких прав та вольностей, і коли козаків, які поверталися на рідну землю після завершення наполеонівських війн, почали переводити у напівкріпосне становище військових поселенців, вони відповіли збройними виступами. Першими піднялися у липні 1817 р. бузькі козаки під проводом сотника Ф. Барвінського на Херсонщині. Лише за допомогою 10-тисячного війська, озброєного гарматами, імперському уряду вдалося придушити виступ. Влада провела арешти, 93 козаки були віддані під суд, тих, хто не хотів стати військовими поселенцями, проганяли «зеленою вулицею» (це був солдатський чорний гумор: так називали покарання шпіцрутенами, коли покараний проходив крізь стрій солдат, які лупцювали його палицями 500–1000 разів, часто забиваючи до смерті). Менше ніж через рік бузькі козаки знову підняли повстання, яке тривало більше місяця і теж було придушене. Частину повсталих було переселено до військового поселення до м. Чугуєва, найактивніших заслано до Сибіру.

У першій половині XIX ст. по всій Україні спалахували селянські виступи. Найбільші серед них – це повстання селян у селах Жуківка і Стасівка на Полтавщині (1815–1820).

Олександр Аракчєєв

Т. Шевченко.
Покарання шпіцрутенами

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте становище українських селян у першій половині XIX ст.
2. «Інвентарна реформа». Розкажіть, що вам відомо про цю історичну подію.
3. Напишіть невелике оповідання-розповідь про соціальне становище робітників.

4. «Форми і характер протесту козаків, селян та військових поселенців». Висловіть своє бачення цієї проблеми.
5. Уявіть, що ви журналіст і вам треба написати статтю на тему: «Соціальна боротьба в українських землях у першій половині XIX ст.» Про які події ви розповіли б насамперед?

§13

Селянські рухи
в першій половині XIX ст.

1. Селянські виступи під проводом Устима Кармелюка.
2. Виступи селян у Галичині, Буковині, Закарпатті.
3. Київська козаччина 1855 р.

Поміркуйте, які риси були притаманні ватажкам селянських виступів.

- ① Як ви вже знаєте з матеріалу теми 2, Правобережна Україна тривалий час, за мовчазної згоди російських імперських властей, залишалася «польським острівцем». Тут практично незмінними були права й привілеї польської шляхти.

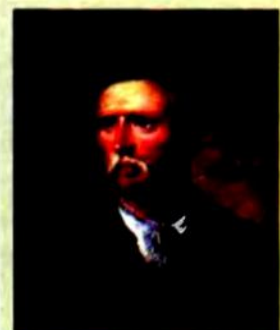
Натомість місцеве українське селянство повною мірою зазнавало як соціального, так і релігійного й національного гноблення. Ще до розпаду Речі Посполитої воно було майже поголовно закріпаченим.

У народній пам'яті ще жила згадка про козаччину й гайдамацьку вольницю. 20-ті – 30-ті роки XIX ст. – то час, коли Правобережну Україну охопили масові селянські повстання на чолі з легендарним У. Кармелюком. Повстанці нападали на поміщицькі маєтки на Поділлі, розподіляли між селянами панське майно. Загалом у загонах, очолюваних Кармелюком, воювало майже 20 тис. чоловік.

Хоча значення постаті У. Кармелюка в історії України важко оцінити об'єктивно, вражає надзвичайно тривала його активність.

Фортеця в м. Кам'янці-Подільському, де було ув'язнено У. Кармелюка

КАРМЕЛЮК УСТИМ (1787–1835)

Керівник повстанського руху на Поділлі. Народився на Вінниччині у селянській родині. 1813 р. утік з уланського полку, куди був відданий за бунтарство, повернувся в рідні місця. Згодом очолив ватагу кріпаків-утікачів та військових-дезертирів, що нападали на поміщицькі маєтки. Упродовж 1830–1835 рр. селянський рух під проводом У. Кармелюка охопив усе Поділля. 23 роки повстанські загони на чолі з У. Кармелюком здійснили понад одну тисячу нападів на поміщицькі маєтки. Для боротьби з повстанцями російський уряд 1833 р. утворив Галузинецьку комісію. У. Кармелюка чотири рази засуджували до каторжних робіт і засиляли до

Сибіру. Але щоразу він утік, повертався на Поділля і знову очолював повстанський рух. У жовтні 1835 р. його було убито. 2700 його спільників було віддано під суд. Поховано у Летичеві (тепер Хмельницька обл.). «Український Робін Гуд» став героєм численних народних пісень та переказів, творів художньої літератури.

② У 1810–1825 рр. на Прикарпатті знову піднявся рух народних месників – *опришків*. Збройні загони нападали на панські двори і державні маєтки, знищували й відбирали майно, карали особливо жорстоких і зажерливих панів, адміністраторів, сільських глитаїв (багатіїв, визискувачів). Найвідомішим серед опришків став загін з 30 чол. під проводом М. Штолюка, що діяв поблизу Вишніці.

На відмову селян-кріпаків виконувати панщину уряд вживав репресивних заходів. Так, на придушення селянських заворушень на Сколівщині (1824–1826) австрійський імператор Франц I наказав направити три піхотні роти. Військовою силою розправилися з невдоволеними селянами Буковини й Чортківщини (Східна Галичина) у 1838 р.

Селянські виступи спалахували також на Закарпатті. У районі сіл Заріччя (1820) і Турц (1826) діяли опришки. 1831 р. Західною Україною прокотилися «холерні» бунти. Тоді ж закарпатські українці взяли активну участь у повстанні на території Східної Словаччини.

1843 р. почалися сутички селян з поміщиками за спірні ліси й пасовища на території Русько-Довгопільської дільниці (Північна Буковина). Очолили виступ Л. Кобилиця, І. Галиця, С. Степанчук. Каральні війська придушили заворушення в 1844 р., сотні селян піддано покаранню різками й киями.

У 1846 р. спалахнув найбільший народний виступ в Австрійській імперії напередодні революції 1848–1849 рр. Він розпочався після

Опришок

невдалого польського національно-визвольного повстання проти австрійського панування. Селяни Саноцького, Самбірського, Стрийського, Станіславського округів створювали збройні загони й нападали на поміщицькі садиби. Навесні 1846 р. селяни 150 сіл Східної Галичини відмовилися виконувати панщину. Вони захоплювали поміщицькі землі й ділили їх поміж собою. Тільки ввіши війська у більш як 100 населених пунктів, австрійському уряду вдалося придушити повстання. Наляканий сплеском народного гніву, імператор наказав зменшити панщину, скасувати літні допоміжні дні, гужову повинність, розширити права селян у користуванні власними наділами.

Під час революції 1848–1849 рр. у Північній Буковині значного поширення набув селянський антикріпосницький рух. Важливу роль у ньому відігравали депутати рейхстагу, обрані від селянських округів. Серед них особливо відзначився Л. Кобилиця.

Документи і матеріали

За відомостями, які до нас дійшли, депутат рейхстагу Лук'ян Кобилиця своїм місцевим однодумцям прищепив ідею, що домінії припинили діяльність та що він одержав від його величності уповноваження обирати нових вейтів і десятників, які будуть урядувати окремо без всякого втручання домінії. Усі піддані повинні звертатися до дідичів з проханням видати дров у разі потреби з панських лісів, а якщо дворазове прохання не буде задоволене дідичами, то він вже дасть відповідні вказівки.

Кобилиця в деяких громадах провів нові громадські вибори, а в горах ніби він роз'яснив місцевому населенню, що ліс і полонини належать їм, що тут він і цісар повинні давати розпорядження та що наступного року будуть звільнені всі від податків.

З повідомлення Буковинської обласної президії коломийському обласному старості про антипоміщицьку агітацію Лук'яна Кобилиці (грудень 1848 р.) // Хрестоматія з історії України. ХІХ – поч. ХХ ст. / Упоряд. В.Г. Сарбей. – К., 2000. – С. 84–85.

Персоналії

КОБИЛИЦЯ ЛУК'ЯН (1812–1851)

Керівник селянського руху на Буковині в 40-х роках ХІХ ст. Народився в сім'ї селянина-кріпака. 1843–1844 рр. Л. Кобилиця очолив виступ селян 22 громад, які відмовилися відробляти панщину, самочинно переобрали сільську старшину, висунули вимоги відокремлення українських шкіл, переведення кріпаків на становище державних селян. У березні 1844 р. повстання було придушене, Л. Кобилицю заарештовано і ув'язнено. Під час революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії селяни Буковини обрали Л. Кобилицю депутатом австрійського парламенту. Він виступав за надання політичної автономії Буковині і приєднання її до

Галичини, вимагав скасування кріпацтва і передачі селянам землі без викупу. Селянські виступи під керівництвом Л. Кобилиці тривали до літа 1849 р. У квітні 1850 р. його було знову заарештовано. Після катувань в ув'язненні тяжко захворів. Був висланий до м. Гури-Гумори (тепер Румунія), де і помер.

У відповідь на обмежену реформу 1848 р. в Галичині і Буковині в листопаді 1848 р. Л. Кобилиця очолив повстання гірських сіл Вижницької та Сторожинецької дільниць, які оволоділи спірними лісами й полонинами та оголосили їх своєю власністю, відмовилися платити за користування ними й коритися місцевим органам влади, взяли під контроль озброєних загонів гірські дороги. Охоплені повстанням сільські громади в петиціях до рейхстагу домагалися об'єднання Буковини з українською частиною Галичини й виділення їх в окрему автономну адміністративну одиницю у складі Австрійської монархії. Повстання тривало до літа 1849 р. й припинилося внаслідок застосування до повстанців військової сили, ув'язнення 10 селянських керівників, конфіскації майна.

Народні виступи першої половини ХІХ ст. прискорили проведення аграрної реформи й ліквідацію кріпосництва в Австрійській імперії.

3 На кінець 50-х років ХІХ ст. внаслідок погіршення економічної ситуації в ході Кримської війни у Східній Україні посилювався антикріпосницький рух. Масові виступи на селі спричинив урядовий маніфест, виданий у січні 1855 р. у зв'язку з Кримською війною, під час якої селян закликали вступати до народного ополчення, обіцяючи полегшення їхнього становища. Текст документа виголошувався у церквах, на сільських сходах. Однак селяни розуміли його по-своєму: мовляв, насправді йдеться про відродження козаччини, і ті, хто записався до війська, будуть звільнені від кріпацтва й одержать землю. Священиків та урядовців, які, на думку селян, «ховали волю», неправильно трактуючи маніфест, били й виганяли із сіл. Селяни склали списки «вільних козаків», відмовлялися виконувати повинності й розпорядження влади, створювали органи самоврядування. Рух охопив близько 500 сіл Київщини й увійшов до історії під назвою «Київська козаччина». На придушення виступу уряд кинув регулярні війська. Десятки людей було вбито й поранено, сотні – заслали до Сибіру, тисячі – покарано різками.

Мрії про волю та гідне життя живили уяву людей, які очоче вірили будь-яким чуткам про звільнення від гніту. У 1856 р. у південних губерніях прокотилася поголос, що ті, хто переселиться до Криму, стануть вільними й можливими господарями. 76 тис. селян з 574 сіл Катеринославської, Херсонської та інших губерній рушили в «похід у Таврію по волю». Війська зустріли переселенців на дніпровських переправах і Перекопі. У сутичках загинуло багато селян.

Запитання і завдання

1. Складіть хронологічну таблицю виступів українського селянства у першій половині ХІХ ст.
2. Розкажіть про селянські виступи в Галичині, на Буковині та в Закарпатті.
3. «Справжнім народним ватажком став уродженець Подільської губернії У. Кармелюк, який упродовж 25 років керував повстаннями на Поділлі, Волині, Київщині». А яким є ваше бачення діяльності У. Кармелюка? Висловіть свої думки.
4. У. Кармелюк і Л. Кобилиця. Які риси характеру, на ваш розсуд, зближують їх, роблять представниками однієї епохи?
5. Поясніть, який зв'язок існує між Кримською війною, урядовим маніфестом (січень 1855 р.) і «Київською козаччиною». Відповідь обґрунтуйте.

§14 Кирило-Мефодіївське братство

1. Утворення та діяльність Кирило-Мефодіївського товариства (братства). Значення Кирило-Мефодіївського товариства для розгортання національно-визвольного руху.
2. Місце Тараса Шевченка в українському визвольному русі.

? Назвіть соціальну верству, яка виступила рушійною силою національного руху в українських землях у XIX ст.

Микола Гулак

1 У 40-х роках XIX ст. активізувалося національне життя в Києві. Рушійною силою національно-визвольного руху виступала інтелігенція. В університеті згуртувалися найпомітніші постаті тогочасної України – письменник П. Куліш, професор М. Костомаров, етнограф О. Маркович, вчитель В. Білозерський, службовець М. Гулак, художник і поет Т. Шевченко та інші.

Ще 1843 р. тут виник таємний гурток «Київська молода». Гуртківці вбачали своє завдання в ліквідації кріпацтва «згори», піднесенні культурно-освітнього рівня селянства та пробудженні його національної свідомості. Члени гуртка не змогли вийти за межі пропагандистської та просвітницької діяльності. Після того як гурток саморозпустився, його активісти у грудні 1845 р. створили таємну політичну національно-патріотичну організацію – Кирило-Мефодіївське товариство (братство).

Документи і матеріали

А) Товариство має своїми покровителями святих Кирила і Мефодія; знаком своїм приймає кільце або ікону з іменем та зображенням цих святих;

Б) воно повинно старатися з'єднати всі слов'янські племена, як-то: південнорусів, північнорусів з білорусами, поляків, чехів зі словенцями, лужичан, ілліро-сербів з хорутанами і болгарами, примиряти їхню ворожість і невзгоди навіть за сповіданням віри;

В) кожне плем'я повинно зберігати свою самостійність, мати правління народне, закони і освіту, засновані на християнській вірі, дотримуватися цілковитої рівності між громадянами;

Г) всі разом слов'янські племена будуть управлятися загальним слов'янським Собором, який складається з представників усіх племен;

Д) Товариство заздалегідь старається викоринити рабство і всіляке пригноблення нижніх класів, поширювати повсюдно ідеї переважно засобами літератури і виховання юнацтва;

Е) все Товариство і кожний член зобов'язані узгоджувати свої дії з євангельськими правилами любові, покірливості і терпіння, правило ж «Мета освячує засоби» визнати безбожним...

З доповіді шефа жандармів графа О.Ф. Орлова царю Миколі I про програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства (28 березня 1847 р.) //Хрестоматія з історії України. ХІХ – поч. ХХ ст. Упоряд. В.Г. Сарбей. – К., 2000. – С. 66.

Назване на честь великих слов'янських просвітників, це об'єднання виробило засади побудови нового суспільства і виявило готовність за них боротися.

Програма товариства, викладена в «Книзі буття українського народу» і «Записці», була написана Костомаровим та Білозерським. Мета товариства – ліквідація самодержавства, монархії, встановлення республіки, утворення Української держави та об'єднання слов'янських народів у федеративну державу на принципах добровільності й виборності. Зразком політичної організації суспільства для братчиків був політичний устрій США. Центром майбутньої слов'янської федерації («наріжним каменем») мала стати Україна. Кожна держава як член федерації становила б окремих штат, Київ став би столицею федерації, в якій раз на чотири роки збирався б найвищий спільний консультативно-регулюючий міждержавні взаємини орган – собор, або сейм.

Федерація повинна була мати невелике регулярне військо, кожен штат – свої збройні сили, упорядковані постійними міліцейськими формуваннями. У майбутньому федеративному утворенні передбачалося встановити широкі громадянські права, зокрема свободу віросповідання, запровадити обов'язкову загальну початкову освіту, скасувати тілесні покарання і смертну кару, ліквідувати станові привілеї і нерівність.

*Пантелеймон
Куліш.
1877 р. Гравюра
І. Хелмицького*

Персоналії

КОСТОМАРОВ МИКОЛА (1817–1885)

Історик, письменник, публіцист, археограф, фольклорист, етнограф. Народився у с. Юрасівці Слобідсько-Української губернії (тепер – Воронежська область Російської Федерації). 1832 р. звільнився з кріпосної залежності. Навчався у Воронежській гімназії. 1836 р. закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету. Був одним із засновників Кирило-Мефодіївського братства. Автор його програмних документів. 1847 р. М. Костомарова заарештовано і відправлено до Саратова. 1857 р. за згодою уряду переїхав до Петербурга.

Науковий доробок М. Костомарова великий і різноманітний. У своїх працях він відстоював ідею самостійності української нації, окремішність українського історичного процесу, який, на його думку, є втіленням волеюлюбного демократичного духу українського народу. Серед опрацьованих Костомаровим тем виділяється тема козацтва. Він простежив процес його виникнення і розвитку, висвітлив історію Запорізької Січі, запровадив до наукового вжитку термін «християнська козацька республіка». Оцінюючи науковий доробок Костомарова, рада Київського університету в 1864 р. присвоїла йому вчений ступінь доктора російської історії. Помер у Петербурзі.

Головним героєм у його дослідженнях був народ, тому писав для народу – образно й доступно. Завдання історика, вважав М. Костомаров, – це не просто переказ джерел, а розуміння сенсу подій, пошук істини. Значну увагу приділяв вивченню духовного життя.

Окрема віха в житті М. Костомарова – формулювання програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства – «Уставу» та «Закону Божого». У цих документах у загальних рисах розкрив політичну доктрину, виклав тези про походження влади, її характер, позитивні й негативні риси політичних устроїв, сформулював політичний ідеал. Ним мала стати Федеративно-конфедеративна слов'янська держава з правителем, «виборним на года».

Існували деякі розбіжності в поглядах «братчиків». Так, М. Костомаров на перше місце висував ідею єдності та братерства слов'ян, П. Куліш – питання розвитку української культури, Т. Шевченко вважав, що передусім треба визволити народ із кріпацтва, а Україну – з політичної неволі. Крім того, більшість виступала за поступовий (еволюційний) характер дій, а Т. Шевченко і М. Гулак – за революційні перетворення.

Готуючись до майбутніх подій, «братчики» розгорнули агітаційну й культурно-просвітницьку діяльність. У своїх прокламаціях вони закликали представників російської та польської громадськості боротися за власну національну державу з окремим суспільним устроєм, але об'єднуватися у всеслов'янську спільноту на засадах християнства. При цьому особливо наголошувалося на релігійній терпимості та примиренні.

Усвідомлюючи важливість розвитку аграрного сектору економіки України, В. Білозерський підготував проект створення широкої мережі початкових землеробських шкіл, вихованці яких поверталися б у село освіченими й несли нову культуру господарювання. Царська адміністрація залишилася глухою до цих пропозицій.

На початку 1847 р. члени братства були заарештовані, організацію було ліквідовано тоді, коли її члени не встигли перейти до безпосереднього розв'язання поставлених політичних завдань. «Але мислі кирило-мефодіївських братчиків залишили глибокий слід, вони жили далі й будили політичну і соціальну українську мисль... Від Кирило-Мефодіївського братства веде свою історію весь новий український політичний рух», – писав М. Грушевський.

Члени товариства були засуджені на заслання, а найбільш гірка доля спіткала Т. Шевченка й М. Гулака, відданих у солдати.

Значення Кирило-Мефодіївського товариства для розгортання українського національно-визвольного руху полягало в тому, що саме в ньому відбулася перша і найуспішніша спроба об'єднання на національних принципах української аристократії та селянства. Останнє в товаристві найбільш чітко і ясно представляв український поет та визначний громадський діяч Т. Шевченко.

Т. Шевченко. Автопортрет

Слідча справа Тараса Шевченка

Якщо до 40-х років XIX ст. головним чинником, який об'єднував українські верхи та низи, був їхній спільний ворог – російське самодержавство, то від Кирило-Мefeldiyivського товариства бере початок загальнонаціональна українська ідеологія, єдина як для української аристократії, так і для українського селянства. Репресії царського уряду щодо кирило-мefeldiyivців призвели до того, що загальнонаціональна ідеологія не була сформульована до кінця. Але навіть у незакінченому вигляді нова ідейна платформа українства сприяла розгортанню національно-визвольного руху, вся подальша історія якого проходила під впливом ідей кирило-мefeldiyivців.

Ці ідеї згуртовували взагалі неоднорідний, а іноді навіть безформний український національний рух, спрямовували зусилля українських патріотів незалежно від їхньої соціальної приналежності в конструктивне об'єднавче русло.

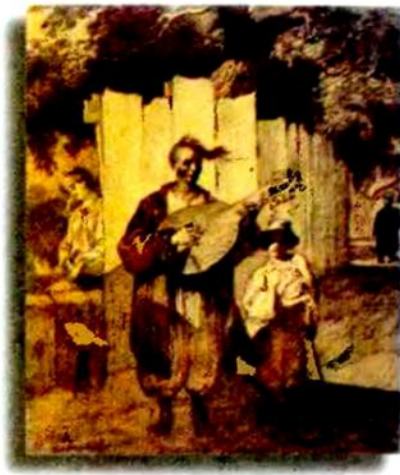
Документи і матеріали

Значення Кирило-Мefeldiyivського товариства важливе з кількох міркувань. Воно являло собою першу, хоч і невдалу спробу інтелігенції перейти від культурницького до політичного етапу національного розвитку; воно привернуло увагу царського уряду (що доти намагався розіграти карту українофільства проти польських культурних впливів на Україні) до потенційної небезпеки зростаючої національної свідомості українців; ліквідація товариства дала сигнал до наступу антиукраїнської політики і ознаменувала початок довгої безупинної боротьби української інтелігенції з російським царатом.

Субтельний Орест. Україна: історія. – К., 1993. – С. 299.

Т. Шевченко. Ворожіння

Т. Шевченко. Сліпий (невольник)

② Т. Шевченко став однією з найяскравіших постатей в українському громадсько-політичному русі середини ХІХ ст. Один з небагатьох, він подолав тернистий шлях від кріпака до загальноновизнаного художника і поета. З глибоким болем Т. Шевченко сприймав нещастя свого народу, національне і соціально-економічне гноблення. Це породжувало в ньому почуття протесту, бажання боротися проти царської тиранії.

Митець перетворив на зброю свій хист художника, своє слово. У 40-х роках за дорученням Київської археологічної комісії він робив замальовки, ескізи пам'яток української історії та архітектури. Шукаючи наснаги в героїчних сторінках нашого минулого, поет віддавав шану видатним історичним особам – Дорошенку, Полуботку, Гордієнку, Хмельницькому. Водночас він не ідеалізував історичне минуле, не схвалював Переяславську угоду з Росією, що разом з Полтавською битвою та ліквідацією Запорізької Січі призвела до занепаду України, втрати нею незалежності (містерія «Великий лях»).

Як полум'яний публіцист, Шевченко виступав з критикою самодержавно-кріпосницьких порядків і закликаним до їх повалення («І мертвим, і живим...», «Кавказ», «Сон»). Незважаючи на складні взаємини між окремими слов'янськими народами в минулому, Шевченко вірив у силу всеслов'янського єднання («Єретик», «Гайдамаки»). Він підтримував особисті стосунки з польським поетом А. Міцкевичем, чеським громадським діячем П. Шафариком, представниками російської демократичної інтелігенції.

Т. Шевченко. Собор Почайвської лаври (внутрішній вигляд)

Роль Тараса Шевченка в розвитку і формуванні національної свідомості українського народу важко переоцінити. Переживши самого Кобзаря, його ідеї кликали на боротьбу наступні покоління українських революціонерів.

Запитання і завдання

1. Складіть план розповіді «Кирило-Мефодіївське братство».
2. Проаналізуйте програмні документи Кирило-Мефодіївського братства.
3. «...Думки кирило-мефодіївських братчиків zostавили глибокий слід, вони жили далі й будували політичну і соціальну українську думку... Від Кирило-Мефодіївського братства веде свою історію весь новий український політичний рух», – писав М. Грушевський. Які ще оцінки діяльності Кирило-Мефодіївського товариства ви знаєте? Яку з них вважаєте найпереконливішою? Поясніть чому.
4. Відповідаючи на запитання, складіть стислу характеристику Т. Шевченка:
 - А) Хто ця історична особа?
 - Б) У якому столітті він жив?
 - В) Які події в історії України пов'язані з його ім'ям?
5. З'ясуйте місце Т. Шевченка в українському національно-визвольному русі.

§15

Національно-визвольний рух у західноукраїнських землях під час революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії

1. Розгортання революції в Австрії. Утворення Головної руської ради (ГРР) та її вимоги.
2. Львівське збройне повстання. Наслідки революції.

Використовуючи навчальний матеріал курсу всесвітньої історії, пригадайте причини революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії.

① Упродовж 1848–1849 рр. Європою прокотилася хвиля революцій, що охопили Францію, Німеччину, Італію та Австрію. Ці революції дістали назву «весна народів», оскільки основними їх гаслами були національне та соціальне визволення народів, утвердження громадських прав та свобод.

Активним учасником революції 1848–1849 рр. було й населення західноукраїнських земель. Завдяки революції українці вперше здобули досвід парламентської діяльності. У червні 1848 р. в Галичині та Буковині відбулися вибори до рейхстагу (нижньої палати загальноімперського парламенту). Польська шляхта прагнула не допустити українських представників до парламенту, використовуючи різні засоби: від погроз до фальсифікації бюлетенів.

Тому на виборах із 100 місць в рейхстазі, призначених для Галичини, русини здобули лише 39, а з 8 місць для Буковини – 5. Серед буковинських депутатів усі п'ятеро були селянами, серед галицьких – 27 селян і 9 представників греко-католицького духовенства.

Чернівці. На фронтоні будинку – алегоричні жіночі фігури, які символізують матір – Австрію та її дочок – провінції. Сучасне фото

Серед тем, що розглядалися на засіданнях парламенту, для українців найважливішими були селянське питання та боротьба за поділ Галичини на польську та українську частини.

Справжньою сенсацією у роботі парламенту стала перша в історії промова українця – селянина І. Капущака, який різко засудив гноблення селян.

Аби продемонструвати підтримку своїх вимог у краї, **Головна руська рада** зібрала 200 тис. підписів за поділ Галичини на дві окремі провінції.

Участь русинської делегації в роботі імперського парламенту дала змогу вивести українське питання на новий рівень. Саме відтоді до українців почали ставитися як до народу, котрий заявив про свої права.

Австрійську «клаптикову» імперію сколихнули повстання у Відні, Будапешті, Львові та селянські виступи. У ході боротьби проти австрійського гніту в березні 1848 р. створено уряд Угорщини. Угорський сейм проголосив буржуазні перетворення, які поширювалися й на територію Закарпаття.

13 квітня у Львові виникла Центральна рада народова – польська шляхетсько-буржуазна організація, що висунула вимогу здійснення буржуазних реформ та перетворення Галичини на польську автономну провінцію Австрійської монархії.

За цих загрозливих умов уряд вирішив використати галицьких українців для протидії польським домаганням. У правлячих колах зважували можливість поділу Галичини на польську й українську частини, обгово-

рювали заходи щодо впровадження української мови у всіх початкових, середніх і вищих навчальних закладах української Галичини, а також звільнення українських селян з-під влади польської шляхти.

Частина українців виступила проти австрійського засилля спільно з поляками. Але більшість почала організовуватися в окремий український табір, користуючись прихильністю австрійської адміністрації в особі галицького намісника Ф.С. Стадіона-Вертаузуна. З його ініціативи **15 травня 1848 р. в Галичині скасовано панщину та інші феодалні повинності. На Буковині панщину скасовано 9 серпня 1848 р., а в Закарпатті – 2 березня 1853 р.** Заходи австрійської влади зняли напругу на селі, однак не ліквідували всіх соціальних суперечностей між землевласниками й селянами. Прагнення поміщиків загнати селян у кабалу відробітків за землю й позбавити їх права користуватися лісовими угіддями й пасовищами викликало виступи навесні–влітку 1848 р. Водночас селяни вдалися до бойкоту, відмовляючись працювати в поміщицьких маєтках навіть за гроші.

Українська громадськість вступила в революцію 1848 р. неорганізованою і роз'єднаною. Тому-то й гасла українців були різними: від вимоги автономії українських етнічних земель, яка об'єднала б Східну Галичину, Північну Буковину й Закарпаття, до поміркованих пропозицій в культурно-освітній сфері життя.

19 квітня 1848 р. представники вищого духовенства вручили губернатору петицію на ім'я імператора, в якій містилися демократичні вимоги: запровадження в установах і навчальних закладах Галичини української мови, забезпечення українцям доступу на всі посади та зрівняння в правах духовенства різних конфесій (релігійних об'єднань).

Існували й більш радикальні погляди на українську справу. Першим речником політичної незалежності України став В. Подолинський. У публіцистичному творі «Слово перестороги» він обґрунтував ідею розбудови в Україні демократичної республіки (самостійної або у федеративному зв'язку з іншими слов'янськими державами). Автор «Слова» обстоював рівноправність і суверенність (право самостійно розв'язувати свої внутрішні й зовнішні справи) народів у вирішенні власної долі.

Головна руська рада

В умовах революції в Західній Україні українська громадськість стала вимагати від австрійського уряду поділу Галичини на Західну (польську) та Східну (українську) і приєднання до останньої Закарпаття та Північної Буковини. Цим об'єднаним землям українці вимагали надати автономію у складі Австрії. Щоб відстояти ці вимоги, 2 травня 1848 р. була створена Головна руська рада (ГРР). Її очолили Г. Яхимович і М. Куземський.

Документи і матеріали

Для свого ділання Рада народна визначає ось такі три точки:

1. Першим нашим завданням буде заховати віру і поставити обряд наш, і права церкви, і священників наших нарівні з правами других обрядів.

2. Розвивати і підносити народність нашу у всіх її частях вдосконалення язика нашого, запровадження його в школах нижчих і вищих, виданням письм часових, утримуванням кореспонденцій з письменниками так нашими, як і іншими, до щепу слов'янського належними, розширенням добрих і ужиточних книжок в язиці руським і усиленням старанням впровадити і... поставити язик наш на рівні з іншими в урядах публічних.

3. Будемо чувати над нашими правами конституційними, розпізнавати потреби нашого народу і шукати поправи бити нашого на конституційній дорозі, а права наші від усякої напасті і оскорблення стало і сильно хоронити.

З відозви Головної Руської Ради до галицьких русинів (українців) // Хрестоматія з історії України. XIX – поч. XX ст. / Упоряд. В.Г. Сарбей. – К., 2000. – С. 78.

До складу ГРР входило 30 чоловік – представники інтелігенції, переважно церковної. Рада утворила відділи, які займалися фінансами, освітою, селянськими справами, і стала, по суті, українським національним урядом. На місцях було утворено близько 50 руських рад, народну гвардію, загони селянської самооборони. ГРР проголосила галицьких українців частиною українського народу, вимагала скасувати селянські повинності, надати селянам право власності на землю, сприяти розвитку сільського господарства, промисловості та торгівлі, скасувати станову нерівність, поліпшити стан народної освіти та надати українцям право на вільний національний розвиток.

За виборами до австрійського парламенту українцям вдалося здобути 39 депутатських місць.

Найбільших успіхів національний рух досяг на культурно-освітній ниві: розпочато видання української газети «Зоря Галицька» (виходила в 1848–1857 рр., видавалася на кошти Ставропігійського інституту та греко-католицького духовенства), засновано організацію «Галицько-руська матиця». Це було культурно-освітнє та літературно-видавничє товариство, яке ставило за мету піднесення освіти народу, розвиток літератури й мистецтва на західноукраїнських землях.

Будівля Ставропігійського інституту

За перші роки діяльності товариство видало близько 80 книжок: підручників, популярних праць з різних галузей знань.

Восени 1848 р. відбувся Собор руських учених – з'їзд прихильників національного й культурного пробудження Галичини, які прагнули обговорити чергові завдання і виробити програму наступних дій. Учасники собору зішлись на тому, що необхідно укласти єдину граматику і правопис для всього «руського» народу Австрії та Росії на засадах української мови. Висловлювалися думки про відокремлення української частини Галичини від польської і впровадження тут української мови навчання.

Документи і матеріали

Сей «собор» став рішучо на національним українським ґрунті, відрізняючи українську народність, з одного боку, від польської, з другого – від великоруської, з котрою мішали її різні прихильники книжної «слов'янсько-російської мови», не вміючи відрізнити від народної української. «Собор» уважав конче потрібним, щоб була встановлена одна граMATика і одностайний правопис для всього «руського народу в Австрії і Росії» («руським» далі називали свій український народ і мову), – аби була вона згідна з язовими прикметами української мови, а незалежна від граматики і правопису польського і російського. Домагався, щоб у всяких школах галицьких заведено українську мову... Підтримував домагання, щоб українську частину Галичини відділено від польської, і таке інше.

Революційні події 1848 р. на західноукраїнських землях під владою Австро-Угорщини // Хрестоматія з історії України. XIX – поч. XX ст. / Упоряд. В.Г. Сарбей. – К., 2000. – С. 74.

Крім раніше утвореної польської Центральної ради народової, з метою спрямування українського національно-визвольного руху в польських інтересах на противагу ГРР було утворено Руський собор. До його складу входили представники полонізованої української шляхти та інтелігенції. Собор виступав за відродження Польщі та включення до її складу Східної Галичини. Його діячі виступили проти селянських антипоміщицьких заворушень, підтримували аграрну реформу 1848 року. Руський собор видавав газету «Дневник руський» за редакцією колишнього «трійчанина» І. Вагилевича. Примирити позиції Собору та ГРР на Слов'янському з'їзді не вдалося – погляди на майбутнє в поляків та українців були різними.

Революційні події 1848 р. виявили «перші ознаки національної думки» в українців Буковини і «перші прояви суперечності інтересів української і румунської народності, котрі правительство досі рахувало за одну місцеву, або православну, людність» (М. Грушевський). Румунські депутати в парламенті стали домагатися відокремлення Буковини від Галичини та об'єднання її з румунськими краями Угорщини. Натомість українці висунули вимогу поділу Буковини на українську та румунську частини і єдності з Галичиною. Та в цілому український рух на Буковині був слабкий, стихійний, неорганізований.

- ② З середини 1848 р. розгорнулася боротьба за перетворення Східної Галичини на окрему провінцію з автономним статусом. 9 червня ГРР надіслала імператору Австрії вимогу поділити край на східну (українську) з

*Пожежа в ратуші та барикади у Львові під час повстання в листопаді 1848 р.
Акварель. Середина XIX ст.*

центром у Львові та західну (польську) частину з правами автономії. Під петицією на підтримку цієї вимоги поставили свої підписи понад 200 тис. галичан. Проти цього виступили Рада народова, Руський собор і намісник Галичини – поляк за національністю.

У другій половині 1848 р. українці почали формувати загони національної гвардії на протигагу польським збройним підрозділам, однак уряд наказав їх розпустити.

Події у Відні прискорили заворушення в адміністративному, культурному та економічному центрі Галичини – Львові.

1 листопада напруження досягло межі, коли урядові війська відкрили вогонь по демонстрантах. Революційно настроєні маси взялися до зброї, стали споруджувати барикади. 2 листопада 1848 р. австрійські війська почали артилерійський обстріл міста. Опівдні повсталі припинили опір, і в місті було запроваджено стан облоги.

Учасників виступу судили військові трибунали. Уряд заборонив діяльність політичних об'єднань, вихід періодичних видань, проведення будь-яких зборів.

4 березня 1849 р. новий імператор Франц-Йосиф I підписав конституцію, що залишала за ним повноваження надавати права і свободи громадянам, запроваджувати нові установи. 8 березня розпущено парламент.

Прогресивна українська громадськість, зокрема член ГРР І. Борискевич, критично поставилася до конституції. Але більшість Головної руської

ради, яку становило греко-католицьке духовенство, зайняла угодовську позицію. Та навіть це не врятувало її від розпуску 1851 р.

Австрійська імперія знову повернулася від конституційного до абсолютистського режиму. Однак розпуск громадських та політичних організацій вже не зупинив поширення національно-визвольних ідей, зростання національної свідомості українців. Головна руська рада виробила політичну програму поділу Галичини на українську та польську частини, що залишилися у спадок наступним поколінням борців за національне відродження.

Революційні події в Австрії сприяли піднесенню національно-визвольного й соціального руху на Буковині й Закарпатті: українська громадськість висловила протест у рейхстазі (австрійський парламент) проти відокремлення Буковини від Галичини і перетворення її на коронний край з окремим крайовим сеймом і адміністрацією.

Проти роз'єднання етнічних західноукраїнських земель виступила також громадськість Закарпаття. У січні 1849 р. делегація на чолі з А. Добрянським передала цісареві петицію про об'єднання Східної Галичини й Закарпаття в одну адміністративну одиницю. Вимогу підтримала ГРР, а також письменник О. Духнович, який у статті «Становище русинів в Угорщині» переконливо доводив історичну обумовленість єдності Закарпаття з іншими українськими територіями.

Уряд пішов на часткові поступки, виділивши українські райони Угорщини в окремий Ужгородський округ і дозволивши відкрити народні школи з українською мовою навчання.

Революція дала поштовх національному самовизначенню українців. Саме під час неї як *національний прапор* українців став використовуватися *синьо-жовтий двоколон*. Такі кольори використовувалися ще на гербі галицько-волинських князів (жовтий лев на синьому полі). Синій символізував чисте небо, а жовтий (золотуватий) – сонце та зорі.

Франц Йосиф I

Запитання і завдання

- Доберіть до термінів та понять відповідні тлумачення:

а) Революція – це:	б) Реформа – це:
– повалення короля;	– перетворення;
– зміна влади;	– докорінна зміна;
– повстання;	– нововведення;
– докорінна зміна.	– знищення основ існуючої структури.
- Схарактеризуйте події революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії, які вплинули на політичне життя та розгортання суспільних рухів в українських землях.

3. Проаналізуйте особливості національно-визвольного руху на західноукраїнських землях під час революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії.
4. Львівське збройне повстання. Розкажіть, що вам відомо про цю історичну подію.
5. «... Ми зібралися й працюватимемо у такий спосіб...
 1. Першим нашим завданням буде зберегти віру й поставити наш обряд і права наших священиків і церкви нарівні з правами інших обрядів.
 2. Розвивати нашу національність у всіх напрямках: досконаленням нашої мови, заведенням її у школах вищих і низших, видаванням часописів..., поширенням добрих та корисних книжок в українській мові та прагненням завести нашу мову в усіх публічних установах і т. п.
 3. Будемо берегти наших конституційних прав, пізнавати проблеми нашого народу й шукати способів на поправу його життя на конституційному шляху...» – з першої відозви Головної руської ради.Поміркуйте, які особливості національно-визвольного руху на західноукраїнських землях знайшли відображення в документі ГРР. Дайте власну оцінку програмних засад Головної руської ради.

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

- ▶ 1. Скориставшись картою на с. 21, вкажіть, які територіальні одиниці було утворено в першій половині XIX ст. на землях колишньої Гетьманщини та Слобожанщини.
- Харківська губернія;
 - Волинська губернія;
 - Київська губернія;
 - Полтавська губернія;
 - Чернігівська губернія;
 - Катеринославська губернія.
- ▶ 2. Хто ці історичні постаті: Л. Кобилиця, У. Кармелюк? Як ви вважаєте, Л. Кобилиця і У. Кармелюк могли б бути: а) союзниками чи б) противниками? Наведіть аргументи на підтвердження своєї думки.
- ▶ 3. Вкажіть подію, що відбулася раніше.
- Повстання військових поселенців у Чугуєві; львівське збройне повстання; «Київська козаччина»; початок промислового перевороту в українських землях.
- ▶ 4. Назвіть серед запропонованих дат рік створення Кирило-Мефодіївського братства.
- 1843 р.;
 - 1845 р.;
 - 1848 р.;
 - 1864 р.
- ▶ 5. Розкрийте абревіатуру ГРР.
- ▶ 6. Уявіть себе представником одного із станів соціальної структури українського суспільства (буржуа, робітник, селянин). Напишіть невелике оповідання про особливості повсякденного життя цієї людини.
- ▶ 7. Поясніть значення понять та термінів: «промисловий переворот», «чумацтво», «дідичі», «шарварки», «урбанізація».
- ▶ 8. Проаналізуйте зрушення, що відбулися в розвитку господарства в українських землях внаслідок промислового перевороту.
- ▶ 9. Використовуючи текст документа (с. 64), а також ілюстрації з підручника (с. 63), опишіть, як проводилися ярмарки в українських містах у першій половині XIX ст. При підготовці до виконання цього завдання використайте також знання з української та зарубіжної літератури. Згадайте, в яких творах художньої літератури першої половини XIX ст. описували українські ярмарки.
- ▶ 10. Поміркуйте, які особисті риси були притаманні члену Кирило-Мефодіївського братства. Змалюйте його історичний портрет.

- ▶ 11. «Українська громадськість вступила в революцію 1848 р. неорганізованою і роз'єднаною». **Доберіть факти**, які стверджують або спростовують наведене твердження.
- ▶ 12. «Поезія Т. Шевченка якісно відрізнялась від усієї попередньої літератури, бо уперше поставила перед тогочасним людом цілий комплекс... проблем (національного самовизначення, історичної пам'яті, розвитку українського письменства), які виявилися нагальними... бо запропонувала (і це найголовніше!) концепцію національної ідентичності... на відмінну від тих уявлень, що панували раніше».

Шептицька Т. Мотив єдності як прояв культурно-свідомісної традиційності в українській літературі // Українство у світі: традиційність культури та спільнотні взаємини. – К., 2004. – С. 159.

Прокоментуйте наведену цитату. Чи поділяєте ви думку автора? **Відповідь аргументуйте.**

Тема 4

**КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЛЯХ НАПРИКІНЦІ ХVIII – У ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Найголовнішим досягненням української культури першої половини ХІХ ст. стала поява нової української літератури, яка засвідчила початок національного відродження.

Турченко Ф.Г., Морозко В.М. Історія України. – К., 2007. – С. 104

§16 Особливості розвитку культури

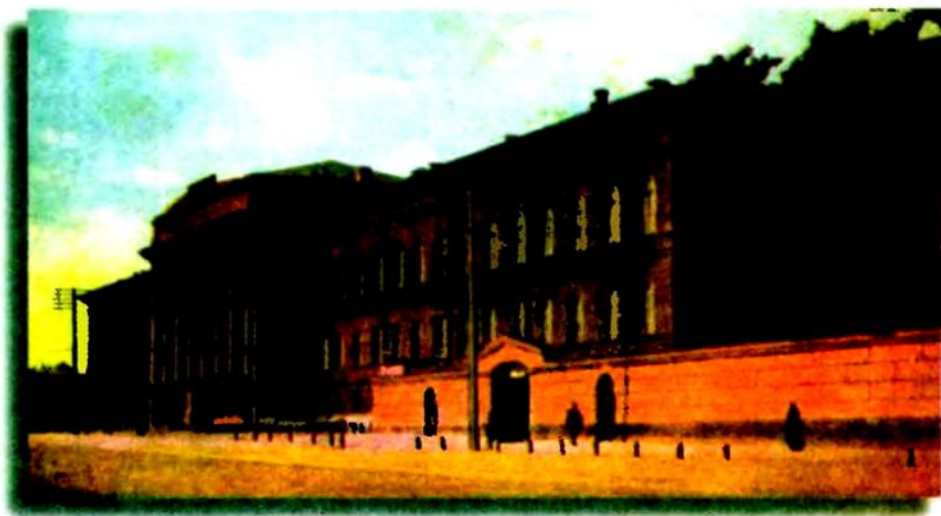
1. Розвиток освіти.
2. Наука на українських землях.
3. Становлення української історичної науки.

? *Висловіть власне бачення культурних процесів в українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.*

1 У супереч антиукраїнській політиці Російської та Австрійської імперій українська культура продовжувала поступальний розвиток, збагачуючись новими досягненнями. Саме через культуру в XIX ст. відбувалося відродження української нації.

У першій половині XIX ст. за царя Олександра I було проведено реформи в системі освіти – утворено Міністерство народної освіти, затверджені «Правила народної освіти» та статuti навчальних закладів. В Росії, а отже, й у Східній Україні, існували чотири «розряди» навчальних закладів: для початкової освіти – *парафіяльні школи* (для «найнижчих станів») і *повітові училища* (для дітей дворян, духовенства, купців, чиновників, заможних ремісників та інших міщан); для середньої освіти – спеціальні навчальні заклади та *гімназії*; для вищої освіти – *лицеї, вищі гімназії та університети*. Крім шкіл, підпорядкованих Міністерству народної освіти, існували навчальні заклади, що належали міністерствам державного майна, військовому (офіцерські кадетські корпуси в Києві та Полтаві), морському (артилерійське та штурманське училища в Миколаєві), гірничому та внутрішніх справ.

Царизм підтримував становий характер освіти, тому до середніх та вищих навчальних закладів не приймали дітей з кріпацьких родин. Про

Університет Святого Володимира в Києві. Фото XIX ст.

Сільська школа в с. Брідок Київської губернії. Друга половина XIX ст.

занедбаний стан освіти свідчили брак фінансів, учительських кадрів, підручників, навчального обладнання, шкільних приміщень. У 1844 р. на 7 млн жителів Волинської, Київської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній навчалася всього 9823 учні.

На 1856 р. в Україні налічувалося 1320 *парафіяльних* (школи, що утримувались релігійною громадою) і *повітових* шкіл та училищ, де навчалася 67 тис. учнів. З початку XIX ст. набули поширення школи для солдатських синів, так звані *школи кантоністів*. У початкових школах навчали від 4 місяців до 1 року читання, письма, лічби та Закону Божого (основи православ'я). В училищах викладалися російська мова, географія, історія, арифметика, геометрія, фізика, природознавство, малювання і Закон Божий (термін навчання – 3 роки). Діти дворян навчалися, як правило, вдома – для них наймалися вчителі.

У 1845 р. Міністерство народної освіти згідно з Правилами для парафіяльних училищ Київської, Волинської і Подільської губерній встановило суворий адміністративний контроль за початковою освітою на Правобережжі. Підвищення платні за навчання в повітових училищах ще більше ускладнювало шлях до знань для сільської та міської бідноти.

Кантоніст II роти С.-Петербурзького батальйону Військових Кантоністів. 1826–1831 рр.

Система початкової освіти, що існувала в Росії, важко сприймала новітні досягнення педагогічної науки. Тут з'явилися, але так і не прижилися запозичені в Англії *ланкастерські школи*, в яких головним вважався принцип взаємного навчання учнів. У 1847–1849 рр. у Східній Галичині й на Закарпатті почали виникати *недільні школи* – «читальні для дорослих», де вивчали географію, математику, українську мову й літературу. В Галичині таких шкіл налічувалося 60, на Закарпатті – 9.

1804 р. в Чернігові було відкрито перше в Україні *ремісничє училище*. Пізніше в Полтаві та Херсоні відкрили училища для підготовки службовців державних установ. Початок спеціальної, агрономічної, зоотехнічної, ветеринарній освіті в Україні поклало Харківське землеробське училище. У 1807 р. при Волинській гімназії в Кременці відкрито єдине в Україні трирічне землемірне училище, в Одесі – садівничє.

Розвиток господарства зумовлював появу професійних шкіл виноробства, садівництва, бджільництва, ветеринарії, рільництва. Школи садівництва створено в Катеринославі, Полтаві, при Одеському ботанічному саду. У 1828 р. П. Прокопович створив у с. Пальчики Конотопського повіту на Чернігівщині єдину в Російській імперії школу бджільництва. Засновник школи винайшов перший у світі рамковий вулик, який дозволив різко підвищити продуктивність промислу. При Нікітському ботанічному саду в Криму існувало Магарацьке училище виноробства.

У великих містах України діяло кілька фельдшерських шкіл. Професійних моряків і суднобудівників готувало Херсонське училище торговельного мореплавства.

Поряд з державними навчальними закладами розвивалася мережа приватних пансіонів, які готували дітей із заможних родин до вступу до гімназій, ліцеїв, військових училищ, університетів. Приватні школи створювалися окремо для хлопців та дівчат.

У Галичині початкова освітня школа стала знаряддям денаціоналізації і латинізації українців. З 1792 р. греко-католицьким священникам заборонили викладати в школах Закон Божий, а нагляд за навчанням доручили римо-католицькому духовенству. Завдяки зусиллям митрополита Левицького та єпископа Снігурського вдалося перевести навчання з польської на українську мову в тих школах, де переважали українці.

Харківський університет. Фото ХІХ ст.

На Буковині викладання здійснювалося німецькою та румунською мовами. З 1816 р. школи перейшли під нагляд римо-католицької консисторії (орган церковного управління) у Львові, що нав'язала як обов'язкову ще й польську мову. Українці неохоче посилали дітей до іншомовних навчальних закладів, тому кількість народних шкіл зменшилася з 32 у 1792 р. до 16 на початку XIX ст. З них 9 було німецьких, 3 – румунських, по 1 німецько-румунській, угорській, вірменській і жодної української.

Середня школа також стала важливим інструментом національної політики. Так, до початку 30-х років XIX ст. Правобережну Україну вкрила мережа польських середніх шкіл. Проте після польського повстання 1831 р. царський уряд скерував навчально-виховний процес у русло російського патріотизму.

На початку XIX ст. в Україні з'явилися нові типи навчальних закладів – гімназії (19 у найбільших містах України), ліцеї у Кременці, Одесі, Ніжині (відкритий 1820 р.) та університети (перший було відкрито у Харкові у 1805 р., потім – у Києві у 1834 р.). У гімназії спочатку навчалися 4, пізніше – 7 років. Вивчали російську мову, статистику, географію, історію, право. Випускник гімназії мав право йти на державну службу або вступати до університету. Поряд з гімназіями середню освіту давали приватні пансіони для дітей дворян.

У ліцеях навчалися 9–10 років, в університетах – до 5 років. Вищу освіту давали привілейовані навчальні заклади, що поєднували гімназичний та університетський курси (Волинський ліцей у Кременці, а також Гімназія вищих наук у Ніжині. Рішельєвський в Одесі прийняв перших слухачів у 1877 р., а на його базі трохи згодом постав славетний Новоросійський університет). Волинський ліцей уряд закрити після польського повстання 1830–1831 рр.

У вищих навчальних закладах готували фахівців різних спеціальностей. Так, у Харківському університеті навчання проводилося на історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному, медичному факультетах. Рішельєвський ліцей мав чотири відділи: фізико-математичний,

Рішельєвський ліцей. Одеса. Друга половина XIX ст.

камеральний (археологічний), юридичний і загальних предметів. З 1823 до 1855 р. при ньому діяв Інститут східних мов (арабської, турецької, перської), у якому готували перекладачів для військових і адміністративних установ. Ніжинську гімназію вищих наук 1833 р. перетворено на математичний, а 1840 р. – на юридичний ліцей. З 1820 до 1860 р. його закінчило 588 чоловік, зокрема письменники М. Гоголь та Є. Гребінка.

Після революції 1848–1849 рр. в Європі російський уряд почав обмежувати вступ до гімназій, бажаючи зробити середню освіту доступною лише для заможної верхівки суспільства. З тих самих причин замість філософії впроваджувалося розширене вивчення класичних мов (давньогрецької і латинської).

Існували середні навчальні заклади для окремих станів. Діти священнослужителів, як правило, навчалися в чотирирічних духовних училищах, після чого вступали до духовних семінарій. Для синів з офіцерських родин існували кадетські корпуси з 7-річним терміном навчання.

Жінки могли здобути середню освіту в інститутах шляхетних дівчат. Лише в 1850 р. у Києві з'явилася перша в Україні жіноча гімназія.

У Галичині діяли школи-гімназії з 6-річним курсом навчання. У 1849 р. гімназії перейшли на 8-річний курс, створено було також реальні школи.

На Буковині перші середні навчальні заклади – «нормальні школи» – виникли в Чернівцях і Сучаві наприкінці XVIII ст. 1808 р. в Чернівцях засновано гімназію, а 1824 р. – Богословський інститут. У 1828 р. клерикальні школи (навчальні заклади, що діяли під опікою церкви) перетворено на семінарії, де викладання предметів велося українською та румунською мовами. Семінарії готували вчителів.

На Закарпатті в першій половині XIX ст. діяла гімназія в Ужгороді. У 50-х роках на Закарпатті налічувалося вже 9 гімназій (переважно католицьких), де українці становили не більше 20 % учнів.

На західноукраїнських землях під владою Австрійської імперії вищу освіту давав найстаріший в Україні Львівський університет (відкритий у

Київський інститут шляхетних дівчат.
Сучасне фото

Гімназія в м. Коломиї на Галичині.
Друга половина XIX ст.

1661 р.). З 1817 р. у Львові працювали реальна (торговельна) і з 1844 р. – технічна академії. Більшість навчальних предметів викладалися польською, німецькою і латинською мовами. У Львівському університеті діяли 4 факультети: філософський, теологічний (богословський), юридичний та медичний. На початку 40-х років XIX ст. тут навчалось 1184 студенти, з них 400 українців. Лише на теологічний факультет українці могли вступати безкоштовно, доступ на інші був ускладнений. У 1805 р. австрійський уряд перевів університет зі Львова до Кракова. Натомість у Львові створено ліцей з філософським, хірургічним, юридичним і теологічним відділами. Оскільки програми ліцею не задовольняли вимог вищої освіти, 1818 р. університет у Львові відновили.

У Чернівецькому ліцеї на богословському факультеті готували священнослужителів.

1817 р. у Львові польським ученим-просвітителем, бібліографом, істориком, літературознавцем Ю. Оссолінським засновано науково-дослідний інститут «Оссолінеум» (Львівський інститут Оссолінських). Основу інституту становили бібліотека й музей рідкісних колекцій пам'яток історії, культури та мистецтва. Тут зберігалися книги з філософії, історії, літератури, права, колекції археологічних пам'яток, монет, зброї, картин, гравюр, скульптур. У XIX ст. фонди бібліотеки налічували 27 тис. цінних книг, 715 рукописів, 133 географічні карти, понад 2 тис. гравюр.

Значний внесок у розвиток вищої освіти України і Росії зробили вчені-українці із Закарпаття. На посаді директора Ніжинського, а згодом Одеського ліцеїв працював відомий математик І. Орлай, першим ректором Петербурзького університету був М. Балудянський. Харківський університет очолював А. Дудрович. У вищих навчальних закладах імперії працювало

«Оссолінеум». Сучасне фото

Василь Каразін.
З портрета XIX ст.

багато вихідців із Західної України – Ю. Гуца-Венелін, Б. Кукольник, П. Лодій та ін.

У цілому ж освіта на українських землях мала становий характер.

② Прискорення економічного розвитку дало поштовх науковим дослідженням. Особливо інтенсивно вони велися у галузі природничих і точних наук, оскільки їх результати мали застосування на практиці.

Для допомоги сільському господарству щодо прогнозування погодних змін, посух на Харківщині (с. Кручик) та в Миколаєві з ініціативи засновника Харківського університету В. Каразіна було створено перші метеорологічні станції. Багаторічні систематичні спостереження дали змогу розробити прогнозу карту погоди у Слобідській та Південній Україні.

Складена професором Харківського університету Н. Борисяком гідрогеологічна карта Харківщини прислужилася справі налагодження водопостачання міст.

Значення лісів України для господарства й екологічної рівноваги обґрунтував у своїх працях професор Харківського університету В. Черняєв. Перший ректор Київського університету М. Максимович є автором двотомної праці «Основи ботаніки».

Велика науково-дослідна робота проводилася в ботанічних садах Києва, Кременця, Одеси, Харкова. У 1812 р. поблизу Ялти закладено Нікітський ботанічний сад, який став одним із центрів розвитку агрономії, ботаніки й садівництва.

Персоналії

МАКСИМОВИЧ МИХАЙЛО (1804–1873)

Учений-природознавець, історик, фольклорист, літературознавець, громадський діяч. Перший ректор Київського університету Св. Володимира. Народився на Черкащині. Освіту здобув у Новгород-Сіверській гімназії та Московському університеті. Один із основоположників вітчизняної ботаніки та фольклористики. Перший історик стародавнього Києва. Автор віршованих перекладів «Слова о полку Ігоревім» і біблійних псалмів. Професор Московського університету (1833), член-кореспондент Імператорської академії наук (Санкт-Петербург, 1871). Як визначний учений, громадський діяч, педагог і просвітитель, він був одним із подвижників

боротьби за культурний розвиток українського народу. «Бався, радій, душе людська, для того людина тяжко працює, щоб жити, а це значить – веселитися, радіти світом, а не страждати в горі...», – писав М. Максимович.

Вагомими здобутками позначені медичні дослідження, наукові розробки професорів П. Шумлянського, І. Конигіна, Н. Еллінського (автора двотомного підручника з хірургії), О. Вальтера (автора «Курсу анатомії людського тіла»), В. Караваєва (основположника вітчизняної офтальмології), які впроваджувалися в медичну практику і сприяли охороні здоров'я населення України.

Наукові дослідження фінансувалися з державної скарбниці в мізерному обсязі. Тому за кожним винаходом чи відкриттям стояли не лише самовіддана праця вчених, але й їхня особиста підприємливість. Провідні вчені створювали наукові центри за власні кошти, яких часто-густо бракувало. Так, В. Каразін заснував Філотехнічне товариство, діяльність якого охоплювала Слобожанщину, Південну Україну і деякі російські губернії. Розробки членів товариства впроваджувалися у винокурній та солеварній галузях промисловості. Не одержуючи фінансової підтримки уряду, товариство припинило діяльність. Протягом 1812–1820 рр. плідно працювало Товариство наук при Харківському університеті. Результати наукових досліджень публікувалися у «Працях Харківського ученого товариства».

1828 р. в Одесі заснували Товариство сільського господарства Південної Росії, яке з 1841 р. видавало свої «Записки». Дійсними членами товариства обиралися не лише вчені, але й поміщики й чиновники Новоросійської губернії та Бессарабії, а також іноземці, відомі своїм внеском у розвиток агрономії, лісівництва, ветеринарії, ґрунтознавства.

Започатковане 1840 р. Товариство київських лікарів спрямовувало зусилля на поглиблення досліджень у галузі медицини.

Наукову цінність мали зібрані губернськими та головними статистичними комітетами в Одесі, Полтаві та Києві матеріали, які узагальнювали стан розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі, освіти.

У галузі математики найпомітніші праці створили член Петербурзької академії наук приятель Т. Шевченка М. Остроградський та професор Харківського університету Т. Осиповський (його «Курс математики» протягом тривалого часу використовувався як підручник у вищих навчальних закладах).

Персоналії

ОСТРОГРАДСЬКИЙ МИХАЙЛО (1801–1862)

Математик, механік, педагог. Народився на Полтавщині. Навчався у Харківському університеті, 1822–1827 рр. удосконалював математичну освіту у Франції. Опублікував у французьких математичних виданнях перші свої праці. Від 1828 р. працював у навчальних закладах Санкт-Петербурга. Праці Остроградського присвячені аналітичній механіці, гідромеханіці, теорії пружності, небесній механіці, математичній фізиці, математичному аналізу і теорії диференціальних рівнянь. Розвинув теорію хвиль на поверхні важкої ідеальної рідини (1826). Досліджував малі коливання пружних тіл (1829–

1832). М. Остроградського було обрано іноземним членом Паризької, Туринської, Римської та Американської академії наук. Характеризуючи науковий доробок видатного математика, творця аеродинаміки М. Жуковського зазначає: «У творах Остроградського нас приваблює загальність аналізу, головна думка, така ж широка, як простір його рідних полів».

3 Першою спробою наукового дослідження історії України можна вважати чотири томну працю історика Д. Бантиша-Каменського «Історія Малої Росії» (1822) та п'яти томну «Історію Малоросії» (1842–1843) М. Маркевича. М. Маркевич досліджував також історію України XVII–XVIII ст. Він автор історичних праць «Мазепа», «Гетьманство Барабаша», досліджень «Про перших гетьманів малоросійських» та «Про козаків». Його перу належить нестаріюча надзвичайно цікава праця «Звичаї, повір'я, кухня та напої малоросіян».

Найбільш ґрунтовним дослідженням минулого українського козацтва є тритомна «Історія Нової Січі» А. Скальковського (1841). У тритомній «Історії давнього Галицько-Руського князівства» Д. Зубрицького (1852–1855) розкривається одна з найцікавіших сторінок ранньофеодальної доби Західної України. Багатомітовій історії «матері міст руських» присвячені книжки М. Берлінського «Короткий опис Києва» (1820) та М. Закревського «Опис Києва» (1836).

У працях ректора Київського університету М. Максимовича «Звідки пішла руська земля...», «Історія стародавньої руської словесності», «Початки руської філології», «Про походження варягів-русів» обґрунтовувалася думка про спільне походження українського, російського та білоруського народів. М. Максимович відкидав норманську теорію походження держави на Русі, згідно з якою саме варяги створювали перше східнослов'янське державне об'єднання.

М. Сажин. Розкопки руйн Золотих воріт у Києві

М. Сажин. Розкопки руйн церкви Святої Ірини

З ім'ям професора Київського та Петербурзького університетів, одного із засновників Кирило-Мефодіївського товариства М. Костомарова пов'язаний перехід до дійсно наукових засад відтворення подій вітчизняної історії. Автор багатьох праць, найвідоміші з яких «Богдан Хмельницький», «Останні роки Речі Посполитої», «Мазепа» та інші (разом вони склали 21 том історичних досліджень), М. Костомаров відстоював самобутність українського народу і його культури.

У першій половині XIX ст. в Україні з'являються установи, що координують краєзнавчі, історичні, археологічні дослідження. 1835 р. засновано Тимчасовий комітет з розшуку старожитностей. Він здійснював нагляд за розкопками, брав під охорону історико-археологічні пам'ятки Києва: залишки Золотих воріт, церкви Святої Ірини та ін., розпочав організацію Музею старожитностей при Київському університеті. У 1845 р. з ліквідацією комітету його повноваження перебрала на себе Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. Комісія, до роботи в якій було залучено М. Костомарова, М. Максимовича, М. Івашкевича, О. Лазаревського, упродовж 1845–1859 рр. підготувала чотири томи документів («Пам'яток»), а пізніше – багатотомний «Архів Південно-Західної Росії». У роботі комісії як художник брав участь Т. Шевченко.

У 1839 р. розпочало діяльність Одеське товариство історії та старожитностей. У ньому працювали вчені Д. Княжевич, М. Мурзакевич, А. Скальковський, а також відомі діячі вільного руху й науковці – В. Ганка, В. Караджич, Л. Гай, Я. Коллар. Товариство видавало свої «Записки» та підтримувало стосунки з науковими центрами багатьох європейських країн.

Максим Берлінський

Запитання і завдання

1. «Система початкової освіти, що існувала в Росії, важко сприймала новітні досягнення педагогічної науки». Використовуючи текст підручника, доберіть факти, що стверджують цю тезу.
2. Розкажіть про систему середньої освіти в українських землях.
3. Проаналізуйте розвиток вищої освіти в українських землях у першій половині XIX ст.
4. «Прискорення економічного розвитку дало поштовх науковим дослідженням». Доберіть факти на підтвердження цієї тези.
5. Використовуючи текст підручника, спробуйте уявити, які особисті риси були притаманні вченому, котрий проживав в українських землях. Змалюйте його історичний портрет.

§17 Нова українська література і театр

1. Розвиток української літератури.
2. Український театр.
3. Народна творчість.

? Пригадайте, чому розв'язання мовного питання посідало чільне місце серед вимог, що їх висували учасники національного руху в українських землях.

Національне гноблення українців, які проживали в Австрійській та Російській імперіях, здійснювалося насамперед шляхом заборони вживання рідної мови. Тому мовне питання посідало чільне місце серед вимог, які висували учасники національного українського руху. Українська мова переслідувалася російськими чиновниками, котрі спиралися на твердження деяких імперських учених, які вважали її «спотвореною, сполонізованою» російською.

Відмовляючи українській мові у праві на самобутність і самодостатність, вони тим самим заперечували етнічну окремішність українського народу і його право на самовизначення. На захист української мови виступали російський демократ О. Герцен, відомий слов'янознавець І. Срезневський.

Наріжний камінь у розбудову української літератури заклав І. Котляревський. Видана 1798 р. «Енеїда» написана народною мовою. Поема несе в собі ідею гуманізму, патріотизму, пронизана чудовим гумором. І. Котляревський збагатив жанрову палітру української літератури, плідно працюючи в публіцистиці, прозі, драматургії. Його п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» стали класикою і донині не сходять зі сцен театрів.

Сцена з вистави «Наталка Полтавка» Академічного театру української драми ім. І. Франка

Титульний аркуш першого видання «Енеїди» І. Котляревського. СПб., 1798 р.

Титульний аркуш «Енеїди» І. Котляревського з ілюстраціями А. Базилевича. К., 1989 р.

Персоналії

КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО ГРИГОРІЙ (1778–1843)

Письменник, культурно-громадський діяч. Народився на Харківщині. Походив з козацько-старшинського роду. Здобув домашню освіту. У 23 роки вступив до Курязького монастиря, але через 4 роки повернувся до світського життя. Став активним діячем громадського і культурного життя Харкова. Був одним із засновників професійного театру в Харкові (з 1812 р. – його директор), Благодійного товариства, Інституту шляхетних дівчат, Харківської губернської бібліотеки. Був прихильником ідеї вдосконалення суспільства шляхом реформ та впливу на нього засобами літературного та театрального мистецтва. Квітка-Оснóв'яненко

має почесне ім'я «батька української прози». Кращі твори письменника серед перших представляли українську літературу європейським читачам. 1854 р. у Парижі опубліковано французькою мовою «Сердешну Оксану». Його твори перекладено польською, болгарською, чеською та іншими мовами.

ГРЕБІНКА ЄВГЕН (1812–1848)

Байкар, поет, видавець, громадський діяч. Народився на Полтавщині. Початкову освіту здобув у домашніх умовах. Упродовж 1825–1831 рр. навчався в Ніжинській гімназії вищих наук. Як прозаїк, Гребінка належав до так званої натуральної школи. Він є автором історичних повістей, нарисів та роману «Чайковський», присвяченого подіям Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. Цей роман І. Франко називав улюбленим твором галицько-руської молоді 60–70-х років XIX ст. Яскравою гранню творчості Є. Гребінки є його лірична поезія українською та російською мовами. Романс на слова Є. Гребінки «Очи черные, очи

страстные» приніс йому світову славу.

Найвагоміший внесок Є. Гребінки в українську літературу – байки, що відзначаються оригінальним сюжетом, предметним динамічним викладом. В історії української культури Є. Гребінка залишився навічно ще й як добродійник Т. Шевченка: адже брав участь у викупленні молодого художника з кріпацтва та допоміг видати «Кобзар» (1840).

Підвалини української літератури закладали талановиті письменники П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, Л. Боровиковський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Куліш, А. Метлинський (Могила), а на західноукраїнських землях – М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич. Близький до «Руської трійці» галицький громадський діяч і письменник М. Устиянович оспівував визвольну боротьбу українського народу («Піснь про опришків», «Хлібороб»). Автор поетичних та публіцистичних творів («Пісні простонародні» та ін.) О. Духнович створив у Пряшеві (Закарпаття) літературне товариство.

Новий етап у розвитку української літератури пов'язаний з творчістю Т.Г. Шевченка. Уже перша поетична збірка обдарованого молодого митця – «Кобзар» (Санкт-Петербург, 1840) – засвідчила появу на літературному небосхилі зірки першої величини. Нестримний потяг до правди й справедливості, полемічна гострота, пристрасний патріотизм та співчуття до знедолених у

поєднанні з новаторським поетичним стилем перетворили Шевченка на поета-трибуна, поета-борця. У поемі «Гайдамаки» (1841) на історичному тлі яскраво змальована героїка і трагедія визвольної боротьби українського народу. Антикріпосницьким пафосом сповнені поеми «Сон», «Кавказ», «Єретик», «І мертвим, і живим...». Водночас Шевченко був наділений відчуттям поетичної сили й барвистості слова, був тонким ліриком, який розкрив безмірний творчий потенціал української мови, її мелодійність, гнучкість, образність.

Російський письменник М. Чернишевський, оцінюючи внесок Кобзаря в розвиток української літератури, писав: «Маючи

Титульний аркуш першого видання «Кобзаря» Т. Шевченка. СПб., 1840 р.

тепер такого поета, як Шевченко, малоросійська література також не потребує нічиєї ласки».

Поширенню знань з різних наукових галузей, піднесенню культурного та освітнього рівня сприяли бібліотеки. Перші книгозбірні в Україні (окрім приватних) виникали при навчальних закладах. Найбільшими серед них стали бібліотеки Харківського (понад 51 тис. одиниць зберігання) та Київського (88 тис. книг, рукописів, газет і т. ін.) університетів. Основу бібліотеки Ніжинської гімназії вищих наук становила колекція книжок князів Безбородьків, які заснували навчальний заклад.

1830 р. вийшов урядовий указ про відкриття 50 публічних бібліотек у губернських містах. Тоді ж в Одесі відкрили першу в Україні загальнодоступну бібліотеку.

Але через революційні події кінця 40-х років XIX ст. у Європі царизм запровадив сувору цензуру і закриття 15 губернських бібліотек.

На території Західної України, окрім «Оссолінеуму», існували невеликі книгозбірні при Львівській, Тернопільській, Чернівецькій, Станіславській, Буцацькій гімназіях.

Жорсткий контроль цензури за літературою, що надходила до бібліотек, обмежував їхні можливості щодо популяризації української літератури й культури в цілому.

2 Початковий етап становлення українського театру пов'язаний з домашніми театрами великих поміщиків. Мистецькі смаки дворян задовольняли кріпосні актори, які залишалися безправними, навіть маючи справжній талант.

В Україні та за її межами став відомим аматорський (самодіяльний) театр Д. Троцинського у с. Кибинці на Полтавщині. З 1812 р. керівником цього колективу був батько М. Гоголя – В. Гоголь-Яновський. Ролі виконували не лише селяни-кріпаки, а й дворяни. Великою активністю відзначалися домашні театри в селах Качанівка і Спиридонова Буда на Чернігівщині, Романівка на Волині. В їхньому репертуарі були навіть балетні вистави, з якими ці колективи виїжджали до великих міст України.

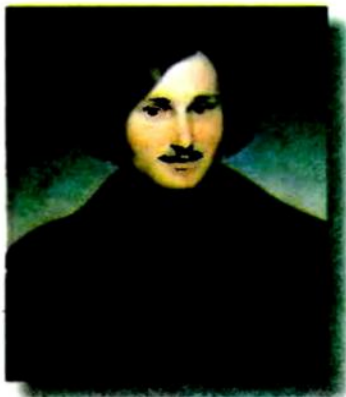
Аматорські театри існували також у вищих навчальних закладах – Харківському та Київському університетах, Ніжинській гімназії. Студенти ставили п'єси Д. Фонвізіна, В. Капініста, І. Крилова, Ж.-Б. Мольєра, В. Гюго, В. Шекспіра.

З часом до театрального життя долучалися службовці державних установ, гімназисти, вчителі, селяни й робітники.

Перші професійні театральні колективи сформувалися у визнаних центрах культур-

Тарас Шевченко.
Фото 50-х років XIX ст.

О.Ф. Моллер. Портрет
Миколи Гоголя

*Т. Шевченко.
Микола Щепкін. 1858 р.*

ного життя – Харкові й Полтаві. У 1819 р. в Полтаві збудували спеціальне приміщення, на сцені якого ставили п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник». Письменник і драматург організував збір коштів, за які викупили з кріпацтва талановитого актора М. Щепкіна. Переїхавши з Харкова до Полтави, М. Щепкін разом з актрисою Т. Пряженківською стали окрасою театру, що гастролював по великих містах України. У 1822 р. М. Щепкіна запросили працювати до Малого театру в Москві, а потім – до Олександринського театру в Петербурзі.

На чолі професійного театру в Харкові стояв Г. Квітка-Основ'яненко, який був одночасно його директором, режисером і актором. До роботи в трупі він залучив не лише М. Щепкіна, але й багатьох інших талановитих вико-

навців. На сцені театру ставилися п'єси О. Грибоєдова («Лихо з розуму»), М. Гоголя («Ревізор»), Г. Квітки-Основ'яненка («Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик»), зарубіжних драматургів.

У Харківському, Полтавському, Київському, Одеському театрах виступав ушлюблений український актор К. Соленик, блискучою грою якого захоплювався Т. Шевченко.

На західноукраїнських землях також відбувався розвиток українського театру. Одну з перших вистав за збіркою І. Лозинського «Українське весілля» дав аматорський колектив Львівської семінарії. У 1848 р. у Львові відбувся з'їзд українських учених, для яких місцева аматорська трупа

Одеський оперний театр. Архітектори Ф. Фельнер, Г. Гельмер

С. Васильківський. Під хатою. Кінець XIX ст.

поставила п'єсу «Наталка Полтавка». Через два роки семінаристи зіграли «Сценічний жарт» П. Леонтовича, в якому висміювалися ті, хто зневажав рідну мову.

У 1848 р. І. Озаркевич організував у Коломиї аматорський гурток, на базі якого виникла театральна група з українським репертуаром. Театральні гуртки Тернополя, Перемишля ставили п'єси галицьких драматургів А. Петрушевича і М. Устияновича.

У червні 1851 р. школярі с. Земплинь зіграли п'єсу О. Духновича «Доброчесність перевищує багатство», що поклало початок театральному рухові в Закарпатті.

3 Усна народна творчість і фольклор були живим відображенням повсякденного життя українців. Через самодіяльну творчість народ виявляв своє ставлення до панщини, рекрутчини, зловживань чиновників і знущань поміщиків, національного пригнічення. У поетизації ватажків антифеодального руху У. Кармелюка, Л. Кобилиці, опришків втілювалася віра бідняцьких верств у краще майбутнє.

У фольклорних формах віддзеркалювалися зміни в суспільстві, пов'язані зі становленням капіталізму, тяжкою працею на заводах і фабриках.

У народних піснях, переказах і легендах українці оспівували героїчне минуле українського народу: оборону Батьківщини від іноземних загарбників, боротьбу за своє національне і соціальне визволення. З піснями і думами мандрували Україною кобзарі, бандуристи, лірники. Серед них у першій половині XIX ст. були дуже популярними А. Шут, І. Крюковський, Ф. Гриценко (Холодний). Найвидатніший кобзар того часу О. Вересай,

Кобзар Остап Вересай. Фото другої половини XIX ст.

Обкладинка збірки «Малоросійські пісні», виданої М. Максимовичем. М., 1827 р.

родом із села Калюжинці, що на Чернігівщині, походив з кріпаків. Втративши в чотири роки зір, він понад 70 років мандрував із села в село, співаючи народні пісні й думи.

Народна творчість викликала зацікавленість письменників, учених, усіх, хто сприймав її як вираз поетичної душі українців, невмирущої любові до життя. У різні роки М. Максимович видав три збірки: «Малоросійські пісні», «Українські народні пісні», «Збірку українських пісень».

Документи і матеріали

У ніякій країні дерево народної поезії не видавало таких великих плодів, ніде дух народу не виявився в піснях так живо і правдиво, як серед українців. Який захопливий подих туги, які глибокі, людяні почування в піснях, що їх співає козак на чужині! Яка ніжність у парі з мужеською силою пронизує його любовні пісні... Справді, нарід, що міг співати такі пісні й милуватися ними, не міг стояти на низькому ступені освіти. Цікаво, що українська народна поезія дуже подібна іноді за своєю формою до поезії найбільш освічених народів Західної Європи... Важливу роль всюди відіграє жінка з її м'якими, ніжними почуттями, бо ж і в історії України багато схожого з лицарським середньовічним світом. Дуже тісно живе українець з природою і бере з неї ці чудові малюнки, що є в його піснях.

Німецький поет Ф. Боденштедт про Україну // Хрестоматія з історії України. XIX – поч. XX ст. / Упоряд. В.Г. Сарбей. – К., 2000. – С. 5–6.

Найпомітнішим явищем у фольклористиці Західної України стає вихід збірника «Русалка Дністровая». Вміщений у ньому фольклорний матеріал свідчив про духовну єдність двох гілок українського народу, близькість та спорідненість слов'янських культур.

Інтер'єр хати заможного селянина. Над-дніпрянщина. XIX ст.

Корали, дукач і «кам'яне намисто». Жіночі прикраси. Наддніпрянщина. XIX ст.

Запитання і завдання

1. І. Франко, оцінюючи літературний подвиг І. Котляревського, порівнював творчість письменника з пробудженням високогірного орла, який, злетівши з вершини, відвалив снігову брилу, що, покотившись кам'яним схилом, викликала могутню лавину, котра залунала «дужче грому». Чи поділяєте ви думку І. Франка про І. Котляревського? Висловіть своє ставлення до творчості І. Котляревського.
2. Г. Квітка-Основ'яненко. Розкажіть, що вам відомо про життя і творчість цієї історичної особи.
3. Схарактеризуйте розвиток української літератури в першій половині XIX ст.
4. «Початковий етап становлення українського театру пов'язаний з домашніми театрами великих поміщиків...». Продовжте розповідь.
5. Поясніть значення відкриття бібліотек у культурному процесі першої половини XIX ст.
6. «Народна творчість була тим містком, який об'єднав представників різних суспільних верств, підтримував зв'язок поколінь і творив основи для розвитку високого мистецтва». Доберіть факти на підтвердження або спростування цієї думки.
7. Вкажіть відомі вам твори літератури кінця XVIII – першої половини XIX ст. Які сторони життя українського народу в них відображено? Чи згодні ви з авторським баченням цих подій? Відповідь аргументуйте.

§18

Розвиток мистецтва і архітектури в українських землях

1. Музика.
2. Архітектура та живопис.
3. Церковно-релігійне життя.

Поміркуйте, які історичні процеси зумовили розвиток мистецтва й архітектури в українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття.

1 Українське музичне мистецтво жилося народною пісенною творчістю. Календарні землеробські пісні, колядки й щедрівки, веснянки, купальські й жнивварські обрядові пісні, народні плачі й голосіння, історичні думи стали тим міцним фундаментом, на якому формувалася професійна музична культура. Пісні-романси на слова Т. Шевченка («Думи мої», «Заповіт», «Реве та стогне Дніпр широкий»), М. Петренка («Дивлюсь я на небо»), В. Забіли («Гуде вітер вельми в полі», «Не щецбечи, соловейку») стали класичними. Музику до них часто писали видатні композитори. Наприклад, М. Глінка поклав на ноти вірш В. Забіли «Гуде вітер вельми в полі».

Персоналії

ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ СЕМЕН (1813–1873)

Композитор, співак, драматичний актор. Народився на Черкащині. Походив із старовинного козацького роду. Навчався в Києві – у духовному училищі та семінарії. 1837 р. переїхав до Петербурга, де зайнявся музичною освітою і співом. Йому відкривався шлях до навчання вокального мистецтва в Парижі й Флоренції, до виступів на сценах Петербурга і Москви. Сцені С. Гулак-Артемівський віддав 23 роки, виконавши понад 50 партій в операх М. Глінки, Дж. Верді, К. Вебера, Дж. Россіні. Найвизначнішим здобутком митця є опера «Запорожець за Дунаєм» (1862). Сюжет авторіві підказав М. Костомаров, лібрето написав сам композитор, він же виконав і партію Карася. Перша

українська лірико-комічна опера увійшла до золотого фонду національної музичної спадщини. С. Гулак-Артемівський – представник української композиторської школи, у творчості якого завершився процес становлення української музики кінця XVIII – початку XIX ст.

Народний танець нерозривно був пов'язаний з народними святами та обрядами: метелиця, гопак, козачок, полька були дуже популярними і виконувалися, зазвичай, під акомпанемент трійстих музик (скрипка, цимбали або сопілка чи бубон).

На початку XIX ст. музичне мистецтво виходить з приватних помешкань на велику сцену. Концерти артистів, хорів, капел збирають велику кількість глядачів, причому дедалі більше представників із середовища різночинців.

Основи музичної культури закладалися не лише в родинах, які могли собі дозволити брати приватні уроки музики і танцю, але й у навчальних закладах. Музичні вечори й концерти в ліцеях, гімназіях, університетах, семінаріях стали невід'ємною частиною навчально-виховного процесу і дозвілля.

З'являються перші музичні об'єднання: Філармонічне товариство в Одесі (1842) та Симфонічне товариство любителів музики та співу.

Велику популярність серед міського населення мали військові духові оркестри, які грали в парках і театрах.

Музичні твори в цей час писали не тільки професійні композитори, наприклад Й. Витвицький і С. Гулак-Артемівський, але й викладачі університетів та гімназій І. Вітковський, О. Шумак.

В Україні відбувалися також гастролі відомих європейських виконавців. У 1847 р. в Одесі, Києві та Єлисаветграді успішно пройшли концерти угорського композитора й піаніста Ф. Ліста, до Одеси кілька разів приїздила італійська оперна трупа. 1848 р. вона давала вистави в Києві.

Українські музичні колективи охоче виконували твори зарубіжних авторів. У 1845 р. в Лубнах (Полтавщина) було поставлено оперу «Севільський цирульник» Дж. Россіні, яка мала помітний успіх.

На західноукраїнських землях набув поширення хоровий спів. Колективи хористів зі Львова, Перемишля, Станіслава, Стрия, Ужгорода, Чернівців відзначалися високою майстерністю виконання не лише народних пісень, але й творів світової класики.

Найвідомішим композитором Галичини став М. Вербицький – автор хорів, музики до театральних вистав, а також українського національного гімну «Ще не вмерла Україна».

2 У кінці XVIII – на початку XIX ст. відбулися зміни в характері забудови населених пунктів. Розпорядженнями 1797 та 1817 р. від місцевої влади вимагалось в центрі кожного села розбивати майдан, впорядковувати забудову вулиць. У кожному губернському та повітовому місті передбачалося спорудження адміністративного центру з урядовими установами. За спеціальним планом у Волинській та Подільській губерніях здійснювалась архітектурна реконструкція 13 повітових міст.

У містах з'являлися споруди в класицистичному стилі, широкі площі, вулиці вимощувалися бруківкою.

Архітектори й інженери діставали численні замовлення від приватних осіб та державних органів на зведення палаців, промислових і торговельних палат, храмів, навчальних закладів, державних установ, пам'ятників.

Аскольдова могила в Києві. Сучасне фото

Міський театр у Києві. Початок XIX ст.

У Києві за проектами архітектора А. Меленського було збудовано пам'ятник на честь поновлення магдебурзького права (1803), церкву-мавзолей на Аскольдовій могилі (1810), перший у місті театр на Хрещатику. Академік В. Беретті став автором проекту будинків Університету Св. Володимира (1843) й Інституту шляхетних дівчат (1843).

У Харкові за проектами Є. Васильєва та О. Тона на честь перемоги у війні 1812 р. зведено високу дзвіницю Успенського собору. Швидкими темпами розбудовувалися південноукраїнські міста: Катеринослав, Миколаїв, Одеса, Олександрія, Севастополь, Сімферополь, Херсон.

У Катеринославі за проектом архітектора А. Захарова споруджено Преображенський собор. В архітектурі Севастополя – будинку Морської бібліо-

Пам'ятник на честь поновлення магдебурзького права в Києві. Архітектор А. Меленський. 1803 р.

Успенський собор із дзвіницею. Харків. Архітектори Є. Васильєв та О. Тон. 1812 р.

Севастополь. Графська пристань. Сучасне фото

теки, Петропавлівському соборі (1843), Графській пристані – відчувалися давньогрецькі впливи. У дусі античної архітектури збудовано приміщення міського театру Одеси (архітектор Т. де Томон). Окрасою міста стали Потьомкінські сходи і Воронцовський палац (архітектор Ф. Боффо). Разом з Потьомкінськими сходами напівциркульні будинки «присутствених місць» та готель (архітектор А. Мельников) утворили єдиний архітектурний ансамбль.

Кращі архітектори залучалися до спорудження палацово-паркових ансамблів на замовлення заможних дворян – К. Розумовського в Батурині (архітектор Ч. Камерон), П. Галагана в с. Сокиринці на Чернігівщині (архітектор П. Дубровський).

Уяву сучасників вражають декоративно-пейзажні парки «Олександрія» в Білій Церкві та «Софіївка» в Умані.

Мистецтво скульптури розвивалося в тісному зв'язку з архітектурою. Традиції народної скульптури й різьблення використовувалися для оздоблення маєтків і державних установ, церков, монастирів, площ, вулиць. Загальне визнання дістали народні митці В. Деш у Києві, Г. Гальченко в Полтаві, К. Орловський у Ніжині.

Софіївка. Маєток графів Потоцьких. Сучасне фото

*Пам'ятник графу А.Е. Рішельє.
Скульптор І. Мартос, архітектор
А. Мельников*

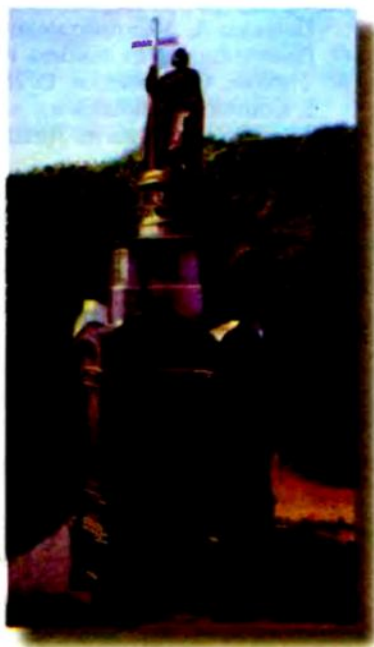

Композиція «Самсон, який роздирає пащу леву». Київ. 1809 р.

Монументальна скульптура увічніює історичні події, військові перемоги та видатних діячів. 1809 р. на Контрактовій площі Києва встановлено композицію «Самсон, який роздирає пащу леву» (автор невідомий), що символізувала перемогу Росії над шведами у Полтавській битві 1709 р. До 100-річчя цієї події в Полтаві споруджено монумент Слави у стилі класицизму. В Одесі зведено пам'ятник А.Е. Рішельє з барельєфами на теми міського життя (скульптор І. Мартос, архітектор А. Мельников). У Києві 1853 р. встановлено бронзовий пам'ятник князю Володимиру Святому (автори проекту В. Демут-Малиновський, П. Клодт, О. Тон).

Архітектурною окрасою Львова стали «Оссолінеум» (архітектор П. Небіле), ратуша на площі Ринок, будинок театру. У стилі класицизму зведено ряд споруд у Дрогобичі, Ужгороді, Чернівцях.

В образотворчому мистецтві першої половини ХІХ ст. розвивалися різні жанри (побутовий, історичний, пейзажний) і стилі. Значний вплив на український живопис у цей час мала російська художня школа. Випускники Петербурзької академії мистецтв В. Тропінін, К. Павлов, А. Мокрицький, І. Сошенко, Г. Васько, Д. Безперчий стали провідниками реалістичного напрямку й уславилися полотнами, що прикрашають колекції багатьох музеїв світу. Видатний російський художник В. Тропінін до

*Пам'ятник князю Володимиру Святому. Автори проекту
В. Демут-Малиновський,
П. Клодт, О. Тон. Київ. 1853 р.*

*В. Тропінін.
Пряля*

*В. Тропінін.
Дівчина з Поділля*

47-річного віку був кріпаком. Близько 20 років Тропінін працював у маєтку (с. Кукавка на Поділлі) як архітектор, художник, учитель малювання і створив найкращі свої полотна – «Портрет українця», «Дівчина з Поділля», портрет У. Кармелюка.

Пензлю А. Мокрицького (учень російських художників К. Брюллова й О. Венеціанова) належить галерея портретів видатних його сучасників – М. Гоголя, Є. Гребінки, О. Кольцова.

І. Сошенко відомий як автор картин «Жіночий портрет», «Портрет бабусі», «Продаж сіна на Дніпрі», акварелей з київськими пейзажами.

Т. Шевченко. Андруші. 1845 р.

Вагомий внесок у становлення реалістичного українського живопису зробив Т. Шевченко. Вихованець К. Брюллова й Петербурзької академії мистецтв, український геній обрав власний шлях у мистецтві. За творчі досягнення йому було присвоєно звання академіка гравюри. Вражає портретний доробок митця – понад 130 полотен, а також цикл малюнків «Притча про блудного сина». Серія полотен «Живописна Україна» розкриває Шевченка як людину, котра самовіддано любить свій край і свій народ.

Помітною постаттю в образотворчому мистецтві Галичини був скульптор Красуцький, творчість якого відображала кращі традиції українського народного різьблення. Його різьбі належать скульптури і барельєфи на багатьох будинках Львова. Скульптори й архітектори Закарпаття прикрасили барельєфами і статуями багато будинків і храмів Ужгорода, Берегового, Мукачєвого.

Реалістичними рисами, відходом від канонів класицизму позначена творчість українського художника Л. Долинського, який виконав ікони для собору Святого Юра у Львові, брав участь в оформленні Успенського собору в Почаєві.

- 3 Переважна більшість віруючих українців на початку XIX ст. належала до православної церкви. На Правобережжі, Буковині, Закарпатті й Галичині конфесійна картина відзначалася строкатістю. Впливовою зали-

Т. Шевченко. Катерина

Т. Шевченко. Костел у Києві

Т. Шевченко. Почаївська лавра

шалася римо-католицька, а після Берестейської унії 1596 р. й греко-католицька (уніатська) церкви.

Захоплення Павла I й Олександра I католицизмом посилювало суперечності між трьома віросповіданнями. За підтримки самодержавства у першій чверті XIX ст. на Правобережній Україні відбувалася латинізація українців (навернення православних у римо-католицизм). Кількість українців, що сповідували католицизм, зросла до 2 млн чоловік.

Уніатська церква на території Російської імперії мала 4 єпархії, близько 2 тис. священиків та 1,4 млн віруючих. Після польського повстання 1831 р. цар Микола I вжив заходів до послаблення впливу римо-католицької та уніатської церков. Було закрито близько 200 католицьких монастирів, а також уніатські монастирі. Православним було повернуто Почаївський монастир, який знаходився в уніатів з 1721 р. У 1832 р. остаточно ліквідовано василіанський орден і конфісковано його майно.

Втілюючи русифікаторську політику, Микола I спрямував зусилля на «єднання» Правобережжя «з великоросійськими губерніями», піднесення православ'я. З цієї метою передбачалося усунути будь-які адміністративно-правові, релігійні відмінності між Правобережною Україною і Великоросією. Одним з найпомітніших кроків у цьому напрямі стало скасування 1840 р. Литовського статуту.

Прагнучи мати в Україні приручену, слухняну церкву, царизм вжив заходів до злиття греко-католицької церкви з православною. На початку 1839 р. греко-католицька церква була насильно включена до складу Російської православної церкви. Віруючих примусово наvertsали у православ'я.

У Лівобережній, Слобідській та Південній Україні православ'я зберігало панівні позиції. Однак Українська православна церква була повністю підпорядкована російській. Митрополит київський і галицький, а також

єпископи українських єпархій призначалися в Петербурзі. Православна церква, позбавлена патріарха й одержавлена, стала слухняним знаряддям антиукраїнської політики самодержавства, спрямованої на русифікацію духовенства й віруючих. Було заборонено навіть будувати храми й писати ікони в українському стилі, дотримуватися звичаїв, які відрізняли богослужіння в українських церквах від російських.

У Галичині більшість віруючих належала до греко-католицької церкви. Наприкінці XVIII ст. церква мала 3000 єпархій (округів). Греко-католицькі священики відігравали провідну роль у культурному й національному житті краю, впроваджували українську мову в школах, гімназіях і Львівському університеті (на богословському факультеті). Виразна національна позиція митрополита М. Левицького дозволяла успішно протистояти асиміляторській політиці австрійського уряду щодо українців.

На Буковині православні українці належали до Сербської православної церкви в Австрії. Уряд ліквідував 14 монастирів, а їхнє майно передав до спеціального фонду, за рахунок якого утримувалися церкви, школи, Богословський інститут у Чернівцях.

Австрійські цісарі Марія Терезія, Йосиф II та Леопольд II зрівняли в правах греко-католицьку й римо-католицьку церкви на Закарпатті. Духо-

Д.П. Де ля Фліз. Церква в с. Мошни (нині Черкаська обл.), збудована 1830 р. князем Воронцовим

Миколаївська церква в с. Верхній Студений Закарпатської обл. Пам'ятка належить до бойківської школи традиційного храмового будівництва

венство Закарпаття очолило національний рух. Та внаслідок переслідування з боку уряду кращі представники духовної інтелігенції – П. Лодій, Ю. Гуца, М. Балудянський, І. Орлай, родина Кукольників – змушені були переселитися до Росії, де стали викладачами, професорами університетів, письменниками.

Австрійські правлячі кола сприяли мадяризації краю, й угорська мова дістала права державної в адміністративних, духовних, освітніх установах.

Запитання і завдання

1. Розкажіть про розвиток музичної культури в українських землях у першій половині XIX ст.
2. Співвіднесіть імена діячів української культури з фактами з їхніх біографій.

а) М. Максимович	автор українського національного гімну «Ще не вмерла Україна»;
б) М. Костомаров	автор п'єси «Москаль-чарівник»;
в) П. Куліш	перший ректор Київського університету, автор двотомної праці «Основи ботаніки»;
г) І. Котляревський	учасник Кирило-Мефодіївського братства, автор праць «Богдан Хмельницький», «Іван Мазепа»;
д) М. Вербицький	автор картин «Жіночий портрет», «Портрет бабусі», «Продаж сина на Дніпрі»;
е) І. Сошенко	автор першого українського історичного роману «Чорна рада».
3. Складіть план доповіді «Архітектура та живопис в Україні в першій половині XIX ст.» При складанні плану використовуйте текст підручника та вміщені в ньому ілюстрації.
4. Схарактеризуйте церковно-релігійне життя в українських землях у першій половині XIX ст.
5. Використовуючи текст та ілюстрації підручника, додаткову літературу, підготуйте та проведіть засідання «круглого столу» на тему «Культурне і духовне життя в українських землях у першій половині XIX ст.».

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

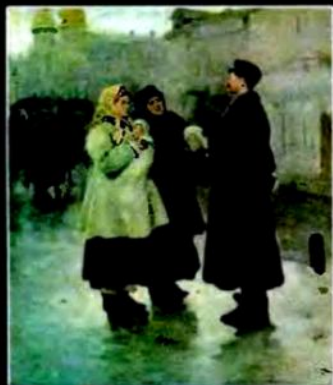
- ▶ 1. Назвіть відомі вам імена українських діячів науки першої половини XIX ст.
- ▶ 2. Складіть план виступу «Стан освіти в українських землях у першій половині XIX ст.».
- ▶ 3. Вкажіть процеси, які мали вплив на розвиток культури в українських землях у першій половині XIX ст.
- ▶ 4. Доберіть факти, які свідчать про розвиток науки в українських землях у першій половині XIX ст.
- ▶ 5. Завершіть речення.
Автором першої української опери «Запорожець за Дунаєм» був:
 - М. Лисенко;
 - С. Гулак-Артемівський;
 - М. Вербицький;
 - А. Ведель.
- ▶ 6. Із запропонованих дат виберіть ту, що відповідала б події.
Університет Святого Володимира в Києві було відкрито в:
 - 1844 р.;
 - 1854 р.;
 - 1834 р.;
 - 1824 р.
- ▶ 7. Вкажіть літератора, якого називають основоположником художньої прози в новій українській літературі:
 - І. Котляревський;
 - Т. Шевченко;
 - П. Гулак-Артемівський;
 - Г. Квітка-Основ'яненко.
- ▶ 8. У наведених нижче твердженнях знайдіть помилки та виправте їх.
В. Каразін – ректор Харківського університету; автор твору «Сон».
М. Остроградський – математик, механік; навчався у Новоросійському університеті.
Є. Гребінка – поет, байкар, видавець; автор твору «Сердешна Оксана».
А. Меленський – композитор; автор проекту будівлі Інституту шляхетних дівчат (1843).
О. Тон – архітектор; автор проекту будівель Університету Святого Володимира (1843).
Л. Долинський – художник; автор твору «Портрет українця».
- ▶ 9. Встановіть послідовність виходу друком книжок.
 - Видання альманаху «Русалка Дністровая»;
 - Видання перших трьох частин «Енеїди»;
 - Вихід першого видання «Кобзаря» Т. Шевченка;
 - Вихід друком чотиритомної «Історії Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського.

- ▶ 10. Назвіть міста, що були центрами театрального життя в першій половині XIX ст., де було започатковано національний український професійний театр:
- Одеса та Полтава;
 - Київ та Одеса;
 - Полтава та Харків;
 - Харків та Київ.
- ▶ 11. Співвіднесіть прізвища авторів та назви їхніх творів.
Г. Квітка-Основ'яненко	а) «Наталка Полтавка»;
О. Павловський	б) «Сватання на Гончарівці»;
І. Котляревський	в) «Грамматика малоросійського нарiччя»;
Д. Бантиш-Каменський	г) «Звичаї, повір'я, кухня та напої малоросiян»;
М. Маркевич	д) «Історія Малої Росії».
- ▶ 12. З листа В. Белінського П. Анненкову: «Наводил я справки о Шевченке... Этот хохлацкий радикал написал два пасквиля – один на государя императора, второй на государыню императрицу... Я не читал этих пасквилей, и никто из моих знакомых не читал... но уверен, что пасквиль на императрицу должен быть возмутительно гадок... Шевченку послали на Кавказ солдатом. Мне не жаль его, будь я его судьей, я сделал бы не меньше. Я питаю личную вражду к такого рода либералам...»
- Які оцінки діяльності Т. Шевченка ви знаєте? Яку поділяєте? Висловіть своє бачення творчості Т. Шевченка.

Тема 5

МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СЕРЕДИНІ – У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Скасування кріпосного права стало початковим кроком, своєрідним ключем до модернізації Російської імперії. Таке радикальне перетворення в аграрному секторі вимагало термінових змін та зрушень у інших сферах суспільного життя, які б дали можливість гармонізувати та стабілізувати ситуацію.

§19 Зміни в сільському господарстві

1. Вплив аграрної реформи 1848 р. на розвиток економіки західноукраїнських земель.
2. Селянська реформа в Наддніпрянській Україні.

? Поясніть, чому модернізація українського суспільства в середині – у другій половині XIX ст. розпочалася з реформування сільського господарства.

1 Західна Україна і в пореформений період (після скасування кріпацтва в Галичині і на Буковині в 1848 р. та на Закарпатті в 1853 р.) ще довго залишалася відсталим аграрним регіоном. У Східній Галичині та на Північній Буковині в сільському та лісовому господарстві було зайнято майже 75 % населення, а в промисловості – менше ніж 10 %, в Закарпатті на селі

Західноукраїнські землі в другій половині XIX ст.

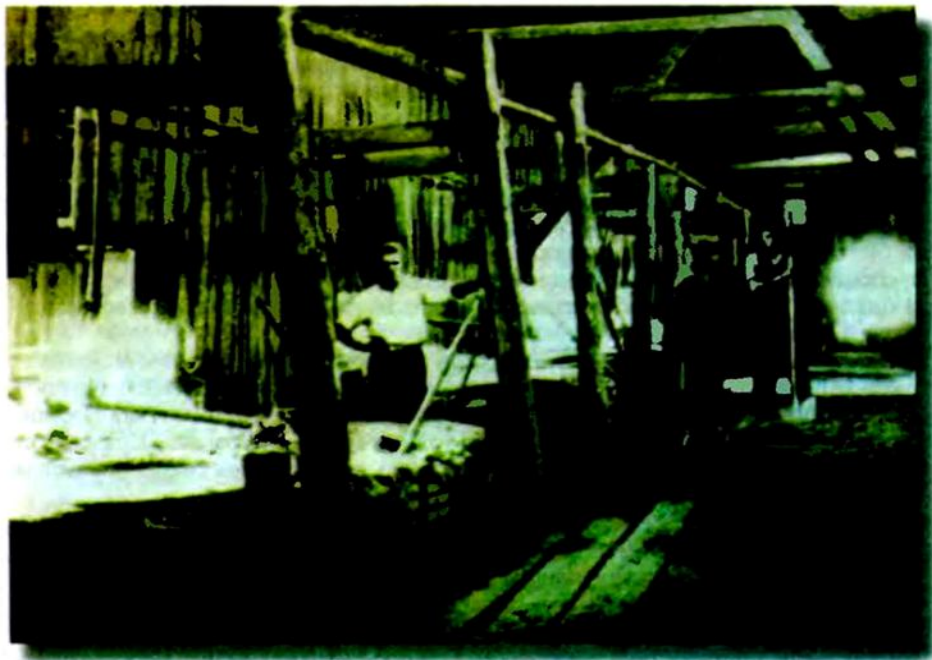
Державні кордони	Українці	Чехи
Межі коронних країв Австро-Угорщини	Поляки	Румуни і молдавани
Сучасні кордони України	Угорці	Євреї
	Німці й австрійці	Цигани
	Словаки	БОЙКИ
Етнічні групи українців

мешкало 85 % населення. Промисловий переворот тут розпочався в 40–50-х роках XIX ст., однак відбувався повільніше, ніж на Східній Україні, затягнувся на багато років унаслідок колоніальної політики, яку проводив уряд Австрії на цих землях. Австрійський уряд був не проти розвитку видобувної промисловості, проте чинив перешкоди розвитку обробних галузей, постачаючи промислові товари в край за завищеними цінами і накладаючи на промислових товаровиробників значний податок.

Головною особливістю розвитку сільського господарства Західної України в пореформений період було те, що кріпосницьке господарство дуже повільно переростало в буржуазне (капіталістичне). Поміщикам належало більше 40 % земель, аграрна реформа в краї призвела до скорочення селянських наділів, у багатьох місцевостях Закарпаття та Північної Буковини в селян забрали ліси та пасовиська. Феодальним пережитком залишалася **пропінація** – монопольне право поміщиків, держави та міст на виробництво та продаж горілки.

Особливо поширеною в краї була оренда землі – до 30 % поміщицької землі. Поступово розширювався внутрішній ринок, населення Західної України збувало в Австрії хліб та худобу. Намітилася спеціалізація регіонів – у горах переважало м'ясне тваринництво, а в рівнинних районах – вирощування пшениці. Трипільна система землеробства поступово замінювалася системою сівозміни, застосовувалися мінеральні добрива.

В умовах малоземелля, відсутності нових знарядь праці селяни об'єднувалися в сільськогосподарські кооперативи. Кооперативи поширюються і

Виплавка озокериту в Бориславі. Друга половина XIX ст.

в торгівлі. Так, найбільшим об'єднанням торговельно-промислового характеру став «Крайовий кредитовий союз» з капіталом 1,6 млн золотих ринських (грошова одиниця Австрії).

У цілому ж австрійські чиновники, військовики та інтелектуали (навіть галичани за походженням) протягом усього XIX ст. сприймали Галичину як бідну, відсталу провінцію, «напів-Азію».

② **К**ріпосницька система господарювання в Російській імперії в середині XIX ст. повністю себе вичерпала і стала гальмом подальшого економічного зростання. Якщо на західноукраїнських землях, що входили до складу Австрії, внаслідок революції 1848–1849 рр. селяни одержали особисту свободу й землю, то на східноукраїнських панували консервативні (застарілі), малопродуктивні виробничі відносини, тобто відносини між власником і працівником (поміщиком і селянином). Не зацікавлені в роботі на пана, кріпаки не задовольняли вимог поміщиків, які прагнули підвищити прибутковість сільськогосподарського виробництва, орієнтованого на ринок. Продуктивність праці в поміщицьких маєтках Російської імперії наближалася до продуктивності праці англійських фермерів у 1750 р. У 1848 р. 75 % великих землевласників мали такі борги, що не могли забезпечити своїх селян насінням і харчами. Самі селяни чинили опір відбуванню панщини, вимагали передачі землі у їхню власність. Оскільки з 13,5 млн населення України залежні від поміщиків селяни становили 5,3 млн, а державні – 5,2 млн, аграрне питання висувалося на передній план суспільного життя.

Масове зубожіння селян посилювалося частими неврожаями, голодом. Селяни всіляко ухилялися від виконання феодалських повинностей.

Лише на Правобережжі протягом 1857–1860 рр. було затримано 3 тис. утікачів. Тривали організовані антикріпосницькі виступи. Щоб приборкати непокірних селян, уряд застосовував військову силу. Так, було придушено виступи селян у Холминській волості на Чернігівщині (1859), у селах Маньківка і Степанки на Поділлі (1860) та ін.

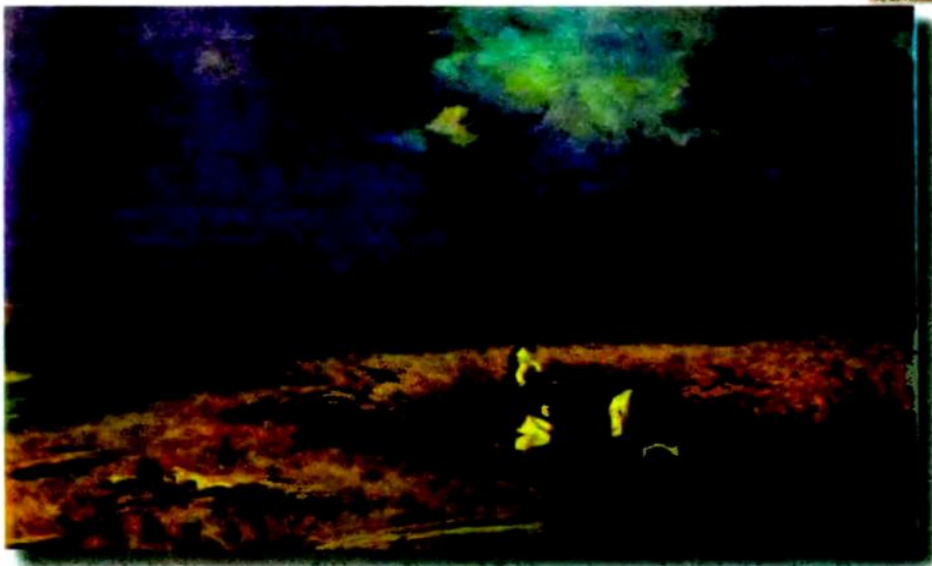
Усього впродовж 1856–1860 рр. в Україні відбулося 276 виступів, які охопили 352 села зі 160 тис. мешканців.

В усіх верствах суспільства визрівало усвідомлення необхідності змін. У 50–60-х роках XIX ст. розгортає діяльність Харківсько-Київське таємне студентське товариство, члени якого прагнули шляхом поширення революційних ідей та просвіти підняти народ на боротьбу проти самодержавства й кріпосництва.

У середовищі землевласників також обговорювалися шляхи подолання економічної кризи. В Україні проекти скасування кріпосного права й реформування відносин на селі підготували цукрозаводчик граф Бобринський, харківські поміщики Хрущов і Шретер, чернігівські – Судієнко та Миклашевський, київський – Нейман. Усі вони пропонували звільнити селян із земельними наділами, але за викуп.

Щоб не сталося розв'язання цього питання «знизу», тобто революційним шляхом, самодержавство почало готувати реформу «згори».

У січні 1857 р. уряд створив Таємний комітет для розгляду проектів аграрної реформи. Наступного року він був перейменований у Головний комітет у селянській справі. У губерніях діяли губернські комітети з вироблення проекту реформи. До Головного комітету ввійшли українські поміщики В. Тарновський і Г. Галаган, які відстоювали інтереси селян.

В. Орловський. Жнива. 1882 р.

Однак представники чорноземних та південних губерній намагалися звільнити селян без землі, а то й зовсім зупинити скасування панщини. Царизм залишався послідовним захисником інтересів дворянства. Це й визначило характер реформи, головні принципи якої **19 лютого 1861 р.** було викладено в царському маніфесті та «Загальному положенні про селян, що вийшли з кріпосної залежності».

Документи і матеріали

1. Кріпосне право на селян, оселених у поміщицьких маєтках, і на дворових людей скасовується назавжди...

3. Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, передають селянам за встановлені повинності в постійне користування селян присадибну їхню осілість і, крім того, для забезпечення побуту їх та виконання обов'язків їх перед урядом визначену в «Положеннях» кількість польової землі та інших угідь.

23. Селянам надається право: провадити вільну торгівлю; відкривати й утримувати фабрики, різні промислові, торговельні, ремісничі підприємства; записуватись у цехи, займатися ремеслами; вступати у гільдії, торговельні розряди...

59. Поки селяни залишаються зобов'язаними поміщикам, селяни повинні виконувати панщину, сплачувати оброк...

187. Кожна сільська громада відповідає громадських повинностей кожним з її членів...

Із «Загального положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності». 19 лютого 1861 р.

– Якщо нинішній селянський наділ більший за вищий розмір наділу, розрахованого на всю громаду, то поміщикам дозволяється відрізати цей лишок у своє безпосереднє розпорядження...

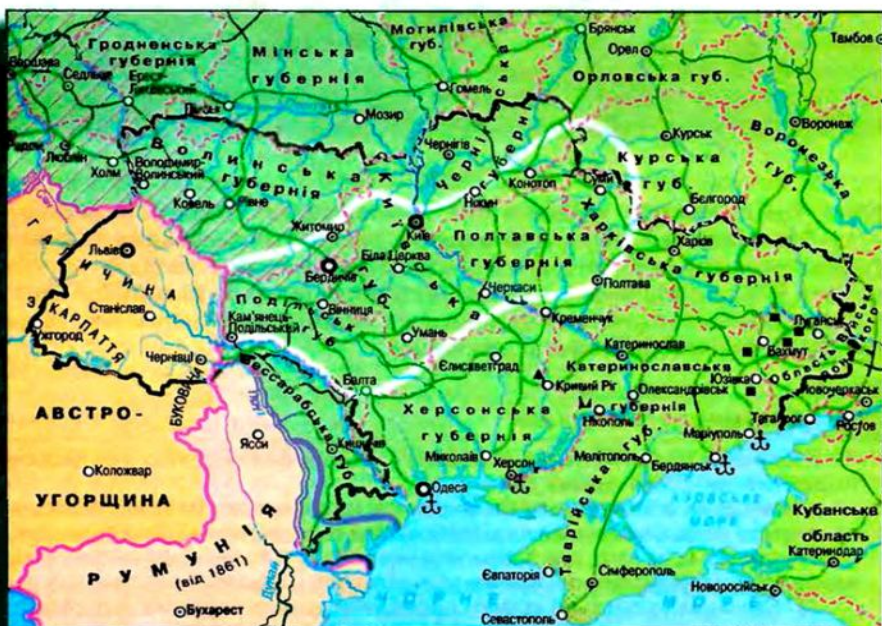
– Якщо в поміщика після надання в користування селян з наділу... залишилось у безпосередньому розпорядженні менше 1/3 загальної кількості належних йому угідь, то поміщик має право утримувати до 1/3 всієї кількості придатних земель.

Із місцевого «Положення про поземельне облаштування селян, оселених в малоросійських губерніях...» 19 лютого 1861 р.

– За основу розміру викупної позики береться грошовий оброк, призначений за селян на користь поміщика...

– Селяни зобов'язані вносити в казну щорічно взамін належного поміщицького за цю землю оброку по 6 коп. на карбованець з призначеної урядом позики аж до її погашення. Такі платежі зветься викупними. Викупна позика погашається протягом 49 років з дня видачі позики.

Із «Положення 19 лютого 1861 р. про викуп селянами їхніх садиб та польових угідь»

Надніпрянська Україна у другій половині XIX ст.

З метою проведення реформи українські губернії було поділено на три групи: 1) лівобережні губернії (Полтавська, Чернігівська, Харківська); 2) південноукраїнські губернії (Катеринославська, Таврійська, Херсонська); 3) губернії Правобережжя (Київська, Подільська, Волинська). Для кожного регіону встановлювався мінімальний і максимальний розміри наділу, що переходив у користування селян. Власністю земельний наділ ставав після сплати селянином його вартості. До того часу він вважався «тимчасово зобов'язаним», а термін сплати «викупу» розтягувався на 49 років. Величина ділянки визначалася залежно від якості землі (у чорноземній смузі вона була значно меншою). Якщо до реформи селянин користувався наділом, що перевищував норму, встановлену «Положенням» 1861 р., надлишок («відрізок») переходив у власність поміщика. Оскільки ж багато селян мали саме такі «надмірні» ділянки, внаслідок реформи вони втрачали частину землі, якою користувалися. На Правобережжі аграрна реформа мала ще й політичне підґрунтя: щоб підірвати вплив польської шляхти і повернути на свій бік українських селян, за ними залишили право на отримання повного наділу. Щоправда, оформити юридично це право було дуже складно, оскільки клопотання мала підтримати вся сільська громада.

Державні селяни отримали вдвічі більше наділи, ніж поміщицькі, та й викупні платежі в них були менші. Лише 58 % державних селян одержали менше, ніж по 5 десятин землі. Це пояснюється тим, що селяни сплачували податки безпосередньо в державну казну.

Кріпосні селяни отримали особисту свободу, однак до сплати викупу мали відробляти панщину і сплачувати оброк. Щоправда, від виконання багатьох інших повинностей вони звільнялися. Розмір оброку за кожну десятину польової землі становив на Лівобережжі й Правобережжі від 1,4 до 2,8 крб., а за кожну десятину присадибної ділянки – 5,1 крб. на рік. За кожну десятину польового наділу селянин щороку мав відпрацювати на панщині від 12 до 29 днів.

Відповідно до реформи впроваджувалася система селянського самоврядування: сільські громади об'єднувалися у волості, а нагляд за сільськими та волосними управами здійснювали мирові посередники, тимчасово

Л. Позен. Повернення переселенців

Свиноферма в Полтавській губернії. Фото кінця XIX ст.

призначені губернаторами. Мирові посередники повинні були забезпечити документальне оформлення нових відносин між поміщиками й селянами, наглядали за дотриманням кругової поруки в громаді. Крім того, вони мали судові повноваження в цивільних та деяких кримінальних справах. Запроваджуване самоврядування забезпечувало царській владі контроль над реформуванням аграрної сфери і соціальними процесами на селі.

У цілому уряд розв'язував аграрну проблему за рахунок селян. Це стосується як «відрізків», так і викупних платежів. Окрім безпосередньої вартості земельних наділів, селяни мусили виплачувати відсотки на державну позику, надану поміщикам для переведення їхніх маєтків на нові засади господарювання. Такий «винахід» витягнув із селянських кишень на 50 % більше від початкової вартості землі.

Хоча царизм боявся соціальних конфліктів на селі, він залишався послідовним захисником інтересів великих землевласників-дворян.

Реформа спричинила масове збільшення малоземельних господарств, що мали до 3 десятин землі (1 десятина дорівнює 1,09 га). У Лівобережній Україні такі господарства сягали 43,3 %, у Південній – 27,6 %. Частина селян-кріпаків, які працювали в панських маєтках, взагалі була звільнена з кріпацтва без землі.

До негативних наслідків реформи слід віднести масові міграції українських селян на Кубань, Північний Кавказ, до Сибіру, до Америки в пошуках вільних земель. Так, на Південь України протягом 1861–1888 рр. прибуло понад 500 тис. селян, 340 тис. з яких переселилися самовільно.

Серед позитивних наслідків реформи – удосконалення форм землеволодіння, особисте звільнення селян і перетворення їх на верству власників, формування товарно-грошових відносин у сільському господарстві, впровадження нових досягнень агротехніки й тваринництва (багатопільна система землеробства, штучні добрива, розведення племінної худоби), поглиблення спеціалізації регіонів.

Обезземелення селян давало для промисловості дешеву робочу силу, і це стимулювало фабрично-заводське виробництво, а також дозволяло вчорашнім селянам заробити на прожиття.

Діставши можливість купувати й продавати рухоме й нерухоме майно, селяни займалися не лише сільським господарством, а й торгівлею, ремеслом, промисловим виробництвом.

Реформа 1861 р. супроводжувалася соціальними вибухами на селі. Обростаючи чутками, звістка про землю та волю сколихнула селян. Звинувачуючи місцеву адміністрацію в приховуванні справжнього царського маніфесту та спробах нового покріпачення, вони не бажали коритися і вдавалися до різних форм протесту. Наприклад, мешканці сіл Кам'янського і Кленадівки на Чернігівщині відмовилися від наділів і припинили роботу в панській економії, протестуючи проти панщини. Цей виступ підтримали 9 тис. селян з 25 сіл губернії. Всього в березні–травні 1861 р. в Україні відбулося близько 640 селянських виступів у 874 селах, де мешкало 400 тис. селян.

Запитання і завдання

1. Розкажіть про особливості розвитку сільського господарства в західноукраїнських землях.
2. «Кріпосницька система господарювання в Російській імперії повністю себе вичерпала і стала гальмом подальшого економічного зростання». Доберіть факти на підтвердження цієї тези.
3. Схарактеризуйте основні положення аграрної реформи 1861 р.
4. Як ви вважаєте, у чому полягали особливості проведення аграрної реформи у східноукраїнських землях.
5. Уявіть себе науковцем, якому треба підготувати доповідь про скасування кріпосного права на східноукраїнських землях. Зробіть це, використовуючи додаткову літературу.
6. «Ви переконаєтесь, що все, що можна було зробити для захисту користей поміщиків, – зроблено», – сказав російський імператор Олександр II, підписуючи маніфест про визволення селян. Наведіть аргументи на підтвердження або спростування цього вислову.

§20 Аграрні відносини в другій половині XIX ст.

1. Розвиток сільського господарства в Наддніпрянській Україні. Ринкові відносини.
2. Початок трудової еміграції українців.

Поясніть значення термінів «еміграція», «трудова еміграція».

1. Унаслідок аграрної реформи 1861 р. відбувся перерозподіл землі: у володінні 1,51 млн селянських дворів перебувало 20 млн десятин, тимчасом як у 33 тис. поміщиків залишалося 23 млн десятин землі. Перетворення землі на товар різко збільшило обсяги її купівлі та продажу. У другій по-

Заготівля сіна. Фото кінця XIX ст.

ловині XIX ст. на ринок надійшло понад 25,6 млн десятин землі. Близько половини цих площ продали поміщики. Великі землевласники Лівобережної України продали 2/5 своїх земель, Правобережної – 1/6.

Розвиток сільського господарства у світі здійснювався двома шляхами: пруським і американським. Перший пов'язаний з орендою селянином поміщицької землі на умовах відробітку на панських угіддях; другий – з використанням вільнонайманої робочої сили на власній ділянці селянина.

Пруським шляхом розвитку пішли господарства Лівобережної та Правобережної України. Найбільшого поширення відробіткова система набула в Чернігівській губернії. Оскільки відшкодування середньої плати за земельний наділ селянин здійснював або працею на поміщика, або частиною врожаю, він повільно втягувався в торговельно-грошові відносини. Це не дозволяло купувати нову техніку, застосовувати прогресивну агротехнологію ані селянам, ані поміщикам. Тому з часом великі землевласники, особливо на Правобережжі, пристосовуючись до умов ринку, дедалі більше використовували найману працю.

На Півдні України, де селяни отримали, взяли в оренду чи купили досить багато землі, сільське господарство пішло американським шляхом. Куркульсько-колоністські господарства фермерського типу орієнтувалися на потреби ринку, швидко реагували на попит, використовували механізми і нові технології.

Феодальні пережитки у вигляді відробітків відходили у минуле, залишаючись до кінця століття переважаними лише на Чернігівщині. У Катеринославській, Київській, Подільській, Волинській, Таврійській, Херсонській губерніях відбувся перехід до капіталістичної системи, заснованої на використанні найманої праці. У Полтавській та Харківській губерніях існувала змішана система.

Наприкінці XIX ст. в Україні налічувалося 425 тис. сільськогосподарських робітників, постійно зайнятих на роботах. Разом з поденними і «строковими» робітниками кількість вільнонайманих працівників зростає

Віалка в поміщицькій економії. 90-ті роки XIX ст.

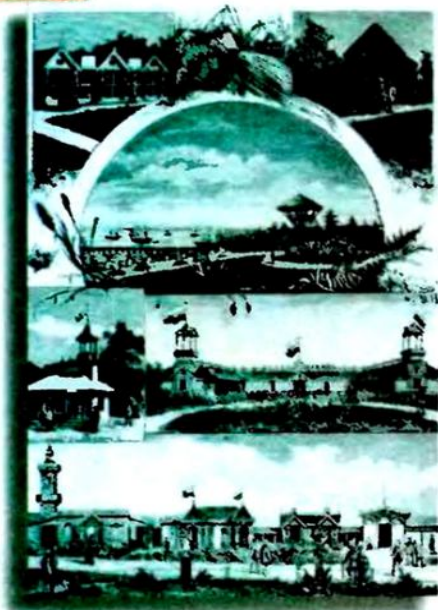
до 1,8 млн чол. Багато міст України перетворилися на спеціальні ринки робочої сили, де землевласники наймали робітників: Біла Церква, Єлисаветград, Одеса, Катеринослав, Шпола, Сміла, Каховка, залізничні станції (Знам'янка, Лозова, Долинська), торгові селища (Новоукраїнка, Бірзула, Мостове).

Ринкові відносини в сільському господарстві викликали потребу в сучасній техніці та механізмах. Попит на сільськогосподарські машини зростає після реформи так стрімко, що за ним не встигали вітчизняні виробники. Тому багато механізованих знарядь праці ввозилося з-за кордону.

Селянська сім'я обідає коло хати. Фото кінця XIX ст.

Сільськогосподарська і заводська ви-
ставка. 1885 р.

Імпорт сільгосптехніки в 70–90-их роках XIX ст. збільшився в 16 разів, а виробництво її тільки на Півдні України зросло в 12 разів. Українські заводи випускали молотарки, жатки, плуги. Уже в перші пореформені роки в поміщиків Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній були кінні, а в окремих господарствах і парові молотарки. Широко використовувалися сіялки, кінні граблі, багатолемісні плуги. Біля Одеси проведено випробування парового плуга, однак таке диво техніки дорого коштувало і споживало велику кількість пального.

У кінці 70-х років XIX ст. у сільському господарстві України працювало 700 парових двигунів, кілька тисяч молотарок, жниварок, віялок тощо. Рівень механізації сільськогосподарських робіт у півдних і правобережних губерніях України перевищував загальноросійський у 2–3 рази.

Використання техніки збільшувало продуктивність праці і товарність виробництва.

Оскільки на ринку зростав попит на продукцію сільського господарства, посівні площі в Україні невпинно зростали: з 11,8 до 17,3 млн десятин протягом 60–90-х років XIX ст. Найбільший приріст спостерігався в експортних культурах (пшениця, ячмінь), питома вага яких у посівах з 1881 до 1890 р. збільшилася з 42,8 до 52,4 %.

Посівні площі цукрового буряку протягом 60–90-х років XIX ст. зросли з 75 до 350 тис. десятин, картоплі – у 3 рази. На Півдні України у 80-х роках XIX ст. 200 тис. десятин було засіяно льоном. А з кінця століття тут уже переважали посіви соняшнику.

Збільшення посівних площ і врожайності дало змогу власникам землі поставляти на ринок значну кількість надлишкової продукції. У 1898 р. на внутрішньому ринку було продано зерна і борошна на 380 млн крб., а на зовнішньому – на 350 млн крб. За останнє десятиріччя XIX ст. продаж цукру на внутрішньому ринку зріс у 1,5 раза.

Зростання посівних площ спричинило скорочення пасовищ (майже в 5 разів з 1866 до 1900 р.). За цей час поголів'я овець скоротилося з 11,8 до 7,2 млн.

Тваринництво набувало товарного характеру. Високопорідні коні з українських кінних заводів надходили як на внутрішній, так і на зовнішній ринок. Поряд з м'ясним розвивається молочне тваринництво. У 1886–1900 рр. експорт масла зріс з 2,6 до 13,5 млн крб. В Україні окремі регіони спеціалізуються на виробництві певних видів сільськогосподарських продуктів: Південь – зернові, продукція тваринництва; Правобережжя – цукрові буряки та пшениця; Лівобережжя – зерно, тютюн, картопля.

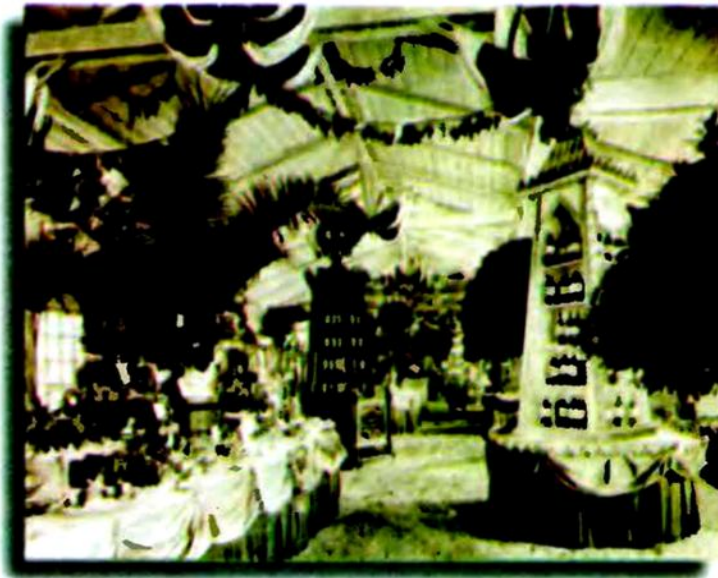
Парубок і дівчина за столом у хаті. Фото кінця XIX ст.

Характерною ознакою пореформеного періоду в Російській імперії було швидке розшарування селянства. Наприкінці XIX ст. сільська біднота (2/3 усіх господарств) володіла 2/5 всієї площі надільних земель; середняки (1/4 господарств) – 1/4 земель; заможні селяни, або куркулі (1/6 господарств), – 1/3 наділів. Майже 3/5 селянських дворів були безкінними або мали одного коня, 1/5 дворів – двоє, 1/5 дворів – троє і більше коней.

Як правило, бідні селяни не мали відповідного реманенту, посівного матеріалу, худоби, щоб витримати конкуренцію із заможнішими господарствами. Тому часто вони розорювалися і продавали свої наділи вправнішим господарям. Так в українському селі складалася *сільська буржуазія*

С. Васильківський. Кінний ярмарок на Волині

Всеросійська сільськогосподарська виставка. Відділ садівництва, городництва та лісового господарства. Харків, 1888 р.

(близько 448 тис. дворів), яка використовувала найману працю односельців і сезонних робітників. Група *середнього селянства* налічувала 550 тис. дворів, а до *сільських пролетарів* (селяни, позбавлені знарядь праці й землі) належало 1,5 млн чол. Остання верства стала основним джерелом робочої сили для промислових підприємств.

У кінці XIX ст. в Україні налічувалося 975 тис. сільськогосподарських робітників, а також 200 тис. поденників.

З 10,7 млн працездатних чоловіків та жінок у сільському господарстві та промисловості були задіяні 3,4 млн. Решта 7,3 млн чол. становили надлишок робочої сили і ставали безробітними. Більшість з них шукала заробітку в степовій зоні України, Бессарабії, на Дону, Кубані, Поволжі.

З 1885 до 1900 р. з України до Сибіру переселилося понад 367 тис. чол., більшість з яких виїжджала з Лівобережжя, де гострішим було малоземелля.

② Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві Західної України супроводжується соціальним розшаруванням населення. Наприкінці XIX ст. заможні селяни у Східній Галичині становили 11 %, у Північній Буковині – 8 %. Майже половина селянських господарств вважалася бідняцькими. Природно-кліматичні умови краю, значну територію якого займали гірські райони, колоніальна політика Австро-Угорської адміністрації спричинили аграрне перенаселення регіону. Брак робочих місць гнав людей на чужину в пошуках заробітку. Упродовж другої половини XIX ст. зі Східної Галичини й Північної Буковини в пошуках кращої долі виїхало 250 тис. чоловік. З 1871 до 1900 р. із Закарпаття емігрувало 170 тис. чоловік. Українці, що залишили рідні домівки, працевлаштовувалися в Бразилії, Канаді, Сполучених Штатах Америки.

Шлях українських переселенців до Сибіру. Поштівка кінця ХІХ ст.

Документи і матеріали

Соціальне походження перших українських поселенців – найбідніших селянських верств – дозволило (і це, очевидно, справедливо) більшості західних і вітчизняних дослідників стверджувати, що головною серед причин виїзду було загальне зубожіння населення західноукраїнських земель. Характеризуючи цей потік мігрантів, дослідник міграційних процесів О. Кириленко писав: «Іхали переважно бідніші селяни, двірська служба, слуги, міський пролетаріат, а процентів дуже й дуже мало свідомих одиниць, які звичайно дають почин для всякої культурної праці... Ті елементи, що виїхали, були або неграмотні, або мали дуже мало спільного з грамотністю; опинилися серед чужого світу, серед інших обставин, між чужими людьми, без знання якоїсь західної мови та до того ще й без сотика в кишені».

Основним регіоном розселення українців перших двох хвиль став штат Пенсільванія, здебільшого міста Пітсбург і Шенандоа та їхні околиці, а галузями, у яких працювали українські іммігранти, – вугільна та металургійна індустрія, які потребували дешевої робочої сили.

Початок масової еміграції з Галичини до Сполучених Штатів Америки // Хрестоматія з історії України. ХІХ – поч. ХХ ст. / Упоряд. В.Г. Сарбей. – К., 2000. – С. 171–172.

Дехто з них, заробивши грошей, повертався на батьківщину, але більшість залишалася за кордоном назавжди. Так завдяки трудовій еміграції виникає зарубіжна українська діаспора.

Запитання і завдання

1. Поясніть особливості пруського та американського шляхів розвитку сільського господарства.
2. Проаналізуйте розвиток сільського господарства в пореформений період у Наддніпрянській Україні.

3. «Характерною ознакою пореформеного періоду було швидке розширення селянства». Доберіть факти, які підтверджують наведену тезу.
4. Назвіть зміни, що відбулися в сільському господарстві західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.
5. Використовуючи карту на с. 147, розкажіть про причини та початок трудової еміграції українців.

§21 Розвиток промисловості

1. Особливості і перебіг промислового перевороту в Наддніпрянській Україні.
2. Формування фабрично-заводської промисловості в західноукраїнських землях.

? Пригадайте, коли в українських землях розпочався промисловий переворот.

- 1 60–70-ті роки XIX ст. вважаються періодом стрімкого економічного ривка внаслідок урядових реформ. Однак це стало можливим завдяки не лише приватній ініціативі, а й відповідній економічній політиці самодержавства. Наддніпрянська Україна з її величезними людськими і природними ресурсами сприймалася як невичерпне джерело сільськогосподарської та промислової продукції, сировини для промисловості. Тому уряд заохочував капіталовкладення російських та іноземних підприємців саме в цей регіон.

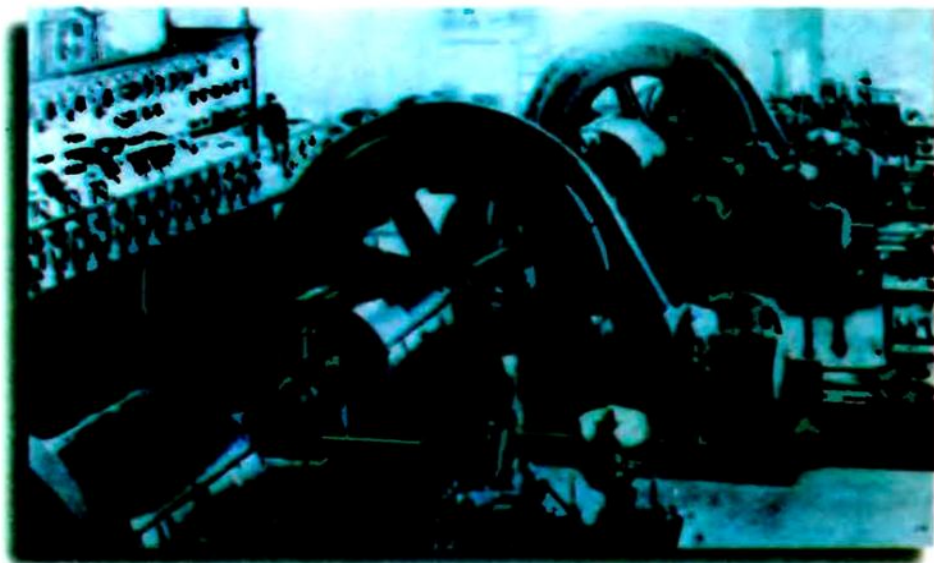
Центральна шахта і сортування вугілля. Завод Новоросійського товариства. Початок XX ст. Юзівка Катеринославської губернії

Фундаментом капіталістичної індустрії вважалася кам'яновугільна промисловість, оскільки вугілля було головним видом енергоносіїв для парових машин, широко впроваджуваних на підприємствах. У 1880 р. у Донбасі діяло 197 шахт, на яких видобувалося 86,3 млн пудів вугілля, що становило 43,1 % загальноросійського видобутку цього виду палива. Капітали в українську кам'яновугільну промисловість вкладали російські та іноземні акціонерні товариства. Найбільшими серед них були Новоросійське, Південно-Російське гірничопромислове товариство, Голубовське, Французьке. У 1900 р. частка іноземного капіталу у видобутку вугілля становила вже 94,2 %.

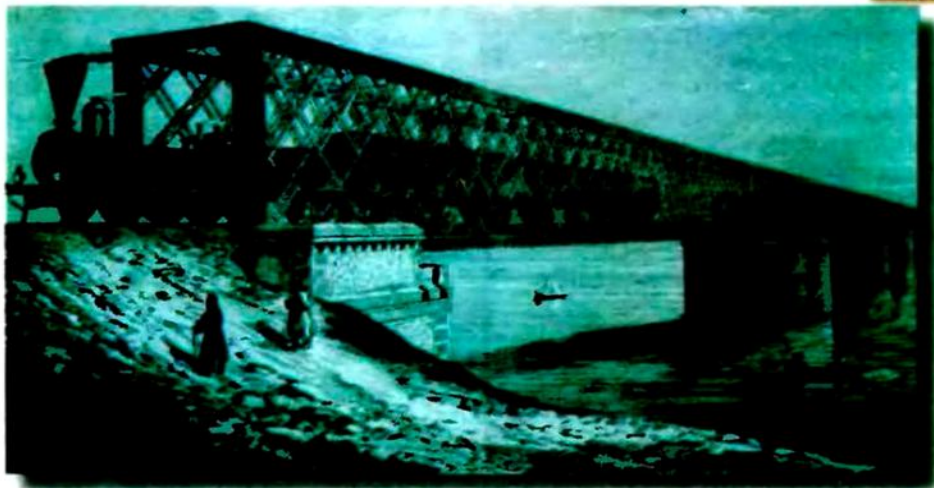
Документи і матеріали

Згідно з Височайше затвердженим 18 квітня 1869 р. положенням Кабінету міністрів, дозволено великобританському підданому Джону Юзу утворити Товариство із складовим капіталом в 300 тис. фунтів стерлінгів для розробки кам'яного вугілля на півдні Росії, в Катеринославській губ. біля Олександрівки, Сміли або Новотроїцька, спорудження в тій місцевості чавуноливарного і залізобного заводів, спорудження рейкового і механічного заводів. При цьому Юз взяв на себе зобов'язання внести до одного із закордонних банківських домов або банків за рахунок Товариства 50 тис. стерлінгів. Сума ця є власністю Товариства і витрачається ним виключно на спорудження заводу і з тим, щоб 20 тис. фунтів стерлінгів були залишені в банку до повного закінчення доменних печей для виплавки чавуну...

З офіційної довідки гірничого департаменту про утворення «Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізничного і рейкового виробництва» Джона Юза (1875).

Друга електрична станція. Дніпровський завод (с. Кам'янське Катеринославської губернії). Поштівка

Новий залізничний міст через Дніпро у Києві. 1890 р.

Подібна ситуація складалася і в інших провідних галузях промисловості.

За останні десятиріччя XIX ст. в Катеринославській та Херсонській губерніях збудовано 17 металургійних заводів, частина з яких належала іноземцям: англійським, бельгійським (Дніпровський завод у селищі Кам'янському), французьким (Гданцівський завод поблизу Кривого Рога) капіталістам. Російські підприємці фінансували будівництво Брянського, Дружківського та Донецько-Юр'ївського металургійних заводів. У кінці XIX ст. в Україні виплавлялося 92 млн пудів чавуну (понад половину загальноімперського показника) і 59 млн пудів заліза і сталі (менше половини).

Іноземні капіталісти в 1900 р. володіли в Україні 65 підприємствами сільськогосподарського машинобудування, яке давало 75 % загально-російського виробництва сільськогосподарських механізмів.

Бурхливий розвиток нових промислових галузей вимагав удосконалення шляхів сполучення. Швидкими темпами розвивався річковий флот, зокрема на Дніпрі. Та головний тягар перевезень лягав на залізницю. У 1866–1879 рр. на території України прокладено 4,5 тис. верст залізничних колій. Залізничне будівництво фінансували здебільшого акціонерні компанії, яким російський уряд гарантував 5 % прибутку на вкладений капітал. З часом дедалі більше коштів на створення залізничної мережі виділялося з державної скарбниці. На кінець XIX ст. 2/3 залізниць були державними.

Царський уряд своїми заходами закріплював за Україною статус напівколонії, експлуатуючи її природні багатства. Прибутки від промислового виробництва надходили до російських приватних і Державного банків, а також до кишень іноземних капіталістів. Український капітал у промисловості становив мізерну частку.

60–70-ті роки XIX ст. – період завершення промислового перевороту, що в технічному відношенні забезпечив заміну ручної техніки системою машин та запровадження у виробництво парових двигунів, верстатів.

Залізничний вокзал у Києві. Початок ХХ ст.

Уже в 60-х – на початку 80-х років XIX ст. відбулися зміни в структурі промисловості України: гуральництво, суконна та інші, колись високо-розвинені, галузі поміщицької промисловості відходять на другорядні позиції або занепадають, проте зростає питома вага галузей добувної промисловості (кам'яне вугілля), посилено розвивається металургія, машинобудування. В Україні швидкими темпами здійснюється *індустріалізація*.

Районами найбільшого зосередження підприємств металообробної та машинобудівної промисловості були Катеринославська, Херсонська, Харківська, Київська губернії.

Схема Катеринославської залізниці. Поштівка початку ХХ ст.

Потужними на той час підприємствами вважалися Луганський казенний машинобудівний завод, завод «Арсенал» і товариство Гретера і Криванека у Києві, Харківський паровозобудівний завод. Розвиток машинобудування сприяв технічному переснащенню інших галузей.

Найбільше це позначилося на розвитку цукрової промисловості. Застосування нової техніки й технології прискорювало процес цукроваріння, підвищувало якість кінцевого продукту.

У 80-х роках XIX ст. з впровадженням парових двигунів цукрова промисловість давала майже 88 % загальноросійського виробництва цукру. Одним із найбільших у галузі став Андрушівський завод українських промисловців Терещенків у Житомирському повіті, де працювало 1100 робітників.

Швидкі темпи зростання виробництва дедалі більше втягували Україну в зовнішньоторговельні зв'язки. Це підносило роль морського флоту: 1856 р. за сприяння держави створено Російське товариство пароплавства і торгівлі. Та спочатку власний флот перевозив лише 8 % вантажів, що прибували та вивозилися з Російської імперії. Наприкінці століття на азовсько-чорноморські порти припадало 57,3 % вартості вивезених і 27,5 % ввезених товарів. Найбільшим портом півдня країни стала Одеса.

Промисловий переворот у легкій промисловості відбувся дещо пізніше, ніж у провідних галузях економіки. Але на кінець XIX ст., наприклад у полотняній та суконній галузях, завершилося технічне переснащення і основною формою виробництва стала не мануфактура, а фабрика.

Наслідками промислового перевороту були перетворення України в індустріальну базу імперії, розгортання широкого промислового будівництва на Півдні України, зростання кількості населення в степовій смузі України, формування на її території двох промислових регіонів – Південного

Одеський порт у другій половині XIX ст.

та Донецько-Криворізького (залізорудний та кам'яновугільний басейни). Найінтенсивніше розвивався останній, який став головною вугільно-металургійною базою не тільки України, а й усієї Російської імперії.

Соціально-економічний розвиток України наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувався в руслі загальносвітових тенденцій розвитку – на зламі століть закінчувалася епоха вільного, не регульованого державою підприємництва і розпочалася нова стадія економічного розвитку – стадія монополістичного капіталізму.

Монополії (великі об'єднання підприємців в одній чи кількох галузях) придушують вільну конкуренцію, ділять між собою ринки збуту, регулюють ціни на продукцію. Для України характерне панування такої форми монополій, як **сіндикат** – монополістичне об'єднання, створене для спільного продажу товарів. Перші монополії в Україні – «Союз рейкових фабрикантів» (1882), «Союз мостобудівних заводів» (1884).

Незважаючи на швидкий розвиток промисловості, становище робітників не покращилося. Низька заробітна плата, тривалий робочий день (12–16 годин), погані умови та відсутність охорони праці залишалися головними ознаками соціального стану найманих робітників.

- ② У 60-х роках XIX ст. в Західній Україні намітилося деяке економічне пожвавлення, а в 70–90-х роках починається становлення фабрично-заводського виробництва. Розвиваються як нафтовидобувна, деревообробна, металобробна галузі промисловості, в яких панує австрійський та німецький капітал. За тридцять останніх років XIX ст. кількість видобутої нафти зросла більше ніж у 10 разів (Борислав). У шахтах Золочевська, Снятина видобували буре вугілля, в Калущі, Косові, Стебнику – сіль; інтенсивно розвивалися борошномельна промисловість, спиртогорілчана, пивоварна та тютюнова. Зросла кількість підприємств із виробництва цегли, будівельних матеріалів. У Львові та Стрию були збудовані майстерні з ремонту паровозів і вагонів. Вони забезпечували потреби залізниці, що в 1859 р. з'єднала Краків з Перемишлем, а в 1861 р. – Перемишль зі Львовом.

Нафтовидобувні промисли. Борислав, Східна Галичина. Поштівка початку XX ст.

З середини XIX ст. на підприємствах Західної України починають застосовувати механічну тягу. Перший паровий лісопильний завод на Закарпатті відкрили 1869 р., у Східній Галичині в 1890 р. налічувалося 56 таких заводів. Три з дев'яти солеварень Східної Галичини в 1865 р. також були оснащені паровими двигунами. В цей час тут видобували 69,9 тис. тонн солі.

З середини XIX ст. в Галичині закладено початок нафтовидобувної промисловості. Глибинне буріння за допомогою парових машин різко підвищило видобуток нафти: з 20,9 у 1874 р. до 326,6 тис. тонн у 1900 р. При цьому сиру нафту переробляли на австрійських та угорських нафтопереробних заводах, а в Галичині їх будівництво штучно стримували.

Внаслідок швидкого промислового перевороту, що відбувався в чеських та німецьких провінціях, українські товари легкої промисловості поступалися якіснішій і дешевшій продукції західних районів імперії.

Відносини між працедавцями та найманими робітниками регулювалися цивільним кодексом 1786 р., а в гірничій справі – угорськими законами XVI ст. Становище пролетарів було тяжким і мало чим відрізнялося від становища промислового робітництва Російської імперії.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте особливості промислового перевороту в українських землях.
2. Розкажіть про наслідки промислового перевороту в українських землях.
3. Складіть план відповіді «Формування фабрично-заводської промисловості в західноукраїнських землях».
4. Визначте особливості промислового розвитку східноукраїнських земель у порівнянні із західноукраїнським регіоном.
5. Дайте визначення понять: «індустріалізація», «фабрика», «синдикат».

§22

Розвиток торгівлі та міст

1. Розширення внутрішнього ринку.
2. Розвиток міст.
3. Українські підприємці.

Проаналізуйте причини, що зумовили розвиток торгівлі у другій половині XIX ст.

Розвиток капіталізму стимулював подальше зростання обсягів внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Виникали великі торговельні об'єднання з мільйонними капіталами та обігом, активно діяли дрібні торговці – *фургонники, коробейники*.

З 60-х років XIX ст. поширюється торгівля в магазинах та лавках. Для забезпечення зв'язку між гуртовими поставниками та покупцями виникають *біржі* – тут продаються товари великими партіями. Найбільшими серед них стали Київська та Одеська. Деякі біржі спеціалізувалися на продажу певного товару – хліба (Єлисаветградська і Миколаївська), вугілля та заліза (Харківська).

Міста також перетворювалися на великі центри торгівлі. Найбільшим ярмарком загальноросійського значення був Харків. Київський Контрактовий ярмарок обслуговував Правобережжя, великі ярмарки були в Полтаві, Житомирі, Бердичеві, Білій Церкві, Ромнах, Конотопі. Товари з України – корисні копалини, машини, хліб, цукор, тютюн, сіль – мали великий попит у Центральній Росії, Прибалтиці, Білорусі.

1860 р. в Росії було засновано Державний банк, що мав три відділення в Україні – у Києві, Одесі та Харкові. Крім нього, в Україні діяли філії Селянського поземельного та Дворянського банків. Відсоток на кредит становив від 7,5 до 8,5 % на рік. Існувала також система приватних банків – приватні, акціонерні, міські, комерційні та інші. Банки обслуговували підприємців, купців, поміщиків, заможних селян.

Великими центрами зовнішньої торгівлі були Одеса, Маріуполь, Бердянськ, Миколаїв, Феодосія. Україна перетворилася на велику базу для продажу за кордон промислової та сільськогосподарської продукції. Головним сільськогосподарським товаром, що експортувався за кордон, було зерно (пшениця, ячмінь, овес, жито). Азовсько-чорноморські порти вивозили до 80–90 % усього російського хліба. Головними ринками збуту цукру були Англія, Персія, Італія, Німеччина. В Україну ввозили бавовну, вовну, шовк, фарби, олії, фрукти, чай, каву, рис, вина.

Таким чином, унаслідок реформ Україна перетворилася на високорозвинений аграрно-індустріальний регіон Російської імперії, де уряд здійснював колоніальну економічну політику, спрямовану на зміцнення позицій метрополії.

Розвиток торгівлі та формування ринкових відносин у Галичині вимагали того, аби селяни активніше входили в торгово-економічне життя, витісняючи інонаціональних, насамперед єврейських, посередників з їхнього чільного місця в торгово-фінансовій сфері Галичини.

С. Васильківський. Ярмарок у Полтаві. 1902 р.

Рівне. Міський базар. Поштівка початку ХХ ст.

На щастя, в Галичині цей процес відбувався без кривавих ексцесів, і головна роль тут належить греко-католицькій церкві, яка не розпалювала ксенофобії та ненависті до євреїв-іновірців, а навпаки, закликала до віротерпимості та примирення.

Як наслідок, проникнення українців у торгово-економічну сферу відбувалося мирним шляхом. Головна роль у цьому процесі належала молодим українцям – переважно дітям сільської інтелігенції та греко-католицького духовенства, які ставили собі за мету не накопичення фінансів за рахунок обдирання народних мас, а навпаки, підвищення рівня життя українців за допомогою ринкової, національно спрямованої економічної діяльності.

Промислова виставка у Львові. 1894 р.

Важливою особливістю українського життя в Галичині було те, що тут українська культурно-освітня і українська економічна діяльність становили одне нерозривне ціле. Українські торгові, фінансові, промислові інституції заробляли гроші, які вкладалися в українські культурно-освітні товариства, а останні підготували десятки тисяч висококваліфікованих, освічених та національно свідомих молодих людей, які брали активну участь у розвитку різних галузей економіки Галичини.

2 Розвиток капіталізму супроводжувався зростанням міст, які ставали не тільки адміністративними, а й промисловими центрами країни, де вироблялося 70 % всієї промислової продукції. З 1863 по 1897 р. чисельність міських жителів в Україні зросла з 1,46 до 2,98 млн чол. Особливо швидко зростали міста в Катеринославській, Київській та Херсонській губерніях.

Співвідношення міського і сільського населення України наприкінці XIX ст.

Губернії	Міське населення, %	Сільське населення, %
Київська	12,9	87,1
Подільська	7,3	92,7
Волинська	8,6	91,4
Харківська	14,7	85,3
Чернігівська	9,2	90,8
Полтавська	9,9	90,1
Херсонська	28,9	71,1
Катеринославська	11,5	88,5
Таврійська	20,0	80,0
Разом по Україні	13,6	86,4

Наприкінці століття в Україні налічувалося 130 міст, де проживало 13 % населення. Найбільшими містами були Одеса (403,8 тис.), Київ (247,7 тис.), Харків (173,9 тис.), Катеринослав (112,8 тис. чол.).

Активно розгортається промислова та житлова забудова міст: зводяться промислові та торговельні підприємства, банки, контори, приміщення міських дум, земств, дворянських та купецьких зібрань, театрів, навчальних закладів, вокзалів. Відповідно до архітектурних планів центральні вулиці асфальтуються, мостяться бруківкою, озеленяються. Проводиться водогін, на вулицях з'являються газові ліхтарі, міський транспорт – конка (кінний трамвай), електричні трамваї. Водночас хаотично забудовуються околиці – робітнича Шулявка в Києві, Пересип та Молдаванка в Одесі. Такі забудовлі за низьку якість та скупчення споруд називали «собачівки», «шанхай».

У Наддніпрянській Україні національний склад міського населення був неоднорідним. Окрім українців, які становили третину населення, у містах проживало багато поляків, євреїв, німців, росіян.

У великих та малих містах Галичини проживало близько 10 % місцевого населення, з яких лише 14 % розмовляли українською мовою. Неважко

Одеса. Вулиця Садова. Поштівка. Початок ХХ ст.

підрахувати, що близько 15 % міського населення Галичини були українцями. А якщо зважити на те, що більшість з них була жителями передмість, які не поривали зв'язків із селом, то можна вважати, що українських міст у Галичині в ХІХ ст. не було, а були міста з переважно інонаціональним населенням різного походження на території, заселеній українцями.

Структура народонаселення Східної Галичини за етнічно-професійним складом наприкінці ХІХ ст.

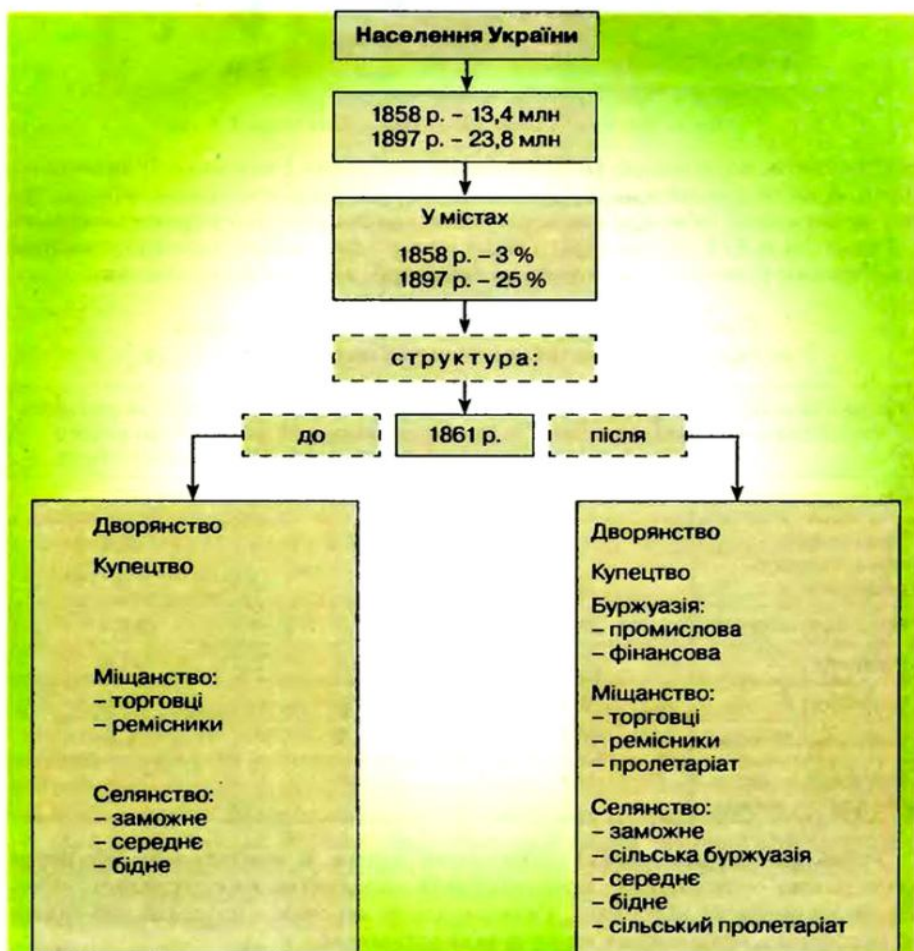
Група зайнятості, спеціальність	Українці (за мовними ознаками, % до всього населення)	Поляки (за мовними ознаками, % до всього населення)	Євреї (за релігією, % до всього населення)
Землероби	94,4	59,7	17,7
Працівники промисловості, ремісники	1,4	12,8	26,4
Працівники торгівлі	0,4	7,7	29,4
Наймити	1,4	8,6	11,6
Службовці	0,5	3,8	5,4
Військовослужбовці	1,0	1,9	1,6
Пенсіонери, особи без занять, челядь	0,9	5,5	7,9

Розвиток промисловості спричинив зміни в соціальній структурі суспільства – чисельність представників дворянства зменшувалась, селяни стали особисто вільними, з'явилися нові верстви – наймані робітники та буржуазія, чисельність яких швидко зростала.

Перший в Російській імперії та другий у Європі електричний трамвай. Київ, Володимирський узвіз. Фото кінця XIX ст.

Соціально-демографічні зміни в Україні впродовж 60–90-х років XIX ст.

Подальший розвиток капіталістичного способу виробництва сприяв формуванню класу найманих робітників, який складався з розорених селян та ремісників. За Всеросійським переписом населення, на українські губернії припадало 17 % кількості пролетарів Російської імперії.

3 Цукрова промисловість була найбільш прибутковою, технологічно передовою в структурі української економіки. Тісно пов'язана із сільським господарством, вона давала можливість навіть колишнім селянам, які зуміли вдало повести свій промисел, досягти успіхів, перетворитись на власників великих цукроварних підприємств. Саме тому абсолютна більшість успішних українських підприємців працювала в цукроварній промисловості. Прибутки від цукроваріння спрямувалися й на інші галузі промисловості.

Найбільші цукрорафінадні заводи в селах Руська Поляна, Горлівка, Олександрівка, Мліїв належали родинам Яхненків та Симиренків (колишні кріпаки). Заводи були оснащені найпередовішим західноєвропейським устаткуванням. Окрім цукроварень, родини володіли ще й машинобудівним заводом.

Документи і матеріали

Яхненки – рід промисловців-цукрозаводчиків. Походив із селян-кріпаків м. Сміли (нині Черкаської обл.). Глава роду Михайло, розжившись торгівлею, викупив із кріпосної неволі себе і всю свою родину. У 20–30-ті роки XIX ст. разом з Ф. Симиренком (колишній кріпак князя Воронцова) Яхненки збудували та взяли в оренду млини у Смілі та Умані, вели гуртову торгівлю худобою та хлібом, для чого заснували фірму «Брати Яхненки і Симиренко», керівником якої став Кіндрат Михайлович (1783–1863). 1842 р. Яхненки стають купцями першої гільдії в м. Одесі, а 1851 р. вся родина була удостоєна «за капіталом» звання почесних громадян. У наступні роки стають торговцями цукром і виробниками цього продукту. Водночас засновують невеличку ремонтну майстерню, яка згодом переросла в потужний машинобудівний завод, що виробляв техніку для цукроварень краю. На ньому було збудовано два пароплави, один з яких мав назву «Україна». На початку 80-х років XIX ст. фірма припинила свою діяльність.

Бойко О.Д. *Історія України.* – К., 2008. – С. 267.

Цукровий завод графів Бобринських у містечку Сміла Київської губернії. Фото початку XX ст.

На Слобожанщині найбільшими цукропромисловцями вважалися Харитоненки: їм належало 7 цукрових заводів (Павловський рафінадний завод був найбільшим у Європі). «Цукровими королями» стали такі великі заводчики, як Бобринські, Бродські, Браницький, Потоцький, Терещенки.

Окрім будівництва заводів, українські підприємці споруджували будинки для робітників, навчальні заклади, лікарні, аптеки, заклади культури.

Українські підприємці підтримували українську культуру, науку, заходи українських інтелектуалів, фінансово їм допомагали. Найвідомішими українськими меценатами стали представники різних поколінь двох родин Яхненків і Симиренків. Предметом особливої опіки та любові кількох поколінь династії Терещенків стало мистецтво – живопис, архітектура, музика.

Персоналії

ТЕРЕЩЕНКО МИКОЛА (1819–1903)

Наприкінці XIX ст. «Відомості сільського господарства і промисловості» писали: «Якщо землеробська культура в Південно-Західному краї перебуває в наш час на порівняно високому рівні розвитку, якщо міцні основи тій-таки культурі закладаються нині за Дніпром, то найбільша заслуга в цьому відношенні належить Миколі Артемовичу Терещенку. Як один із найбільших членів київського Земельного синдикату, він у своїх маєтках насаджував і розвивав усі галузі сільського господарства, кожна з яких була практичною школою для даної місцевості, ґрунтів, клімату... оцінити його заслуги зможе тільки майбутнє».

Українські підприємці Терещенки відомі як великі цукрозаводчики та землевласники. Їм належало 11 цукрових заводів, а також 150 тис. десятин землі. Деякі представники династії займалися й іншими видами бізнесу. Особливий інтерес становить особистість Миколи Артемовича, підприємницька діяльність якого принесла родині гучну славу.

Микола Терещенко народився в 1819 р. в Глухові Чернігівської губернії в родині дрібного крамаря Артема Яковича Терещенка. Батько мав неабияку енергію та підприємницьку хватку, за що сусіди називали його «Карбованцем». Через матеріальні труднощі Микола не зміг здобути належної освіти: «Буквально на мідні п'ятаки я закінчив глухівське повітове училище». А далі навчатися забракло коштів. Уже в юні роки Микола Терещенко став займатися власним бізнесом – торгівлю зерном. Позаяк місцевий глухівський ринок був обмежений і вже давно поділений, молодий Терещенко вирішив придбати волів, навантажити на вози хліб і вирушити в Крим. Вигідно збувши товар і домовившись з місцевими купцями про майбутні поставки, він повернувся до Глухова, але не з грошима, а з сіллю та рибю, які швидко продав на місцевому ринку.

До цієї справи долучилися й молодші брати. Поки Микола будував комори в Глухові, Федір і Семен закуповували зерно і знову вирушали до Криму. Поступово братам удалося накопичити чималий капітал, і на початку 70-х років XIX ст. Терещенко придбав Тьоткінський завод у Курській губернії. За ним були інші заводи: Старо-Осетинський у Чернігівському повіті та Андрусівський у Житомирському. Крім того, він скупив 80 тис. десятин землі в Київській, Курській, Чернігівській, Харків-

ській, Волинській, Подільській та Тульській губерніях, численні заводи, млини та іншу нерухомість.

Солідне фінансове становище та неординарні організаторські здібності забезпечили Микола Терещенку повагу в суспільстві. У 32 роки його обрали бургомістром Глухова, згодом – міським головою, а потім гласним Чернігівського губернського відомства. Завдяки його діяльності з облаштування міського господарства Глухів у ті часи нерідко називали «Чернігівськими Афінами».

У 1874 р. Терещенко переїхав до Києва. Тут він придбав садибу, в якій розмістилося його численне сімейство – дружина і шестеро дітей, а також контора цукрових заводів. У 1878 р. М. Терещенко отримав чин статського радника і поступив на службу у відомство Імператорського людинолюбного товариства. На початок 80-х років XIX ст. у володінні «Товариства бурякоцукрових та рафінадних заводів братів Терещенків» були найбільші підприємства цукрової галузі Російської імперії. Серед них варто назвати насамперед Михайлівський рафінадний завод, на якому працювало більш ніж 500 чоловік, Тульський цукрово-рафінадний завод, який випускав щороку до 8 тис. тонн кускового цукру. Після модернізації на початок 90-х років XIX ст. його продуктивність була підвищена до 13 тис. тонн.

Прагнучи до скорочення затрат на переробку та виробництво цукру, модернізуючи виробництво, брати Терещенки чималі кошти витрачали на забезпечення необхідних умов праці й побуту для заводських робітників. При кожному підприємстві були лікарні, аптеки, школи, житлові приміщення. Особливо сприятливі умови були створені ними на цукровому заводі в Чернігівській губернії. Тут для кожної родини службовців було додатково зведено будинки з усіма допоміжними будівлями. При заводі були лазня, приймальний покій із сучасним медичним обладнанням та аптека. Уміло й грамотно організована справа вже на кінець XIX ст. приносила Терещенку мільйонні прибутки. У 1900 р. на всіх цукрових заводах вироблялося 28 тис. тонн цукрового піску, на винокурних заводах – близько 4 млн літрів спирту-ректифікату, а на млинах – 12 тис. тонн борошна різного ґатунку. До переліку володінь Терещенків входили 112 тис. десятин сільськогосподарських угідь, кілька будинків в Одесі та Глухові. На кінець життя Микола Артемович Терещенко отримував чистий річний прибуток у розмірі 10 млн крб. і належав до числа найбагатших людей в Російській імперії.

Амбулаторія лікарні для чорноробів (нині – лікарня «Охматдит») у Києві, збудованої М. Терещенком. Фото початку XX ст.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте розвиток внутрішньої торгівлі в пореформеній час.
2. Розкрийте головні риси зовнішньої торгівлі.
3. Хто вони – фургонники, коробейники?
4. Використовуючи карту, назвіть найбільші міста пореформеного періоду. Розкажіть про розвиток міст в українських землях.
5. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте повідомлення про одного з українських підприємців, названих у тексті параграфа.

§23

Реформи адміністративно-політичного управління 60–70-х років XIX ст. у підросійській Україні

1. Земська реформа.
2. Судова реформа.
3. Міська реформа.
4. Реорганізація збройних сил.
5. Реформа системи початкової освіти.

Згадайте, яка суть селянської (аграрної) реформи 1861 р.

① Проведення аграрної реформи мало наслідком реформування всіх інших сторін громадського та державного життя.

З метою поліпшення системи управління уряд здійснив у 1864 р. земську реформу, що передбачала запровадження органів місцевого земельного самоврядування губерньського та повітового рівнів.

Земство (місцеве управління) складалося з повітових чи губерньських земських зборів та їх виконавчих органів – управ. До повітових зборів входили гласні (виборні члени повітових чи земських зборів), обрані на 3-річний термін по трьох куріях (розряд виборців за майновою чи іншою ознакою): на зборах землевласників повіту, волосних зборах селян та міських власників. Гласні, обрані на повітових зборах, утворювали губерньське зібрання.

Згідно з «Положенням про земські установи», повноваження земств обмежувалися доглядом та ремонтом шляхів, організацією охорони здоров'я, будівництвом та утриманням шкіл, налагодженням поштового зв'язку, розподілом державних грошових зборів, збиранням статистичних відомостей. Утримання земств здійснювалося за рахунок оподаткування населення.

② Того ж 1864 р. здійснено судову реформу. На зміну колишньому становому, закритому судочинству прийшов суд присяжних (виборні особи, що залучалися до розгляду карних судових справ, пов'язаних із втратою всіх чи частини громадянських прав (окрім державних злочинів), і виносили рішення про винуватість чи невинуватість підсудного). Запроваджувався змагальний процес – прокурора звинувачення і адвоката захисту. У кожній губернії створено окружні суди – першу судову інстанцію. Крім того, в Україні створено Київську, Одеську й Харківську судові палати, де оскаржувалися вироки, винесені окружними судами без участі присяжних. Ка-

Софійська площа в Києві з видом на Присутственні місця. Поштівка кінця XIX ст.

саційні (заява про перегляд судового рішення) функції виконував сенат, який міг повернути справу на повторний розгляд.

Дрібні позови й суперечки роз'язувалися мировими судьями, яких на 3 роки обирали земські й міські гласні або призначав уряд. Їхні рішення могли переглядатися повітовими з'їздами мирових суддів.

Судова реформа була кроком до формування буржуазної судової системи, хоча залишалися й пережитки минулого: станове представництво в судовій палаті, окремі суди для військовослужбовців та духовенства, станові волосні суди для селян.

1870 р. проведено міську реформу. Створювалися безстанові органи самоуправління – міські думи, які займалися упорядкуванням міст, промисловістю, торгівлею та іншими господарськими питаннями. Члени

Київська міська дума. Поштівка початку XX ст.

думи обирали міську управу на чолі з головою, посада якого мала бути затверджена міністром внутрішніх справ чи губернатором. Губернатор здійснював також нагляд за діяльністю органів міського самоврядування. Реформа враховувала інтереси міської торговельно-промислової буржуазії, що зростала чисельно і прагнула відстоювати свої інтереси.

Протягом 1862–1877 рр. уряд Російської імперії здійснював реорганізацію збройних сил. Українські губернії увійшли до 3 нових військових округів: Київського, Одеського й Харківського. У кожній губернії та повіті запроваджувалися управління військового начальника.

Прийнято новий військовий статут, уведено загальну військову повинність для чоловіків, які досягли 21-річного віку, встановлено нові строки служби: у піхоті – 6, на флоті – 7 років. Створювалася мережа військових закладів – гімназій, училищ, академій. Армія почала оснащуватися сучасними видами зброї, будувався паровий військовий флот.

У липні 1864 р. згідно з «Положенням про початкові народні училища» запроваджувалася єдина система початкової освіти. Створювати початкові школи дозволялося державним і громадським установам, а також приватним особам. Керівництво і контроль за навчально-виховним процесом покладалися на повітові та губернські шкільні ради, до яких входили представники влади, земств і духовенства. До обов'язкових предметів належали граматики, арифметика і Закон Божий.

Перетворення в галузі середньої освіти визначалися статутом від 19 листопада 1864 р., згідно з яким у країні створювалися класичні та реальні чоловічі й жіночі гімназії з платним навчанням. Випускники реальної гімназії могли вступати до вищих технічних навчальних закладів, класичної гімназії – до університетів. У випускниць жіночих гімназій такого права не було.

Сільська земська школа. Лубенський повіт Полтавської губернії.
Фото кінця XIX ст.

Статут 18 червня 1863 р. відновлював автономію університетів: усією їхньою діяльністю керувала рада професорів, що сприяло демократизації внутрішнього університетського життя.

1865 р. здійснено зміни в галузі цензури (система державного нагляду за змістом друкованих видань, творів мистецтва тощо), яка виводилася з відомо Міністерства народної освіти і передавалася Міністерству внутрішніх справ. За порушення цензурних вимог передбачалися засоби адміністративного впливу аж до заборони видання.

Унаслідок загальної кризи, що охопила економіку, яка базувалася на кріпосницькій системі, особливо постраждали фінанси. Тому впродовж 1860–1864 рр. здійснено реформи податкової та кредитної систем, в бюджетній галузі та фінансовому контролі. Фінансова реформа передбачала заснування Державного банку; упорядкування державного бюджету, створення місцевих органів державного контролю, зменшення ряду державних витрат, стимулювання власного виробника, обмеження іноземного інвестування в промисловість; забезпечення державної підтримки акціонерним товариствам, банкам, підприємствам, що потрапили у фінансову скруту, створення кредитної системи.

Реформи 60–70-х років XIX ст. відкрили можливості швидкого розвитку Російської імперії по капіталістичному шляху. Зміни, що сталися в суспільстві, стимулювали економіку, підприємництво, торгівлю. Однак вони не зачіпали головного – Росія залишалася абсолютною монархією з жорстким політичним режимом і розгалуженою каральною машиною.

*Григорій Галаган – фундатор
Колегії Павла Галагана.
Портрет другої половини
XIX ст.*

Колегія Павла Галагана. Фото кінця XIX ст.

Запитання і завдання

1. Дайте визначення поняття «реформа». Яку роль у житті суспільства відіграють реформи?
2. Використовуючи текст підручника, доберіть факти, що свідчать: реформи 60–70-х років XIX ст. – це компроміс російського самодержавства із суспільством.
3. Визначте основні положення реформ 60–70-х років XIX ст. та особливості їх проведення в українських землях. Складіть таблицю.

Реформи 60–70-х років XIX ст.

Назва реформи	Рік проведення	Основний зміст	Особливості проведення в Україні
Земська			
Міська			
Фінансова			
Судова			
Військова			

4. Які перетворення відбулися в галузі освіти? Як ви вважаєте, чому?
5. Вкажіть, які наслідки для українських земель мало, на ваш розсуд, проведення реформ 60–70-х років XIX ст.?

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

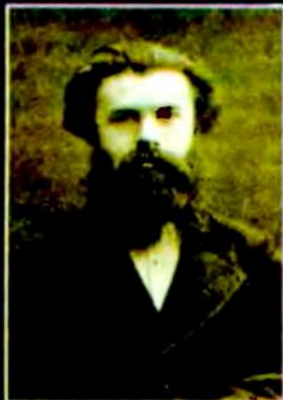
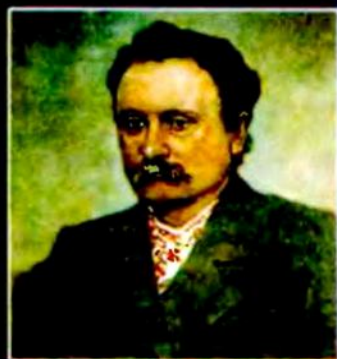
- ▶ **1. Завершіть речення.**
У пореформений період українські землі залишалися:
- аграрним регіоном;
 - індустріальним регіоном;
 - аграрно-індустріальним регіоном.
- ▶ **2. Дайте відповідь.**
Яка з реформ 60–70-х років XIX ст. була найліберальнішою?
- Селянська;
 - судова;
 - земська;
 - військова;
 - освітня.
- ▶ **3. Використовуючи наведену нижче інформацію, вкажіть основні положення аграрної реформи.**
- Селяни отримували особисту свободу і деякі громадянські права.
 - Селяни могли найматися на роботу на фабрики й заводи.
 - Селяни могли володіти власністю, займатися будь-яким видом торговельно-промислової діяльності.
 - Поміщики втратили право купувати селян, продавати, дарувати їх, розпоряджатися як річчю.
 - Запроваджувалися викупи наділів.
 - Існували «відрізки».
 - Існували «тимчасово зобов'язані» селяни.
- ▶ **4. Вкажіть, які міста поєднала перша залізниця в західноукраїнських землях.**
- Київ та Львів;
 - Одесу та Балту;
 - Львів та Перемишль;
 - Львів та Броди.
- ▶ **5. Виберіть правильне твердження.**
Характерними рисами економічного життя західноукраїнських земель у другій половині XIX ст. було:
- завершення промислового перевороту в 70-х роках XIX ст.;
 - розвиток металургійної, залізорудної, вугледобувної промисловості;
 - використання в поміщицьких господарствах праці закріпаченого селянства.
- ▶ **6. Використовуючи карту на с. 147, назвіть країни, до яких переважно емігрувало українське населення в другій половині XIX ст.**
- Бразилія;
 - США;
 - Німеччина;
 - Канада;
 - Аргентина.

- ▶ 7. Вкажіть дату скасування кріпосного права у східноукраїнських землях.
- 1856;
 - 1861;
 - 1864;
 - 1848.
- ▶ 8. Виберіть правильне судження.
- Для української економіки другої половини XIX ст. характерне панування такої форми монополій, як:
- картель;
 - трест;
 - синдикат;
 - концерн.
- ▶ 9. Продовжіть перелік.
- Центрами зовнішньої торгівлі в українських землях у другій половині XIX ст. стали Одеса, ...
- ▶ 10. «Розвиток промисловості в українських землях спричинив зміни в соціальній структурі суспільства». Висловіть власне бачення цього процесу, його історичні наслідки.
- ▶ 11. «Нужда галицька так надоїла нашим людям, що і в пекло не бояться йти, щоб лише втекти з рідного краю... Пішов голос про Бразилію. Незнаний це край, далекий, але народ не зважав, не роздумував довго: утекти з неволі – це одинока рада». Про які історичні події йдеться у цьому документі? Поясніть, чи існує зв'язок між поняттями «аграрне перенаселення» і «еміграція». Відповідь обґрунтуйте.
- ▶ 12. «Реформи 60–70-х років XIX ст. відкрили можливості швидкого розвитку Російської імперії. Зміни, що сталися в суспільстві, стимулювали економіку, підприємництво, торгівлю. Однак вони не зачіпали головного – Росія залишалася абсолютною монархією з жорстким політичним режимом і розгалуженою каральною машиною». Випадковим чи закономірним було таке становище? Відповідь аргументуйте.

Тема 6

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ.
УКРАЇНОФІЛЬСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ
І ПОЛІТИЧНИЙ ЕТАПИ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

...Ніхто нам не збудує державу, коли самі собі не збудуємо, і ніхто за нас не зробить нації, коли ми самі націю не хочемо бути.

Липинський В., український історик, політолог, громадсько-політичний діяч

§24

країнофільський культурницький етап визвольного руху

1. Міжнародний чинник українського питання.
2. «Хлопомани» і народовці.
3. Москвофільство і малоросійство. Подвійна лояльність української еліти.

Пригадайте головні ознаки фольклорно-етнографічного етапу визвольного руху.

① Упродовж XIX ст. територія сучасної України перебувала у складі Австрійської (згодом Австро-Угорської) та Російської імперій. Українські землі перетворилися на арену зіткнення національних ідей і державних інтересів цих країн. Правлячі кола *Австро-Угорщини*, котра, окрім Галичини, Буковини й Закарпаття, володіла тоді більшою частиною всіх європейських слов'янських земель, декларували намір «опікуватися всіма слов'янськими народами». Марячи реалізацією ідеї «австро-слов'янської федерації», офіційний Відень поблажливо ставився до визвольних рухів українців, що мешкали на його територіях, спрямовуючи їх у суто антиросійське русло. «Якщо Австро-Угорщині, – писав з цього приводу російський дипломат граф Ігнат'єв, – вдасться коли-небудь приборати до рук Сербію і Болгарію, наблизити поляків, природних союзників мадярів та чехів, – то Відень стане на чолі ворожої нам слов'яно-католицької федерації... Польща буде відбудована і втягнена в австро-слов'янську федерацію, зажадає автономії Литва, решта балтійських провінцій, а також *Україна*».

Польський елемент у 80-ті роки XIX ст., розуміючи політичну слабкість українських сил, сподівався на їхню поразку під час парламентських і сеймових виборів. І в такий спосіб намагався добитися опанування ситуації в Галичині.

У *Російській імперії* за жодних умов не визнавали права українців на власну державність і вважали їх лише малоросійською частиною єдиної «великоросійської» народності. Правлячі кола країни прагнули, спираючись на потенціал належної їй Наддніпрянщини, підкорити своєму впливові західноукраїнські землі Австро-Угорщини. Таким чином, вважали в Санкт-Петербурзі, буде остаточно завершено справу московського князя Іоанна Калити зі «збирання» в межах однієї держави всіх заселених росіянами земель і навечно закрито так зване українське питання.

Власні інтереси щодо українських земель мала й тогочасна *Німеччина*. Маючи на меті послабити самодержавну Росію шляхом витіснення її з Подніпров'я та Північного Причорномор'я, канцлер О. фон Бісмарк усіляко залучав до співпраці з Берліном прихильників самостійності України. З іншого боку, побоюючись, що ці плани, спрямовані на руйнацію держави Романових, можуть у майбутньому посилити створену на її теренах Польщу, німці намагалися використати незалежну Україну. По-перше, для віддалення

росіян від Константинополя та Малої Азії і, по-друге, для того, щоб разом з нею залізними лецатами стиснути відроджений польський етнос.

Проте ані факт входження українських земель до складу інонаціональних геополітичних об'єднань, ані навіть підготовка провідних держав світу до нової боротьби за сфери впливу не знімали з порядку денного «українського питання» як програми визвольної боротьби українського народу за створення власної держави. Навпаки, саме в тих складних міжнародних умовах постало завдання чітко окреслити проблему й накреслити нагальні шляхи її вирішення.

- ② Від кінця 50-х років XIX ст. свій внесок у розвиток національної свідомості зробили *українофіли*. Українофілство було специфічним проявом інтелектуального та духовного розвитку еліти. Українофіли брали найактивнішу участь у діяльності громад, земському русі, просвітництві народних мас українських земель, налагодженні зв'язків між наддніпрянцями й західними українцями, в орієнтації на європейські правові та політичні ідеали.

«Хлопомани»

У справі піднесення національної свідомості активну участь узяли студенти Київського університету. Наприкінці 50-х років XIX ст. вони утворили таємний гурток «хлопоманів». Власне, «хлопоманами» (від польського «хлопи» – селяни) їх прозвали недобррозичливіці, а самі вони називали себе *українофілами*. «Хлопомани» вважали, що саме поширення освіти і культури, а не революційний рух – єдиний шлях до економічного, політичного, духовного визволення народу. Свою стратегічну мету вони вбачали у ліквідації царизму, кріпацтва, встановленні демократичної республіки на основі зміцнення добровільного співіснування росіян, українців і поляків. Розпочати здійснення своїх задумів вирішили з поширення освіти серед українських селян, піднесення їхньої національної свідомості. Вбравшись у селянський одяг, «хлопомани» вирушили по селах. На межі 1860–1861 рр. гурток «хлопоманів» припинив існування з ініціативи самих же учасників.

Українські «хлопомани». Фото 60-х років XIX ст.

Народовці

Прагнення народних мас, що населяли західноукраїнські землі, до культури й освіти рідною мовою намагалися здійснити **народовці**. При цьому масовий визвольний рух вони спрямовували в русло культурно-освітньої діяльності. Носієм національної ідеї і продовжувачем традицій визвольного руху попередніх десятиліть стало молоде покоління світської інтелігенції – вчителі, письменники, журналісти, студенти. Молоді інтелігенти вибрали так званий народовський напрям національного руху, що орієнтувався на народ і стояв на ґрунті національного самоутвердження та визнання національної єдності українців Галичини і Наддніпрянщини.

Писемність і національну свідомість народу вони підносили значною мірою за допомогою Шевченкового «Кобзаря». У містах і селах засновували народні бібліотеки, організували гуртки художньої самодіяльності, влаштовували концерти і театральні вистави. За ініціативою народовців було засновано товариство «Просвіта» (1868), покликане навчати й освітлювати народ, товариство ім. Шевченка (1873), мета якого – сприяти розвитку української мови та літератури. У Львові народовці відкрили друкарню. Галичина стала центром українського друкованого слова. Друкували там свої твори й письменники Наддніпрянської України П. Куліш, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, Марко Вовчок та ін.

Народовці виступали за єдність українських земель, розвиток літератури на народній основі та створення єдиної літературної мови, доводили, що українці – окремий народ, який займає територію від Кавказу до Карпат.

Москвофільство

- 3 **П**оряд із народовцями у Західній Україні виникла ще одна течія суспільно-політичної думки – **москвофільство**. Москвофіли вважали Росію рятівницею усіх українців і прагнули входження Західної України до складу Російської імперії. Хоча більшість із них були за походженням українцями, вони виступали проти української мови, створивши на основі російської штучне «язичіє». Москвофіли стверджували, що українського народу як окремої нації не існує, а є «єдиний общеруський народ» від Карпат до Камчатки.

Документи і матеріали

Суспільно-політичне життя характеризувалося розмаїттям угруповань, які брали участь у ньому, суперечливістю їх переконань, опорою на різні верстви населення. Одним із рухів було москвофільство, представники якого у 1865 р. у львівській газеті «Слово» опублікували свою програму. Основними причинами появи цієї групи були зневіра частини буржуазної галицької інтелігенції, духовництва, селянства, сільських і міських підприємців у можливість розв'язати місцеві проблеми власними силами та за допомогою австрійських властей, прагнення зупинити процес колонізації, віра в економічну і військову могутність та домінуючу роль царської Росії у житті слов'янських народів.

Москвофіли не визнавали мовного діалекту галичан, а намагалися нав'язати українцям так зване «язичіє» — безладну суміш церковнослов'янської, російської, польської та української мов, яка подавалася як престижна «руська» мова. Щоб нав'язати селянам це нововведення, було розпочато видання

серії популярних книжок на «язичі» з різною тематикою, розгорнуто активну боротьбу з пияцтвом, створено братства тверезості, що справді мало важливе значення для підвищення культурно-освітнього рівня місцевого населення.

Гусев В.І., Калінцев Ю.О., Кульчицький С.В.
Історія України. – К., 2003. – С.164.

Найбільш наполегливо запроваджували «язичіє» москвофіли Закарпаття, очолювані А. Добрянським. Редактор ужгородської «Газети церковної» І. Чаковський запевняв, що українського народу й української мови взагалі не існує, а є тільки єдиний російський народ і єдина російська мова.

Документи і матеріали

Заперечуючи можливість використання української мови, москвофіли не тільки солідаризувалися з російським царизмом, а й створювали сприятливі умови для проведення політики примусової асиміляції, яку здійснювала на західноукраїнських землях чужоземна (точніше – інонаціональна) бюрократія. Власне, орієнтація на Москву виникла серед значної частини західноукраїнської інтелігенції через заохочувані саме тут властями процеси колонізації, германізації, румунізації і мадяризації.

Сарбей В.Г. Історія України (XIX – початок XX ст.). – К., 1996. – С.134.

Малоросійство

Малоросійство – течія суспільно-політичної думки, що виникла в українських землях, які входили до складу Російській імперії. Виразники цієї системи поглядів вважали, що ніякого українського народу історія ніколи не знала. Натомість вони говорили про існування *малоросів*, тобто жителів Малоросії як частини російського народу. Прибічники таких поглядів заявляли, що в самій назві «Малоросія» нема нічого образливого чи принизливого.

Документи і матеріали

Російські імперські інтелектуальні кола докладали зусиль для створення та поширення «концепції Малоросії». Її сутність полягала в засвоєнні самого терміна «Малоросія», наданні йому міжнародного звучання, у прийнятті українською світською елітою концепції «славено-роського народу» як своєрідної єдності між Україною й Росією, у розробці договірних відносин між українською шляхтою і російськими можновладцями. Сприймавши ідею малоросійства, українська шляхта одержувала можливість захищати політичне і суспільне становище «Малоросії», брати участь у суспільно-політичному житті імперії, тим самим виявляючи лояльність до царської династії.

Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. /
За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. – К., 2005. – С.453.

Тип «малороса», який поєднував любов до українських земель з лояльністю до Російської імперії, був характерний для кількох поколінь дворян, чиновників, інтелігенції XIX ст. Можна вважати його уособленням всевітньо відомого письменника *М. Гоголя*, який народився в українській

козацькій родині. Люблячи Україну, він, водночас, вважав свою душу складеною з двох частин – української та російської, та жодній з них не надавав переваги, вважаючи їх взаємодоповнюючими.

Подвійна лояльність української еліти

Документи і матеріали

Форма національної ідентифікації, що займала проміжне місце між чітко вираженою національною позицією та повним зреченням національності, ділилася на два напрями. **Перший** означає свідоме пов'язання себе з рідним середовищем. У такому випадку людина ідентифікувала себе як представника українського народу, але через відсутність національної держави до української національної ідентифікації додавалась і ідентифікація за країною, піданою якої ця людина була. Це так зване явище **подвійного патріотизму**. Воно властиве, наприклад, В. Антоновичу та більшості старогромадівців... Саме ця частина хоча і змиралася з відсутністю власної держави та загалом не прагнула до повної політичної незалежності України, тим не менш переймалася долею свого народу, захищала українську мову й культуру загалом як явища самодостатні, значущі й варті подальшого розвитку.

Другий напрям подвійної лояльності характеризувався вимушеним визнанням свого національного коріння. Поряд з цим особливий акцент робився на приналежності до тієї або іншої держави. Подібним шляхом пішли представники молодшого покоління української інтелігенції другої половини XIX ст. Вони влились до російських народницьких, а згодом соціал-демократичних організацій. Деякі інтегрувалися у середовище російської інтелігенції... вирішити його (народу) проблеми вони сподівалися за допомогою не українського національного руху, а загальноросійського революційного руху.

А. Чуткий. Про подвійну лояльність української інтелігенції
Наддніпрянщини другої половини XIX ст. //
Історичний журнал. – 2004. – № 10–11. – С. 40.

Запитання і завдання

1. У другій половині XIX ст. українські землі перетворилися на арену зіткнення державних інтересів таких країн...» Використовуючи карти на с. 134 і 138, продовжіть розповідь.
2. Проаналізуйте головні події українофільського етапу визвольного руху в українських землях.
3. Схарактеризуйте мету і зміст культурно-просвітницької діяльності «хлопоманів».
4. Галицьких народовців називають найконструктивнішою течією в західно-українському національному русі у другій половині XIX ст. Доберіть факти на підтвердження цієї тези.
5. Поміркуйте, що було відмінного і спільного у суспільно-політичній позиції народовців і москвофілів.
6. Малоросійство. Дайте коментар цьому історичному явищу.
7. «Подвійна лояльність української еліти». Розкрийте власне бачення цієї проблеми.

§25 Початок політичного етапу визвольного руху в українських землях

1. Український соціалізм. М. Драгоманов.
2. Національний соціал-демократизм та національно-демократична течія у визвольному русі.
3. Поняття «українська політична нація».

? Пригадайте, чим відрізнялись академічний (фольклорно-етнографічний) та культурний етапи визвольного руху в українських землях.

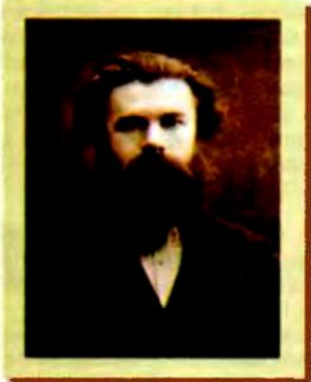
1 Наприкінці XIX ст. погляди українських інтелектуалів розвивалися на плюралістичному ґрунті, насиченому ідеями демократизму, лібералізму, соціалізму тощо. Спрямовуючи свою громадську діяльність передусім на пошуки ідеалу національної і соціальної справедливості, представники демократично налаштованої української інтелігенції захоплювалися соціалістичними теоріями.

Одним із популяризаторів економічного і філософського вчення Карла Маркса був М. Зібер – доцент Київського університету. Він не сприйняв положень марксизму щодо класової боротьби і революцій як головних рушіїв розвитку суспільства, а також марксистське вчення про диктатуру пролетаріату. Зібер обстоював реформістський шлях боротьби проти бідності, поширення толерантності у міжнаціональних і класових відносинах. Основу соціально-економічної історії людства М. Зібер вбачав у розвитку кооперативних форм ведення народного господарства. Він був переконаний, що матеріальний добробут усіх верств населення найкраще забезпечать споживчі та виробничі товариства, які спираються у своїй діяльності як на ідеї західноєвропейських соціалістичних учень, так і передусім на народно-побутову традицію громадського життя в Україні.

Особливе місце серед українських соціалістів займав історик, філософ, публіцист, громадсько-політичний діяч М. Драгоманов.

Персоналії

ДРАГОМАНОВ МИХАЙЛО (1841–1895)

Михайло Драгоманов народився на Полтавщині в родині дрібнопомісного дворянина з козацького роду. «Я надто зобов'язаний своєму батьку, який розвив у мене інтелектуальні інтереси, з яким у мене не було морального розладу і боротьби...» – згадував пізніше М. Драгоманов. Навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету Святого Володимира. Університет тих часів являв собою один з найважливіших осередків наукового, культурного і громадського життя. Значною мірою це була заслуга попечителя цього закладу, славетного хірурга М. Пирого-

ва, який «допустив у Києві академічну свободу, схожу на європейську». М. Драгоманов був одним із визначних діячів Південно-Західного відділення Російського географічного товариства і «старої» київської громади. Від 1875 р. – в еміграції. У Швейцарії восени 1876 р. почав видавати збірник «Громада» і часопис під тією самою назвою. Головна тема «Громади» – дати якнайбільше матеріалів для вивчення України і її народу, його духовних починань і устремлень до свободи і рівності серед світової спільноти. 1889 р. М. Драгоманова запросили на кафедру загальної історії історико-філологічного факультету Софійського університету в Болгарії. Похований М. Драгоманов у Софії.

У своїх працях М. Драгоманов значну увагу приділяв проблемам прав і свобод громадян, обстоював пріоритет політичних свобод над класовими вартостями. Драгоманов опрацював власну практичну програму політичної боротьби для українства. Суть її полягала в тому, щоб вести боротьбу за політичні реформи, демократизацію, федералізацію у межах Російської та Австрійської імперій. Центром цієї національної боротьби мала бути Галичина. Враховуючи багатонаціональний склад населення в українських землях, передбачав визнання національно-культурної автономії національних меншин.

1884 р. запропонував власний проект конституції. «Драгоманов перший з російських публіцистів дав російській демократії широку і ясну програму... перший блискуче й доступно пояснив зміст і значення конституційного ладу, особливо прав особи та принципів самоуправління...» – оцінюючи діяльність М. Драгоманова, зазначав П. Струве. Розуміння М. Драгомановим конституціоналізму включало в себе такі чинники, як політична свобода суспільства й особистості, що реалізовувалася через народне представництво в центрі, самоуправління на місцях, дотримання прав і свобод людини.

М. Драгоманов чітко окреслив і можливості загальних революційних процесів. Він був упевнений, що будь-яка революція має в основі своїй політичний характер, міняє політичні форми панування, але «...не має сили створити новий лад суспільного життя, бо сей мусить органічно і звільна вирости з попередніх, як дерево з даного ґрунту, а продиктувати його ніякими едиктами не можна». Послідовно і твердо він відстоював еволюційну правоту якогось розвитку, вважаючи революції явищами спонтанними й короточасними.

Заслугою М. Драгоманова було те, що він одним із перших відкрив українську проблему Європі. Він вважав, що увагу Європи до проблем України можна повернути за допомогою повного видання «Кобзаря» та народних пісень. М. Драгоманов детально обґрунтував історичне право кожного народу на розвиток рідної мови, освіти, літератури і науки. На його думку, лише справжня українська школа, «яка не може бути живою без української мови», і розвинена національна культура можуть прищепити любов до України, виховати достойних громадян.

У травні 1878 р. М. Драгоманов, виступаючи в Парижі на літературному конгресі з доповіддю «Література українська, посcriбована російським урядом», зазначив: «Членам конгресу, можливо, важко буде повірити в те, щоб ціла література в Європі була заборонена і щоб така нечувана подія могла статися в середині XIX століття». У межах свого виступу Драгоманов наводив текст Емського указу, підкреслюючи, що українською мовою не можна було навіть перекладати Євангеліє, не кажучи про світську літературу та елементарні підручники. Наприкінці доповіді вчений звернувся до конгресу з заявою від імені українського народу, в якому висловив надію, що конгрес не залишиться осторонь і знайде спосіб допомогти Україні в ситуації, що склалася.

М. Драгоманов вважав себе соціалістом, однак заперечував теорію К. Маркса про пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату як помилкову, нездійсненну і шкідливу для українського політичного життя. Саме під впливом М. Драгоманова в українських землях поширилися ідеї соціалізму.

І. Франко, оцінюючи багатогранну діяльність ученого, писав: «Він не написав ані одного слова, котре б не відносилось до живих людей, до живих обставин і до

питань, котрі так чи інакше порушують думки і чуття отруваючої його громади. Оце живе чуття, той бистрий погляд, що завжди добачає потреби хвилі і вмє найти для них відповідний вираз і відповідне заспокоєння, найліпше характеризує нам самого Драгоманова».

Гранично чітке розуміння «громадівського соціалізму» викладено у «Друкованому листі Михайла Павлика до людей» (1880).

Документи і матеріали

Це йде, як видите, до того, аби зрівняти всіх людей на світі так, що аби кожний на себе робив, а не й на других; аби кожний мав чим і на чім робити і мав коли і з-за чого учитися, ставати світлим. Така наука про рівність усіх людей на світі називається соціалізм, такі думки зуться соціалістичні, а чоловік, котрий їх тримається, – соціаліст, можна сказати по-нашому, гуртівник або товаришник, бо все тут має йти на гурт товариства, громадам.

Сарбей В.Г. Історія України (XIX – початок XX ст.). – К., 1996. – С. 132.

Розвиток української теоретично-соціалістичної думки був тісно пов'язаний з національним рухом в українських землях.

2 Кінець XIX ст. був часом поширення соціалістичних ідей в Західній Україні. 1892 р. у Львові відбувся перший з'їзд соціал-демократів Галичини і Сілезії. 1899 р. було проголошено створення *Української соціал-демократичної партії*. УСДП відмовилася від ідеї диктатури пролетаріату, прагнувши досягти соціалізму через реформи, легальні парламентські вибори. Соціал-демократи виступали за майбутній республіканський устрій України. «Вільної держави українського люду, вільної республіки», – було записано у програмних вимогах партії.

1899 р. в західноукраїнських землях було утворено *Національно-демократичну партію*. У відозві до народу керівний орган партії – Народний комітет – закликав боротися за незалежну Україну, «в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу».

3 Завершення періоду українофільства в українському визвольному русі ознаменували слова Лесі Українки: «Ми відкинули назву «українофіли», а звемоя просто *українці*, бо ми такими єсьмо, окрім всякого фільства». Наприкінці XIX ст. заслугою еліти стало те, що вона піднесла «українське питання» до рівня проблеми, стрижнем якої стала *ідея власної держави*. Інтелектуали обґрунтували твердження про те, що українська нація має все необхідне в економічному, політичному, культурному плані для створення власної держави. Таким чином, в українському визвольному русі було окреслено провідну ідею: *створення української державності*. Однак вона постала в двох іпостасях. Суть однієї з них зводилася до необхідності створення *української автономії* в складі Росії або Австро-Угорщини, іншої – до потреби постанови самостійної, політично *незалежної Української держави*.

Документи і матеріали

Політичний проект Народної ради, що виникла у Львові (1885), зводився до наступного: «...в державі австрійській... на основі конституційній, законними средствами здобути народові руському таке становисько політичне, яке йому

належить...» У програмі Української (русько-української) радикальної партії (1890) політичні домагання українців концентрувалися у вимозі «найповнішого впливу на рішення всіх питань політичного життя, автономії громад, повітів, країв у справах, котрі тільки їх дотикають: уділення кожному народови можливості якнайповнішого розвою культурного». Вимоги членів Української національно-демократичної партії (1899), заснованої галицькими народолюбцями, були ще радикальнішими. Вказуючи на те, що галицькі українці є частиною «українсько-руського народу», який мав «колись самостійність державну» і до того ж «ніколи не зрікся і не зрікаєся прав народу самостійного», партійці проголосили, що їх кінцевою метою є здобуття всім українським народом політичної незалежності, його об'єднання в «одноцільний національний організм», тобто відновлення української державності. Таким чином, окрім націонал-демократів ідеал, згідно з яким «кожна нація самостійно рішатиме свою долю», обґрунтували наприкінці XIX ст. і галицькі соціал-демократи.

Серед перших надніпрянських політичних утворень – «Братство тарасівців» (1891). Вони обстоювали «повну автономію у всіх народів», «дрібну децентралізацію як у інших народів, так і на Україні» і акцентували свою прихильність до «федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля». Попри це в інших документах товариства закріплювалася ідея самостійності України. Ідея самостійності України зазвучала в Російській імперії на повну силу з утворенням 1899 р. Революційної української партії. На прохання руповців М. Міхновський написав брошуру «Самостійна Україна», проголосивши, що «державна самостійність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом в сфері міжнародних відносин». Надто обережними були заяви членів Української соціалістичної партії (1900). У нарисі партійної програми йшлося тільки про необхідність громадського і земського самоуправління.

Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антоноука. – К., 2005. – С. 108.

Наприкінці XIX ст. національний рух на всіх українських землях виразно політизувався. Керівництво ним перебрали на себе новоутворені політичні партії, програми яких передбачали впровадження цивілізованих основ суспільно-політичного життя українського народу на демократичних засадах автономії або федералізму чи навіть повної державної самостійності.

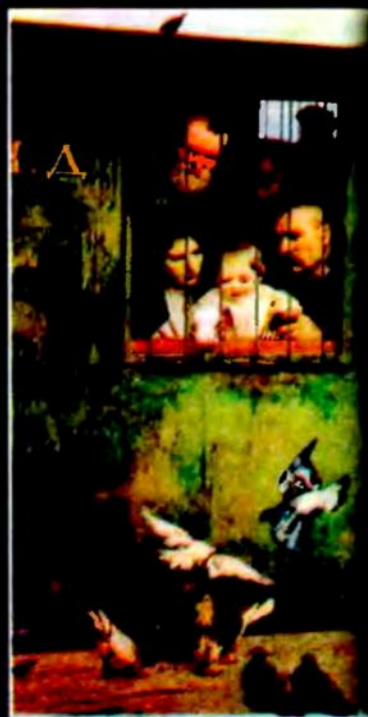
Запитання і завдання

1. *«Така наука про рівність усіх людей на світі називається соціалізм». Схарактеризуйте погляди українських соціалістів (на прикладі М. Зібера).*
2. *Порівняйте погляди українських соціалістів і марксистів.*
3. *«М. Драгоманов сприйняв втрату Україною державності як негативний факт, однак не вірив у можливість відновлення національної державності в умовах другої половини XIX ст.». Яке ваше ставлення до поглядів М. Драгоманова? Які з них ви поділяєте? Чому?*
4. *Прокоментуйте вислів Лесі Українки: «Ми відкинули назву «українофіли», а звемося просто українці, бо ми такими єємо, окрім всякого «фільства».*
5. *«Політична нація – спільнота, об'єднана спільною мовою, спільними символами, спільною лояльністю до держави і її законів, спільною волею, спільними інтересами, спільними надіями на майбутнє». Чи поділяєте ви це визначення? Як ви вважаєте, чи була сформована наприкінці XIX ст. українська політична нація? Відповідь обґрунтуйте.*

Тема 7

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Після перерви, викликані розгромом Кирило-Мефодіївського братства, український визвольний рух наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. вступив у новий етап свого розвитку. Його очолила українська національна інтелігенція, що знову стала на захист національної гідності українського народу.

*Турченко Ф.Г., Мороко В.М. Історія України. –
К., 2007. – С. 177*

§26

Успільно-політичний рух наприкінці 50-х – у 60-х роках XIX ст. Виникнення громад

1. Початок громадівського руху. В. Антонович.
2. Журнал «Основа».
3. Валуєвський циркуляр.

Пригадайте, в чому полягали особливості національного руху в українських землях у середині XIX ст.

Персоналії

АНТОНОВИЧ ВОЛОДИМИР (1834–1908)

Історик, археограф, етнограф, археолог. Польсько-угорського походження. Закінчив медичний та історико-філологічний факультети Київського університету. Був одним із організаторів і головою київської «Громади». Належав до угруповання «хлопоманів». З 1878 р. – професор історії Київського університету. Автор багатьох праць з історії України, серед яких дослідження з історії українського козацтва, з історії селянства, церкви та релігійного життя, праці про гайдамаччину.

Коріння політичної історії України В. Антонович відшукував у глибинах сучасної народної психіки, повсякденного побуту українців, діяльності окремих видатних постатей, віддавав перевагу притаманним українцям «січовому принципу широкого демократизму», а не потягу до самодержавства чи аристократизму, властивому, на його думку, росіянам та полякам.

Одним із напрямів його діяльності було дослідження соціально-політичної історії України, політичної організації суспільства. У творі «Коротка історія козащини» (1897) у загальних рисах виклав концепцію української політичної історії, котру розглядав «як діяння в історичному процесі певних сил, що почасти гніздяться в основі народної психіки... а почасти являються вони сторонніми факторами, які мають могутній вплив на подальший розвій процесу і навіть причиняються до основних перемін народного життя». Серед цих чинників особливе місце займає особистість. Боротьба всіх чинників і становить історичний процес, що є предметом дослідження істориків, бо «історія – це наука про суспільство і ті верстви, на які суспільство поділяється». В. Антонович визначав роль і зміст української національної ідеї часів козащини: «Принцип вічевий, принцип широкого демократизму і визнання політичного права задля кожної одиниці суспільства».

В. Антонович вважав, що в національному відродженні «іде не про відродження державної нації, а етнографічної», бо кожна з них «вимагає, щоб їй дали право на існування власної культури, щоб у державному законодавстві забезпечено їй усі права та потреби». «Рух за відродження, – писав В. Антонович, – ... також починається від поодиноких людей».

Загалом же учений прагнув уникати синтетичних узагальнень з української політичної історії, зосереджуючись на документальному дослідженні окремих історичних подій та явищ.

Особливо характерною для тогочасних настроїв була «Моя сповідь» В. Антоновича. Цим твором він започаткував поворот ополяченої української шляхти до народу.

Документи і матеріали

«Судилося мені, – писав В. Антонович у "Сповіді", – родитися шляхтичем на Україні. Дитиною були в мене всі навички паничів, і довго я тримався всіх станових і національних неприхильностей тих людей, поміж якими виховався. Коли ж прийшов час моєї самосвідомості, я розважно оцінив своє становище в краю; я зважив усі недостачі його, всі змагання громади, серед якої доля мене поставила, й побачив, що моральне її становище не має виходу, коли вона не відщуряється своїх думок, своїх бундючних замірів на край і національність. Я впевнився, що ті поляки-шляхтичі, що живуть на Україні, перед судом власної совісті мають тільки два виходи: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейматися його інтересами й вернутися назад до тієї національності, що її колись відщуралися їх предки, та запопадливою працею і любов'ю, по спроможності, спокутувати те лихо, що заподіяли народові, який вигодовував стільки поколінь вельможних зайд і котрому ці зайти за його піт і кров віддячували огидливістю, наругами, не пошануванням його віри, звичаїв, моральності й особи. Коли ж на такий крок бракуватиме в поляків сили, то слід їм перебраться на польську землю, заселену польським народом, на те, щоб не додавати зі себе в краю ще більше дармоїдів та лякатися сумних докорів самому собі за те, що і я зайда, плантатор, живу з чужої праці, заступаю стежку до розвитку тому народові, до якого хати я заліз некликаний, непроханий, та ще й належу до того табору, що дбає про припинення розвитку народу-автохтона. Але я вибрав перший вихід. Бо хоча я був попсований шляхетським вихованням, звичаями й мріями, але мені легше було відректися від них, ніж від того народу, серед якого я зріс, який я знав, котрого важку недолю я бачив на власні очі. Цей народ я полюбив більше, ніж власні шляхоцькі навички й мрії. Я... став «перевертнем».

Велика історія України: У 2-х томах. – Том 2 // Передм. д-ра І.П. Крип'якевича; Зладив М. Голубець. – К., 1993. – С. 264.

2 Важливою віхою у розвитку української суспільно-політичної думки був вихід у світ першого літературно-мистецького і публіцистично-історичного журналу «Основа». Він проіснував усього два роки (1861–1862), але його значення для українського руху неможливо переоцінити. Створення друкованого органу було необхідне для консолідації вітчизняної інтелігенції. Фундаторами журналу виступили В. Тарновський та Г. Галаган. Окрасою щомісячника в першу чергу були твори Т. Шевченка, М. Костомарова й Марка Вовчка. В «Основі» почали свою літературну й наукову діяльність В. Антонович, О. Кониський, Свидницький та інші.

Документи і матеріали

Керівною ідеєю «Основи» буде освіта в народному дусі... Спілкування з іншими народностями необхідне і плідотворне для кожного народу, але воно приносить справжню користь тільки тим суспільствам, які видобувають головні життєві сили з рідного ґрунту; які багатіють не стільки запозиченням від сусідів, скільки розробкою моральних і речових дарів природи в своєму краї,

в своєму племені. Визначаючи значення кожної народності в загальному житті людства, ми найбільше повинні старатися зрозуміти наші національні особливості, наші природні засоби існування, які ні в кого не заповичені; ми повинні прагнути того, щоб посіти між іншими народностями таке місце, яке посідає дівий сім'янин у колі інших членів сімейства... На цей підстав ми вважаємо необхідним і загальнокорисним – дальший розвиток української народної мови і словесності, яка вже заявила своє право на увагу освіченого суспільства, надавши декілька творів, чудових за красою образів, за вартістю почуттів і думок – загальнолюдських, і в той же час можливих, за своїм внутрішнім і зовнішнім характером, лише в одному українському народі. Питання – бути чи не бути нашій словесності – ще недавно складало предмет сперечань для багатьох; але його розв'язало ствердно саме життя, яке не піддається ніякій упередженій теорії. Ніхто тепер не скаже, що української словесності немає, як, бувало, говорили і писали раніше. Одного Шевченка, визнаного великим поетом в усьому слов'янському світі, досить для того, щоб переконати найзакоренілих старовірів, що українська словесність існує насправді.

Редакція першого в Російській імперії українознавчого журналу «Основа» про його роль у піднесенні національної свідомості // Хрестоматія з історії України. XIX – поч. XX ст. / Упоряд. В.Г. Сарбей. – К., 2000. – С. 130–131.

3 Оскільки український національний рух, що активізувався в другій половині XIX ст., загрожував цілісності Російської та Австрійської імперій, їхні правлячі кола намагалися припинити культурно-просвітницьку діяльність української інтелігенції. У пресі збільшилася кількість статей, де йшлося про те, що не існує ні української мови, ні нації, а українців звинувачували в спробах розвалити імперію. **12 червня 1862 р.** російський цар Олександр II видав указ про закриття недільних шкіл, оскільки навчання там велося українською мовою.

20 липня 1863 р. міністр внутрішніх справ Росії П. Валуєв видав циркуляр, яким заборонялося друкувати українською мовою книжки «навчальні і взагалі призначені для початкового читання народом». Це обу-мовлювалося нібито бажанням самих українців, які, за словами Валуєва, вважають, що української «мови не було і не може бути».

Царський уряд і слухняні церковні власті заборонили видавати зроблений П. Морачевським переклад Євангелія українською мовою. Під забороною опинилося й навчання українською мовою, що прирівнювалося до політичної пропаганди.

Запитання і завдання

1. «Наприкінці 50-х років XIX ст. студенти Київського університету створили таємний гурток». Продовжіть розповідь.
2. Виникнення громадівського руху. Поміркуйте над цим процесом. Закономірним чи випадковим він був? Чому саме інтелігенція стала рушійною силою національного руху в українських землях?
3. В. Антонович. Хто ця історична постать? Схарактеризуйте особисті якості В. Антоновича. Визначте ступінь відповідності цих якостей завданням, які виконував історичний діяч.
4. Журнал «Основа». У чому його історичне значення?
5. Схарактеризуйте національну політику російського царизму щодо українців.
6. Яка подія відбулася в липні 1863 р.? Які вона мала наслідки для розвитку українських земель?

§27

Основні течії суспільно-політичного руху 50–60-х років XIX ст. у західноукраїнських землях

1. *Москвофіли та народовці.*
2. *Культурно-освітнє товариство «Просвіта».*
3. *Польське повстання 1863–1864 рр.*

? Поясніть значення терміна «суспільно-політичний» рух.

① Національно-визвольний рух у Західній Україні посилюється в 60-х роках XIX ст. у зв'язку з прийняттям конституції Австрії 1860 р., за якою було надано автономні права краям. Українське населення брало участь у виборах до крайових сеймів, депутатами стали понад 40 українців. Вони вимагали від австрійського уряду поділу Галичини на Східну й Західну, приєднання до Східної Галичини Закарпаття та Північної Буковини й утворення окремого коронного краю.

Однак з кінця 60-х років ситуація змінюється на гірше. У 1867 р. Австрія перетворюється на Австро-Угорську імперію. При цьому Галичина й Буковина опинилися в австрійській частині, а Закарпаття відійшло до угорської.

За цих умов українська інтелігенція почала пошук політичних засобів, які б могли протистояти колонізації та мадяризації краю.

Як ви вже знаєте, у громадсько-політичному житті українців формуються дві течії: **народовська** і **москвофільська**.

Народовці вважали за необхідне здобути широкі права для українців у складі Австрії. Вони виражали інтереси української національної інтелі-

Учасники товариства «Просвіта». Фото початку XX ст.

генції, студентства, уніатського та православного духовенства. Лідером народовців був Д. Тянякевич. Пізніше виникають товариства з окремими напрямками діяльності: економічні («Сільський господар», «Маслосоюз»), освітні («Руське педагогічне товариство»), молодіжно-спортивні («Січ», «Сокіл»). У 1885 р. народовці утворили представницький орган («Народна Рада») на чолі з О. Огоновським, який послідовно домагався статусу автономії для українських територій у складі Австро-Угорщини.

Переважну більшість *москвофілів* склали представники консервативної інтелігенції та сільської буржуазії. Ідеологами руху були Д. Зубрицький, Г. Купченко, А. Добрянський, друкованим органом – газета «Слово». Москвофіли стверджували, що українці є не окремим народом, а частиною «єдиного общеруського народу».

② Як наслідок, виникла потреба у створенні таких українських культурно-освітніх та фінансово-економічних установ, які б керували всім національним життям Галичини. Українські діячі визнали також за найкраще, щоб це керівництво здійснювалося централізовано, щоб усі провідники на місцях діяли б не кожен сам по собі, а згідно з єдиним, сумлінно виробленим планом. Такими інституціями стали культурно-освітнє товариство «Прогрес» (1868) та Літературно-наукове товариство ім. Т. Шевченка (1873) (пізніше, у 1892 р., реформоване в Наукове товариство імені Шевченка, або НТШ), засновані у Львові, який відтоді став справжнім національно-культурним та економічним центром галицького українства.

«Просвіта» відкривала свої філії в усіх повітових містах і містечках Галичини і ставила за мету «спомогати народну просвіту в напрямках моральним, матеріальним і політичним, поширювати дешеві книжки історичного і економічного змісту». Просвітницьку роботу проводили представники галицької інтелігенції, студенти, священики та гімназисти на громадських засадах.

Завдяки коштам меценатів і заможних підприємців товариство сприяло організації та фінансуванню кооперативів («Народна торгівля», «Сільський господар» та ін.), в яких селян залучали до нових форм господарювання. Діяльність таких господарських та торговельних товариств сприяла підвищенню соціально-економічної та культурної ваги українського населення, формуванню національної самосвідомості. Літературно-наукове товариство ім. Т. Шевченка за активної участі визначного українського історика та громадського діяча М. Грушевського стало справжньою національною академією, в якій формувалися і розв'язувалися стратегічні завдання українства.

На селі «Просвіта» відкривала бібліотеки-читальні, які долучали селян до здобутків національної культури, сучасної економіки,

Титульний аркуш журналу «Записки Товариства імені Шевченка». 1821 р.

Будинок Наукового товариства імені Шевченка у Львові

агротехніки тощо. Фактично була створена паралельно офіційній віденській своя українська культурно-освітня та економічна інфраструктура з центром у Львові, яка в будь-який сприятливий момент могла перебрати на себе також і адміністративно-політичні функції.

3 **Н**аціональна політика російського самодержавства стала причиною активізації визвольного руху в Російській імперії. Серед польської шляхти, буржуазії та інтелігенції популярною була думка про відродження польської держави.

У польському національному русі склалися два табори: «білі» обстоювали помірковані позиції й вимагали автономії для Королівства Польського з українськими, білоруськими і литовськими землями; «червоні» додержувалися радикальної тактики, виступаючи за збройне розв'язання польського питання.

У червні 1862 р. сформувався Центральний національний комітет (ЦНК), до якого увійшли Я. Домбровський, З. Падлевський, Б. Шварце, А. Гіллер. Ще раніше, 1861 р., уродженець Сумщини А. Потебня, який служив у царській армії, створив «Комітет російських офіцерів у Польщі». Члени організації також брали участь у підготовці збройного повстання.

Повстання почалося в січні 1863 р. ЦНК проголосив себе Тимчасовим національним урядом. За його наказом повстанські загони здійснили напад на урядові війська. Виступ охопив Правобережну Україну.

Календар «Провісти» на 1914 р. Титульний аркуш

До повстанців приєднувалися колишні військовослужбовці російської армії різних національностей. Поблизу Любліна на боці повсталих воював партизанський загін з 400 бійців під проводом І. Нечая. Однак масової підтримки українців поляки не дістали. Прагнення включити до складу майбутньої польської держави українські землі відштовхували українців від участі в повстанні. 1864 р. царські війська придушили польське національно-визвольне повстання.

Запитання і завдання

1. Хто такі народовці і москвофіли?
2. Порівняйте погляди народовців і москвофілів.
3. Розкажіть про діяльність товариства «Просвіта».
4. Літературно-наукове товариство ім. Т. Шевченка. Що вам відомо про його діяльність?
5. «Галицькі українці успішно виконали своє головне завдання – без крові та ексцесів потіснити інонаціональні елементи з економічного та культурного життя Галичини і самим посісти в ньому належне місце». Дайте історичний коментар цьому твердженню. Розкрийте на прикладі відомих вам фактів його зміст.
6. Розкажіть про події польського повстання 1863–1864 рр. та його значення для українських земель.

§28

Відродження громадівського руху в 70–90-х роках XIX ст.

1. «Старі громадівці».
2. Емський указ.
3. «Братство тарасівців». Створення Загальноукраїнської безпартійної організації (ЗУБО).
4. Розвиток народницького руху в Україні.

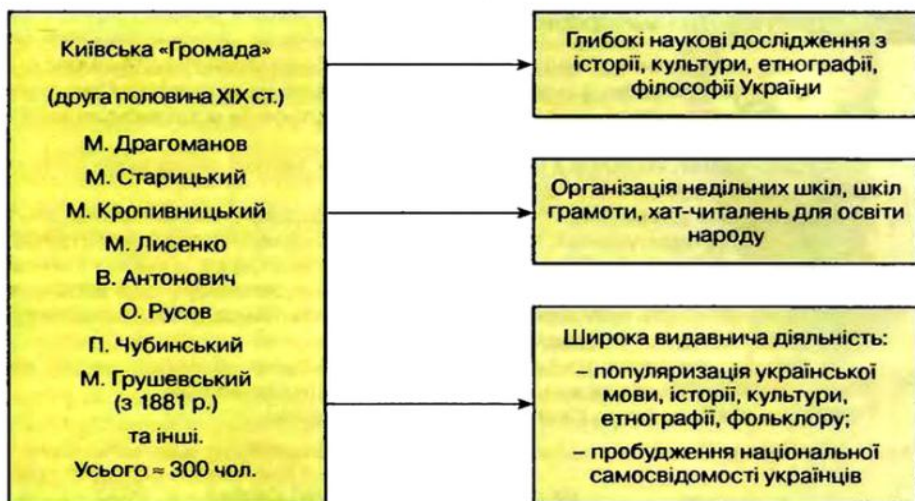
Пригадайте, коли і чому виник громадівський рух.

У 1863–1864 рр. в умовах переслідування та арештів громади припинили існування. Громадівці відновили діяльність лише на початку 70-х років. Провідну роль у громадівському русі відігравали «старі громадівці»-ліберали. Вони висували культурницькі гасла – вважали, що розв'язання національного питання можливе шляхом широкої просвітницької діяльності серед народу. Радикали («молоді громадівці») ставили за мету народне повстання та встановлення республіки.

Громади розгорнули роботу в Києві, Полтаві, Чернігові, Одесі, Харкові, Катеринославі.

Найбільшою і найвпливовішою в Україні була київська «Громада», що діяла в 50–90-х роках XIX ст. (з перервою 1876–1882 рр.) і в якій зібралася справжнє сузір'я української інтелігенції.

Київська «Громада»

У 1873 р. члени київської «Громади» – історик І. Лучицький, правник О. Кістяківський та інші – увійшли до складу *Південно-Західного відділення Російського географічного товариства*. Результатом їхньої діяльності стало оприлюднення етнографічного, історичного, статистичного матеріалу про Україну. Активними діячами громадівського руху були етнограф Ф. Вовк, публіцист, історик, літературознавець, громадський діяч М. Драгоманов, композитор М. Лисенко, драматург М. Старицький, брати Тобілевичі. Громадівці видавали історичний журнал «Киевская старина» (1882–1906).

Неабияке значення мала й просвітницька діяльність «Киевского Телеграфа» – заснованої М. Чернишовим та А. фон Юнком літературно-політичної газети, котра, виходячи протягом 1859–1864 рр. двічі, а в 1864–1876 рр. – тричі на тиждень, згуртувала навколо себе В. Антоновича, В. Беренштама, Ф. Вовка, М. Драгоманова, П. Житецького, О. Русова, П. Чубинського, Я. Шульгіна та інших знаних тоді громадівців.

2 18 травня 1876 р. Олександр II видав Емський указ – заборону не тільки друкувати українською мовою оригінальні й перекладені твори (навіть тексти для нот), а й завозити до Росії українські книжки з-за кордону (насамперед, ішлося про Австрію, де таких драконівських щодо української мови законів не було). Заборонялося ставити українські спектаклі, влаштовувати концерти українських пісень і декламації літературних творів.

Олександр II

Документи і матеріали

Государ Імператор в 18 (30) день минулого травня Височайше наказав:

1) Не допускати ввозу в межі Імперії без окремого на те дозволу Головного управління будь-яких книжок і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі.

2) Друкування і видання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому самому наріччі заборонити, за винятком тільки:

а) історичних документів і пам'яток; б) творів красною письменства, але з тим, щоб при друкуванні історичних пам'яток безумовно додержувати правопису оригіналів; у творах же красною письменства не допускати ніяких відступів від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красною письменства давати тільки після розгляду рукописів у Головному управлінні.

3) Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музикальних нот.

4) Припинити видання газети «Київський телеграф».

З царського указу про заборону друкувати і ввозити з-за кордону книги // Хрестоматія з історії України. XIX – поч. XX ст. / Упоряд. В.Г. Сарбей. – К., 2000. – С. 145.

У 1881 р. до указу вийшло роз'яснення, за яким дозволялося друкувати українською мовою твори художньої літератури, історичні документи й словники, але обов'язково російською абеткою.

Пізніше було заборонено українські переклади будь-яких російських творів, а саме слово «Україна» замінювалося на «Малоросія».

3 У 80–90-х роках XIX ст. в Україні виникає самостійницький рух, який був представлений «Братством тарасівців» та «Молодою Україною».

Українська студентська молодь прагнула активізувати суспільно-політичне життя України. Студенти вищих навчальних закладів Харкова і Києва Б. Грінченко, І. Липа, М. Байздренко, М. Базькевич, М. Міхновський та В. Боровик утворили в 1891 р. (за даними І. Липи – в 1892 р.) громадсько-політичне товариство «Братство тарасівців». Того ж року вони здійснили подорож до Канева на могилу Шевченка, де дали клятву боротися за утвердження його суспільно-політичних ідеалів.

Документи і матеріали

«...Ми, свідомі Українці, рішуче й назавжди пориваємо зв'язок з українофілами. Ми, свідомі Українці, оддаємо всі наші сили на творення української культури, на національно-політичне визволення поневоленого українського народу. Ми вживаємо тільки українську мову. Ми працюємо тільки для українського народу. Ми мусимо агітувати за наші думки, переводячи в життя, між іншим, і тим, що кожен повинен на протязі року вивчити грамоти по-українському не менше двох членів для нашої організації».

Але святая святих для Тарасівців це була самостійна Україна. Іншої України ніхто з Тарасівців собі не уявляв.

Заснування таємної української політичної організації «Братство тарасівців» 1892 р. (за спогадами одного із засновників Івана Липи)

Основні ідейні засади організації викладені в «Декларації віри молодих українців». Тарасівці готували до друку свої видання, організовували таємні сходки, листувалися з однодумцями у Галичині. Вони виступали за єдність і соборність українських земель, на захист української мови, за добросусідські відносини з усіма народами, які населяють Україну, справедливе розв'язання економічних питань. Своїм основним завданням тарасівці вважали національне визволення українського народу, досягнення повної автономії всіма народами, поневоленими Російською імперією. Братство зобов'язувалося вимагати вживання української мови в школі, державних установах, боронити інтереси українського народу. Вони розгорнули широку діяльність з пропаганди своїх поглядів серед студентства, шкільної молоді, селянства і робітництва. Осередки товариства знаходилися в Києві, Одесі, Полтаві, Лубнах.

Борис Грінченко

Братство проіснувало до 1898 р. Його осередком до 1893 р., був Харків. Коли ж 24 його члени були заарештовані і більшість з них ув'язнена, їхню діяльність було перенесено до Києва.

Значення цієї організації полягає в тому, що вона була першою ланкою на шляху утворення справжніх політичних партій у Східній Україні. Тарасівці насамперед висували політичні й економічні вимоги, а не культурницькі питання, що було характерним для громадівського руху 60–80-х років XIX ст. Під впливом ідей братства на Східній Україні була заснована перша політична партія – Революційна українська партія.

1897 р. за ініціативи В. Антоновича та О. Кониського – колишніх «хлопоманів» – було утворено Загальноукраїнську безпартійну організацію (ЗУБО). Метою було об'єднання всіх українських діячів в одну організацію. До ЗУБО приєдналися всі громади, що існували тоді в 20 містах України. Було засновано видавництво «Вік», влаштувалися шевченківські свята та ювілеї інших діячів української культури. На початку XX ст. діяльність ЗУБО, до цього переважно культурницька, стала набувати політичного характеру.

1899 р. на з'їзді студентських громад було утворено всеукраїнську студентську спілку «Молода Україна». Її програмні настанови фактично повторювали вимоги тарасівців.

У «Програмі української національної партії», виробленій учасниками з'їзду, було викладено прагнення навести всіх студентів-українців до служіння інтересам власного народу, а також донести до свідомості широких верств суспільства, що «національно-політичне рабство» є «безпосереднім наслідком російського абсолютизму».

4 В Україні в другій половині XIX ст. поряд з національним розгорталася суспільно-політичні рухи, що сформувалися на загальноросійському ґрунті. Так, у 60-х роках XIX ст. формується революційний рух, в якому переважно брали участь радикально налаштована молодь, народники (представники різночинної інтелігенції). Народники вірили в самотній шлях розвитку Росії – у те, що вона може уникнути капіталістичного шляху розвитку. На

їхню думку, Росія була ближче за всіх інших держав до соціалізму, оскільки основною ланкою російського суспільства залишалася община, яку народники вважали зародком соціалістичних відносин. Їхньою метою була селянська революція.

У діяльності народників можна виокремити три етапи.

I. Початковий (1859–1875), що відбувся під гаслом «ходіння в народ», коли близько 3 тис. народників влаштувалися на різні роботи в селах, агітували селян, підбурювали їх до повстання. «Ходіння в народ» охопило майже всю Україну.

II. На наступному етапі, у другій половині 70-х років XIX ст., народники розгорнули масштабну пропагандистську роботу серед селянства та в містах. У цей час виникли народницькі гуртки: в Києві було створено київську «Громаду», до якої входили В. Засулич, В. Дебогорій-Мокрієвич, Я. Стефанович. В Одесі діяв видатний народник А. Желябов. Народники, перебуваючи в Україні, намагалися організувати повстання. Коли селяни Чигиринського повіту Київської губернії відмовилися в 1877 р. сплачувати податки, самостійно перерозподілили землі, народники вирішили використати цю ситуацію. Вони сфабрикували «царську грамоту», в якій закликали селян організувати озброєні таємні дружини. Їхні учасники збиралися на сходки, де обговорювали плани повстання. Однак змовників було викрито й заарештовано. До слідства притягнули понад тисячу селян, яких засудили до каторги й заслання. Народникам-організаторам загрожувала смертна кара, однак їм удалося втекти з тюрми. «Чигиринська змова» засвідчила неспроможність народників організувати селянський рух.

III. На третьому, останньому етапі (80-ті роки XIX ст.) народники після невдалих спроб організації селянства поширили свою агітацію і на робітників. Так, у Києві в 1880 р. вони заснували Південноросійський робітничий союз. На цьому етапі народники переходять до активної боротьби з самодержавством методом терору. Першою його жертвою став генерал-губернатор Трепов, в якого стріляла В. Засулич (1878). У 1879 р. народники утворюють дві організації – «Народну волю», що намагалася утвердити політичну свободу в Росії терором, та «Чорний переділ». Після кількох спроб убити царя Олександра II в Петербурзі вони 1 березня 1881 р. досягли своєї мети. Проте змовників було викрито й відправлено на шибеницю. Серед страчених був і уродженець України – геніальний винахідник, автор проекту реактивного космічного корабля М. Кибальчич. У 1885 р. народники з метою координації своїх дій зібрали в Катеринославі з'їзд, але невдовзі їхніх керівників було заарештовано і народницький рух припинив діяльність.

Запитання і завдання

1. Як ви вважаєте, чому відбулося відродження громадівського руху?
2. Емський указ. У чому його історичне значення?
3. «Братство тарасівців». Розкажіть про діяльність цього товариства.
4. Порівняйте погляди хлопоманів і тарасівців.
5. Складіть план розповіді «Розвиток народницького руху в Україні».
6. 1 березня 1881 р. Петербург. Олександр II. Про яку подію свідчить наведена інформація? Розкажіть про неї.

§29 Діяльність галицьких народовців у другій половині 70-х – 90-х роках XIX ст.

1. Діяльність галицьких народовців у другій половині XIX ст.
2. Рух народовців на Буковині та Закарпатті.

? Поміркуйте, чому галицькі народовці – найконструктивніша течія в західноукраїнському національному русі другої половини XIX – початку XX ст.

1 Галицькі народовці – найконструктивніша течія в західноукраїнському національному русі в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Їхніми ідейними натхненниками були Т. Шевченко, П. Куліш та М. Костомаров. Народовцям були однаково близькі революційні погляди Т. Шевченка і більш помірковані ліберальні погляди П. Куліша. Це пояснювалося тим, що серед них переважали молоді українці – діти греко-католицьких священників, які прагнули оновити суспільно-політичне та соціально-економічне життя Галичини еволюційним шляхом, тобто зберігаючи його основи та традиції і вдаючись до революційних дій лише у випадку, коли потрібно було протидіяти насилью з боку влади. Народовці розглядали революцію не як кінцеву мету, а лише як один з можливих варіантів досягнення мети.

Уряд Австро-Угорщини пішов на поступки українцям, відкривши їм шлях до громадської та культурно-освітньої діяльності. Натомість, життя вимагало практичної діяльності, спрямованої на поліпшення життя українців. Народовці розробляли українську граматику і словники, заснували у Львові український театр, культурно-освітнє товариство «Просвіта» та Літературно-наукове товариство ім. Т. Шевченка.

Згодом у народовському русі відбулося ідейне розмежування. Частина народовців схилилася до угодовства, інші перейшли на радикальні позиції.

2 Національний рух українців Буковини в 70-х роках XIX ст. розгортався під гаслами боротьби з румунськими впливами, за національну окремішність та проти германізації. Наслідуючи приклад народовців Галичини, буковинські народовці в 1869 р. заснували культурно-освітнє товариство «Руська бесіда», активними діячами якого були Ю. Федькович, брати Г. і С. Воробкевичі. У товаристві переважали москвофіли, котрі обстоювали «єдину загальноруську мову». У 1870 р. у Чернівцях засновано політичне об'єднання «Руська рада», яке почало відстоювати національні інтереси українців після того, як у 1885 р. до керівництва в ньому прийшли народовці. За рік до того москвофіли залишили «Руську бесіду».

Посиленню позицій народовців сприяли й інші обставини. Після утворення незалежного Румунського королівства румунське населення Буковини прагнуло приєднатися до нього. З іншого боку, австрійський уряд негативно сприймав гасла москвофілів. Унаслідок цього українці дістали можливість для розгортання широкої діяльності не лише в культурно-освітньому, а й у політичному житті держави.

У 1875 р. у Чернівцях створено університет з кафедрою української мови. «Руська бесіда» почала видавати народною мовою часопис «Буковина».

Юрій Федькович

Сидір Воробкевич

Стрімко зросла кількість різноманітних українських товариств і установ, яких у 1914 р. налічувалося 590.

Великий внесок у справу національного відродження зробили письменники Ю. Федькович, С. та Г. Воробкевичі, вчені та громадські діячі С. Смаль-Стоцький, М. Василько, О. Попович.

На Закарпатті, що опинилося під владою Угорщини, громадсько-політичне життя очолили москвофіли. За моральної і матеріальної допомоги з Росії вони підпорядковували своєму впливу інтелігенцію. Утиски з боку угорців підштовхували до москвофілів навіть тих українців, які стояли на національних позиціях. Одним з найяскравіших представників русофільського табору був І. Раковський – віце-директор Ужгородської семінарії, редактор «Газети церковної». У своїх працях він доводив, що немає ні українського народу, ні його мови, а існує лише єдиний російський народ і єдина російська мова.

Політику мадяризації почала підтримувати частина греко-католицького духовенства. Якщо в 1881 р. діяло 353 школи з українською мовою викладання, у 1883 р. – 282 школи, то в 1914 р. не залишилося жодної.

Закарпаття залишалося в найбільш занедбаному економічному, культурно-освітньому стані з усіх українських земель.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте культурно-просвітницьку діяльність галицьких народовців.
2. У чому полягала особливість національного руху українців Буковини в 70-х роках XIX ст.
3. Розкажіть про діяльність народовців на Буковині, використовуючи такі терміни, назви, прізвища: «москвофіли», «Руська бесіда», «Руська рада», Ю. Федькович, брати Воробкевичі.
4. «Закарпаття залишалося в найбільш занедбаному культурно-освітньому стані з усіх українських земель». Доберіть факти, що підтверджують або спростовують наведену тезу.

§30

Радикальний рух у Галичині.
«Новоєрівська» політика народовців

1. Особливості радикального руху в Галичині.
2. «Новоєрівська» політика народовців.
3. Утворення українських політичних партій Галичини. І. Франко.

? Як ви вважаєте, чому наприкінці XIX – на початку XX ст. розпочався процес утворення українських політичних партій?

У 70–80-х роках XIX ст. відбувається політизація національного руху під впливом ідей та поглядів М. Драгоманова. Як зазначав І. Франко, «він (М. Драгоманов) був для нас правдивим учителем... щоб наводити нас лінивих, малосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації».

В Галичині утворюється група політичних діячів (І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, В. Навроцький), які започаткували радикальну течію в громадсько-політичному житті краю, головним завданням якої вважали «ознайомлення народних мас з насущними політичними питаннями з метою викликати інтерес до політичних, суспільних і національних ідей». Захоплюючись революційними (соціалістичними) ідеями, вони критикували існуючий лад, москвофілів і народовців, виступили проти церкви, яка була в Західній Україні оплотом духовного і морального здоров'я народу.

Критикуючи народовців за їхні погляди щодо керівної ролі церкви і духовенства в суспільно-політичному і культурному житті (клерикалізм), радикали опинилися в Західній Україні в самоізоляції. Водночас антирелігійні погляди М. Драгоманова набули популярності на Наддніпрянщині, де російські священнослужителі своїм негідним прислужництвом владі викликали зневагу до релігії, а сама царська влада немилосердно гнітила український національний рух.

Цей конфлікт між народовцями та українськими радикалами згодом вдало використовували у своїх ідеологічних цілях комуністи. Прикриваючись ім'ям І. Франка, вони паплюжили все, що робили народовці. Сьогодні, коли ми знаємо, до чого призводить революційний радикалізм, ми повинні визнати, що в даному конфлікті праві були народовці. В. Винниченко згодом зазначав: «... ні політичне, ні соціальне визволення не може бути дійсним визволенням без визволення національного».

Одним з найяскравіших проявів радикальної позиції в українському національному русі стала поява 1895 р. книжки Ю. Бачинського «Україна irredenta», в якій він на основі економічного аналізу вперше висловив переконаність у необхідності об'єднання східних і західних українців у власній незалежній державі. Ця книжка справила велике враження та підняла національний дух усіх свідомих українців незалежно від їхніх політичних поглядів, сприяла їхньому згуртуванню та подоланню внутрішніх суперечностей.

Персоналії

**БАЧИНСЬКИЙ ЮЛІАН
(1870–1940)**

Публіцист, громадський діяч. Член Української Національної Ради в Галичині, представник Української Народної Республіки у Вашингтоні (1919). Згодом повернувся до УСРР. Працював у редакції Української радянської енциклопедії. 1934 р. був репресований. Найвідоміші дві його праці: «Україна irredenta» (1895) та «Українська еміграція» (1914).

У першому творі виступав з гаслом політичної самостійності українських земель, яку тісно пов'язував з боротьбою як проти Польщі, так і проти Росії. Поняття «український народ» тлумачив як «взагалі... всіх, що замешкають Україну», спільний інтерес

«зукраїнчить їх, змусить їх всіх стати українськими патріотами».

Ю. Бачинський окреслив також економічні суперечності між Україною і Росією, вказував на наслідки їх для культурного розвитку України. Шлях до самостійності вбачав у боротьбі за культурно-національну автономію, у поступових реформах.

- ② У 1890 р. частина народовців уклала угоду з представником (намісником) Австрії у Галичині. Відповідно до неї за надання кількох депутатських місць в австрійському парламенті та галицькому сеймі, відкриття трьох українських гімназій народовці зобов'язувалися підтримувати політику уряду. Цією угодою (угодовська позиція) було проголошено «нову еру» – «новоєрівську» політику народовців у відносинах з урядом. 1892 р. народовці проголосили програму. «Новоєрівська» політика тривала до 1894 р., оскільки реалізована була лише частина поступок українцям, передбачених угодою.

Видатними діячами «новоєрівського» спрямування були уродженці Тернопільщини, визначний історик, педагог і громадсько-політичний діяч *О. Барвінський* (1847–1926), а також чернігівчанин, діяч київської «Громади» австрофіл *О. Кониський* (1836–1900). Вони були готові підтримати народжений у Берліні план створення в майбутньому на теренах Російської імперії так званого «Київського Королівства» в обмін на задоволення національно-культурних прав Галичини, яку сприймали як «український П'ємонт».

- ③ Ліве крило національно-визвольного руху очолили І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, які пов'язували розв'язання національного питання із соціальним визволенням українського народу та возз'єднанням українських земель. У жовтні 1890 р. за ініціативою Франка засновано першу українську національну партію – Русько-українську радикальну партію (РУРП). Програма партії містила ідеї етичного соціалізму, демократії, соборності України.

Документи і матеріали

«1. В суспільно-економічних справах змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, то є, хочемо колективного устрою праці й колективної власності продукційних засобів.

2. В справах політичних змагаємо до повної волі особи, слова, сходин і товариств, друку й совісті, забезпечення кожній одиниці, без різниці пола, якнайповнішого впливу на вирішування всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів і країв у справах, що тільки їх торкаються, та уділення кожному народові можності якнайповнішого розвою культурного.

3. В культурних справах стоїмо на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом у справах віри і реалізмом у мистецтві та домагаємося, щоби всі здобутки культури й науки стали власністю всього народу».

Але «мінімальна» частина програми звучала далеко практичніше:

«Зваживши, що розвій народніх мас можливий тільки на національному ґрунті, українська радикальна партія змагатиме в національних справах до піднесення почуття національної самосвідомости й солідарности в масах усього українського народу».

Програмні вимоги Української радикальної партії, затверджені на Першому установочому з'їзді (4–5 жовтня 1890 р.) // Хрестоматія з історії України. XIX – поч. XX ст. / Упоряд. В.Г. Сарбей. – К., 2000. – С. 149–150.

РУРП мала своїх представників у віденському парламенті.

У 1899 р. частина членів РУРП на чолі з Ю. Бачинським і М. Ганкевичем заснувала Українську соціал-демократичну партію (УСДП), а І. Франко разом з М. Грушевським та В. Левицьким очолив Національно-демократичну партію (НДП). Соціал-демократи виступали за майбутній республіканський устрій України. Для НДП головним гаслом, крім проголошення республіки, стала соборність України, виховання почуття єдності серед українців.

Кінець XIX ст. був часом поширення соціалістичних ідей та робітничого руху в Західній Україні. 1892 р. у Львові відбувся перший з'їзд соціал-демократів Галичини і Сілезії, які увійшли до складу соціал-демократичної партії Австрії. У 1897 р. вони стали частиною Польської соціал-демократичної партії.

1896 р. представники греко-католицького духовенства утворили Католицький русько-народний союз – консервативну партію, яка не мала значної кількості прихильників.

Персоналії

ФРАНКО ІВАН (1856–1916)

Поет, письменник, громадсько-політичний діяч. Народився на Львівщині, у селянській сім'ї. 1875 р. закінчив Дрогобицьку гімназію. Навчався у Львівському (1875–1878, 1880), Чернівецькому (1890) та Віденському університетах. Доктор філософії Віденського університету (1893), почесний доктор Харківського університету (1906), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (НТШ). Засновник неоромантичного і неореалістичного напрямів в українській літературі XIX – початку XX ст. Перший професійний український літератор. Зробив вагомий внесок у розвиток української публі-

цистики, літературної критики, літературознавства і театрознавства, фольклористики та етнографії. Автор близько 4000 літературних, публіцистичних та наукових праць. Один із засновників першої української політичної партії – Русько-української радикальної партії (РУРП). 1916 р. І. Франко був висунутий на здобуття Нобелівської премії, та смерть викреслила його зі списку кандидатів. Похований на Личаківському кладовищі у Львові.

- 4) Характеризуючи погляди І. Франка, можна виділити кілька проблем, до яких була прикута його увага. Насамперед, це – аграрна проблема, шляхи її розв'язання в Галичині, загальні принципи розв'язання селянського питання. Другою проблемою була робітнича, аналіз життя робітництва, доведення необхідності його провідної ролі в боротьбі за соціальне і національне визволення. Він приділяв значну увагу кооперації, організації взаємодопомоги для соціального захисту, боротьбі за просвіту робітництва, підвищення його культурного рівня. Франко був соціалістом, особливо на ранньому етапі своєї творчості, однак не виступав за диктатуру пролетаріату, натомість акцентував увагу на загальнолюдських цінностях, а не на класових вартостях.

Однією з важливих проблем, що знайшла відображення у творчості І. Франка, була національна. Він виступав за її демократичне розв'язання, за незаперечну рівність усіх націй, проти ігнорування національної проблеми у ході соціальної боротьби. Дедалі частіше виступав за самостійність націй, що входили до складу багатонаціональних імперій, зокрема Російської та Австро-Угорської. Вважав, що найкращим розв'язанням цього питання було б утворення державних об'єднань змішаного типу – поєднання конфедерації з федерацією, що спиралося б на солідарність інтересів. Майбутня державність повинна була б мати форму земської автономії, де панували б демократичні громадянські свободи. Пріоритет, загалом, І. Франко надавав спочатку соціальним свободам, а вже на «тій основі автономії національностей». Критикуючи лібералізм, він водночас виділяв як позитивне його вартості – права і свободи особи, соціальну справедливість.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте особливості радикального руху в Галичині.
2. Книжка Ю. Бачинського «Україна irredenta». Що вам відомо про цей твір? У чому його значення?
3. Схарактеризуйте «новоєрівську» політику народоцівів.
4. Назвіть перші політичні партії. Проаналізуйте обставини їх утворення.
5. І. Франко. Розкажіть про життя та діяльність цієї історичної особи.

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

- ▶ **1. Позначте, яка подія з названих відбулася раніше.**
- Видання Валуєвського циркуляра чи Емського указу.
 - Заснування Літературно-наукового товариства ім. Т. Шевченка чи культурно-освітнього товариства «Просвіта».
- ▶ **2. Завершіть речення.**
На Закарпатті, що опинилося під владою Угорщини, громадсько-політичне життя очолили
- москвофіли;
 - народовці.
- ▶ **3. Дайте відповідь на запитання.**
Хто вперше висловив переконаність у необхідності об'єднання східних і західних українців у самостійній незалежній державі?
- І. Франко.
 - Т. Шевченко.
 - Ю. Бачинський.
- ▶ **4. Встановіть послідовність подій.**
- Утворення товариства «Братство тарасівців».
 - Створення всеукраїнської спілки «Молода Україна».
 - Утворення Загальноукраїнської безпартійної організації.
 - Створення «Народної волі».
- ▶ **5. Розкрийте абрєвіатури.**
- РУРП. – НДП.
 - УСДП. – ЗУБО.
- ▶ **6. Виберіть правильну відповідь.**
Перший український журнал, який видавали громадівці, мав назву:
- «Киевская старина»;
 - «Киевский телеграф»;
 - «Основа».
- ▶ **7. Вкажіть діячів національного руху в західноукраїнських землях другої половини XIX ст.**
- І. Франко. – Ю. Федькович. – І. Могильницький.
 - М. Шашкевич. – Т. Шевченко. – Я. Головацький.
- ▶ **8. Вкажіть назву громадсько-політичного руху, що охопив представників дворянства та різночинної інтелігенції Російської імперії в 60–80-х роках XIX ст.**
- «Хлопоманство».
 - Москвофільство.
 - Народництво.
- ▶ **9. Оберіть твердження, що характеризують дослідницько-видавничу діяльність київської «Громади» в галузі мовознавства, історії, фольклору та етнографії українського народу впродовж 70–80-х років XIX ст.**

- Видання двох збірок народних пісень М. Максимовича.
 - Заснування Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, в межах діяльності якого видано два томи «Записок», проведено одноденний перепис населення Києва, створено етнографічно-географічний музей.
 - Видання «Історичних пісень малоросійського народу» з примітками В. Антоновича та М. Драгоманова в двох томах.
 - Видання двох випусків збірника «Народні українські казки», укладених І. Рудченком.
 - Скликання з'їзду діячів науки та культури – Собору руських учених.
- ▶ 10. Без історичних постатей В. Антоновича і Т. Шевченка неможливо уявити український національний рух XIX ст. Укажіть, кого саме стосуються наведені нижче твердження.
- Автор поетичної збірки «Кобзар», у якій було засуджено колонізаторську політику Російської імперії щодо України.
 - Автор багатьох фундаментальних історичних праць, присвячених минулому українського народу; створив Київську школу істориків.
 - Лідер та ідейний натхненник київської «Громади» впродовж усього її існування.
 - Видатний майстер українського образотворчого мистецтва, якому належить понад тисячу портретів, пейзажів, гравюр.
 - Автор першого твору нової української літератури, що засвідчив появу української літературної мови.
 - Один із засновників та ідейний провідник Кирило-Мефодіївського братства.
 - Належав до угруповання хлопоманів.
- ▶ 11. Проаналізуйте еволюцію українського національного руху в Галичині від ідеї автономності до ідеї самостійності.
- ▶ 12. «В справах політичних змагаємо до повної волі особи, слова, сходин і товариств, друку й сумління, забезпечення кожній одиниці, без різниці пола, якнайповнішого впливу на вирішування всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів, країв, у справах, котрі тільки їх торкаються; та уділення кожному народові можності якнайповнішого розвою культурного». (З програми Русько-української радикальної партії).
- Як ви вважаєте, чому в національно-визвольному русі з'являються декілька течій? Використовуючи фрагмент документа, поясніть, чим радикальна течія в українському суспільно-політичному русі відрізнялася від течій а) народовців; б) москвофілів.
- ▶ 13. «Зустріч у 1894 р. з М. Грушевським і тісна співпраця з ним допомогла І. Франку пережити тяжкий період розчарування й розриву з М. Драгомановим – виразником ідеології україно-російського федералізму, в якому Україні відводилася другорядна роль. Він відійшов від соціалістичних ідей і критики українських соціал-демократів, відкинув марксизм як «релігію, основувану на догмах ненависті і класової боротьби». Прокоментуйте наведений вислів. Порівняйте значення понять «унітарна держава» та «федеративна держава». Які існують спільні ознаки, які відмінні?

Тема 8

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

... Розвиток української культури в другій половині ХІХ ст. став логічним продовженням духовних пошуків народу попередньої доби, спробою врахувати здобутки світового досвіду, своєрідною предтечею культурного оновлення ХХ ст.

§31

Розвиток освіти і науки
в другій половині XIX ст.

1. Освіта.
2. Наука. Наукові товариства. Видатні вчені.
3. М. Грушевський.

Використовуючи текст підручника, визначте особливості освітнього процесу в українських землях у другій половині XIX ст.

- ① Колонізаторський характер політики царизму в Україні найяскравіше виявився в галузі освіти. Валуєвський циркуляр та Емський указ закріпили курс на русифікацію, і викладання в навчальних закладах усіх рівнів здійснювалося російською мовою. У другій половині XIX ст. кількість початкових шкіл зросла в кілька разів, але цього виявилось замало, щоб охопити освітою всіх дітей. Лише третина з них ходила до школи. У великих містах (Києві, Харкові та ін.) ця частка сягала половини, а в сільській місцевості була значно меншою (на Лівобережжі – всього 6 %).

Масова неписьменність серед дорослих обумовила потребу в особливих формах освіти, якими стали недільні школи. На початку 60-х років XIX ст. на території українських губерній налічувалося 111 таких шкіл. Та згодом їхню діяльність заборонили. Разом з ними було ліквідовано й можливість викладати предмети українською мовою, що практикувала патріотична частина освітян у недільних і початкових школах Київщини.

14 липня 1864 р. затверджено «Положення про початкові народні училища», згідно з яким усі повітові, сільські, церковнопарафіяльні школи, сільські училища дістали одну назву – початкові народні училища – й повинні були працювати за єдиним планом і програмами. Жінки одержали право вчителювати.

Група українських вчителів. Фото початку XX ст.

У 1872 р. більшість повітових початкових училищ реорганізовано в 6-річні міські училища, що давали знання, необхідні для роботи в промисловості, на транспорті, у державних установах.

У 70-х роках XIX ст. набули поширення школи, які відкривалися земствами. З 1877 до 1898 р. їх кількість на Лівобережній та в Південній Україні зросла із 112 до 3179. У 80-х роках XIX ст. зросла кількість парафіяльних шкіл. Усього ж у 1879 р. в підросійській Україні існувало 16 798 початкових шкіл усіх типів.

На території Австро-Угорщини реформою 1869 р. уряд перевів усі школи, що підпорядковувалися церкві, під нагляд світської влади. Запроваджувалася обов'язкова освіта для дітей від 6 до 14 років.

У 1869 р. в Галичині налічувалося 1292 народні школи з українською мовою навчання і 67, де навчання велося і польською, і українською. Через два роки це співвідношення різко змінилося – відповідно 572 та 787.

1900 р. у 4250 класах викладання велося польською і лише у 2250 – українською мовою. 38 % сільських громад Галичини зовсім не мали шкіл.

Незрівнянно гіршим був стан освіти на Буковині й Закарпатті. У Північній Буковині в 90-х роках XIX ст. діяло всього 305 початкових шкіл, викладання в яких здійснювалося переважно румунською мовою. На Закарпатті можливість навчатися мало менше половини дітей. Серед населення Західної України 2/3 були неписьменні, а в гірських та віддалених селах інколи зовсім не було письменних.

Освітня реформа 60-х років XIX ст. в Росії сприяла розвитку середньої освіти. У класичних гімназіях і реальних училищах навчалися ті, хто потім міг продовжити навчання у вищих навчальних закладах.

Так, за статутом, затвердженим у травні 1827 р., навчання в реальних училищах тривало 6 років. 7-й, додатковий, клас давав право вступу до технічних вузів. У кінці XIX ст. в Україні діяло 129 гімназій і 19 реальних училищ.

Сільська земська школа. Полтавська губернія. Початок XX ст.

*Чоловіча гімназія. Чернігівська губернія. Фото початку XX ст.
Реальне училище. Чернігівська губернія. Кінець XIX ст.*

Вихованки однієї з київських приватних шкіл під час занять. Початок ХХ ст.

На західноукраїнських землях існували українські гімназії у Львові та Перемишлі й українські гімназійні класи в Коломиї та Тернополі. У середніх навчальних закладах Східної Галичини українці становили 17 %, а на Буковині – 8,2 %. Наприкінці ХІХ ст. в Галичині діяло вже 6 українських гімназій, а на Буковині – 2 німецько-українські. У 3 гімназіях Закарпаття українська мова не вивчалася взагалі.

1865 р. відкрито Новоросійський університет в Одесі. Водночас держава дедалі більше посилювала контроль над вищими навчальними закладами. У 1884 р. прийнято новий статут, який ліквідував університетську автономію. Ректорів, деканів, професорів призначало Міністерство народної освіти, а їх виборність було скасовано.

Наприкінці ХІХ ст. кількість студентів трьох університетів підросійської України сягала 4 тис. Це були переважно діти дворян (близько 80 %). У Львівському університеті на початку ХХ ст. навчалося 3 тис. студентів. 1894 р. тут засновано кафедру історії України, яку очолив М. Грушевський, а 1900 р. – кафедру української літератури. Незважаючи на сильні польські впливи, університет став культурно-освітнім центром української громадськості у Східній Галичині. У Чернівецькому університеті також була кафедра української мови й літератури на чолі зі С. Смаль-Стоцьким. У вузах Наддніпрянської України навчання рідною мовою не велося взагалі.

У другій половині ХІХ ст. відбувається становлення жіночої середньої та вищої освіти. 1878 р. в Києві відкрито Вищі жіночі курси.

Розвивається система спеціальних навчальних закладів, які готували вчителів, ветеринарів, агрономів, майстрів, техніків. Наприкінці ХІХ ст. в Україні діяло 26 ремісничих земських училищ, 17 комерційних училищ, кілька вчительських семінарій.

Вихованці та виховательки дитячого садочка в Києві. Фото початку ХХ ст.

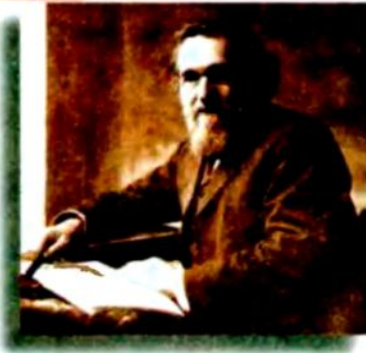
Першим технічним вищим навчальним закладом в Україні став Південноросійський технологічний інститут у Харкові. Подібний вуз у Києві відкрито 1898 р. У 1873 р. започатковано ветеринарний інститут у Харкові. У західноукраїнському регіоні центром вищої спеціальної освіти став Львівський політехнічний інститут, 1897 р. в місті відкрито ще один вуз – Академію ветеринарної медицини.

Зрушення в освіті в другій половині ХІХ ст. очевидні. Втім, як і раніше, здобути повноцінну освіту вихідцям з незаможних українських верств суспільства було майже неможливо. І в Російській, і в Австро-Угорській імперіях не існувало належних умов для навчання українською мовою. Особливо жорсткою в цьому відношенні була лінія російського уряду, який здійснював політику русифікації.

- 2 Розвиток освіти, поширення спеціальних знань сприяли науковим дослідженням. У другій половині ХІХ ст. активно діють наукові об'єднання – Харківське, Київське, Одеське товариства дослідників природи, математичне товариство при Харківському університеті (1870), Київське фізико-математичне товариство (1890), Товариство сільського господарства Південного краю, Київське відділення Російського технічного товариства. Плідно працювали Історичне товариство Нестора Літописця (1873), Південно-Західний відділ Російського географічного

Срібна медаль «За благовірне і усердие в науках» випускниці Маріїнської жіночої гімназії м. Києва. Початок ХХ ст.

Ілля Мечников

імунітет, розроблене І. Мечниковим. Разом з М. Гамалією вони створили в Одесі першу в країні бактеріологічну станцію. Тут розгорнув наукову діяльність ще один видатний мікробіолог – Д. Заболотний. Змушений під тиском несприятливих обставин виїхати до Парижа, І. Мечников невдовзі був удостоєний Нобелівської премії.

Документи і матеріали

Геній І. Мечникова виявився здатним поєднувати інтелектуальну напругу, спрямовану на створення фундаментальних біологічних концепцій, з тяжкою і часто невдячною діяльністю в галузі практичної медицини. Ця діяльність іноді мала героїчний, жертвний характер. Так, працюючи в Одесі, І. Мечников провів дослід самозараження поворотним тифом, а в 1892 р., під час епідемії холери у Франції, вивчаючи властивості холерних вібріонів і розробляючи способи боротьби з ними, він випив культуру збудника смертельної хвороби.

І. Мечников завжди дотримувався позиції активного гуманізму. Він мав стійку прихильність до активної діяльності, спрямованої на моральне удосконалення, добродійність, перетворення навколишнього світу для поліпшення його на гуманістичній основі. Його книга «Сорок років пошуку раціонального світогляду» (1913 р.)... стала світоглядним фундаментом для багатьох поколінь людей науки.

Мечников І.І. // І. Ф. Шаров. 100 видатних імен України. – К., 1999. – С. 254–255.

До скарбниці світової науки увійшли праці з медицини І. Сеченова та О. Ковалевського.

Праці вчених-новаторів В. Тарасенка і П. Тутковського в галузі геології та мінералогії були відзначені вітчизняними й міжнародними преміями.

Вагомий внесок у прикладну науку зробили українські винахідники. Інженер М. Бенардос 1881 р. першим у світі винайшов і застосував у промисловому виробництві дугове електрозварювання. Цей винахід мав революційне значення для створення металоконструкцій. Наприкінці XIX ст. інженер О. Бородін створив найекономічніший паровоз.

Значних успіхів досягли українські вчені в галузі суспільних наук. Помітний внесок у розвиток економічної науки зробили М. Левитський, М. Бунге, Б. Кістяківський та інші.

Дуже плідно працював у цей час видатний історик М. Костомаров. Його праці про українське козацтво, історію України періоду XVII–XVIII ст. стали фундаментом майбутніх досліджень багатьох поколінь науковців.

У другій половині XIX ст. з'являється низка наукових праць О. Лазаревського, В. Антоновича, Д. Багалія, О. Єфименко з широкого кола питань вітчизняної історії.

Очоливши в 1897 р. Наукове товариство імені Шевченка у Львові, почав готувати свою багатотомну працю «Історія України-Руси» М. Грушевський. І по сьогодні вона є найґрунтовнішим викладом історії українського народу з найдавніших часів до середини XVII ст.

Близько 300 наукових публікацій налічував доробок іншого видатного українського історика – М. Драгоманова.

У кінці XIX ст. з'явилася тритомна «Історія запорозьких козаків» Д. Яворницького, яка й сьогодні сприймається читачами з цікавістю.

У галузі мовознавства помітний слід залишили праці О. Потебні й П. Житецького.

Новий напрям в етнографічних дослідженнях пов'язаний з ім'ям М. Сумцова. Його праці засвідчували самобутність українського народу, що має глибоке історичне коріння, звичаї, традиції.

3 М. Грушевський (1866–1933) народився на Холмщині. Саме тут відбулося формування його поглядів на складні суспільні процеси кінця XIX ст. Батько Михайла Сергій Федорович, вихідець із Чигиринщини, закінчивши духовну семінарію та академію, був управителем учительської семінарії в Холмі, учителем у Кутаїській гімназії, інспектором народних шкіл у Ставропольській губернії. Мати Глафіра Захарівна народилася в сім'ї священнослужителя з роду Опоків-Опоцкевичів з Київщини.

Восени 1872 р. родина переїхала до Ставрополя. Саме в цей час, за власними словами історика, він починає свідомо жити. Під час канікул він з татом і мамою відвідував рідню в с. Сестринівці неподалік Козятини. Згодом писав у своїх «Споминах»: «Українське село, ліси, води, український народ, українська мова – все це ввірвалося в мою душу, як якийсь інший, кращий світ».

У 1880–1886 рр. майбутній видатний історик навчався у Тифліській гімназії на Закавказзі. Багато читав, почав захоплюватися творами П. Куліша, М. Костомарова, М. Драгоманова, М. Максимовича. Батько передплачував для Михайла журнал «Киевская старина», який друкував матеріали з питань української історії, літератури й церкви і, як згадував М. Грушевський, формував його світогляд у поміркованому ліберальному напрямі з народницькими ухилами та «культурно-національною закраскою».

Писати М. Грушевський розпочав дуже рано (ще з гімназійних років). Свої оповідання він створював українською мовою. Одне з них надіслав до Києва І. Нечую-Левицькому. Той не лише озвався теплим листом, а й посприяв публікації цього твору 1885 р. у львівському журналі «Діло».

У Київському університеті Св. Володимира М. Грушевський навчався на історико-філологічному

Михайло Грушевський

факультеті, де захопився науковими дослідженнями. Першою його історичною розвідкою в цьому напрямі став трактат «Южнорусские господарские замки в половине XVI века». На третьому курсі він за порадою В. Антоновича пише фундаментальну працю «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XVI века». За цю роботу був нагороджений золотою медаллю.

У 1894 р. відбулася знаменна подія – громадськість Галичини, яка входила до складу Австрійської монархії, виборола право на відкриття у Львівському університеті кафедри української історії (офіційно «всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи»). Очолити її запропонували В. Антоновичу, але той, зважаючи на свій вік, відмовився на користь свого учня М. Грушевського.

Відтоді й аж до 1913 р. М. Грушевський працював у Львівському університеті й був пов'язаний з громадським і науковим життям Галичини. Перший професор історії України на вступній лекції виклав свою історіософську концепцію так: всі періоди історії Русі-України нерозривні, а ідея державності українського народу «переходить через увесь той ряд віків»; народ «єсть єдиний герой історії»; державний устрій цікавий для історії лише тим, що «він впливав на стан народу», зазнавав впливу громади й відповідав її бажанням і змаганням; культура для історії цікава тим, що відбиває елементи загальнонародні.

У 1894 р. його обрали головою історико-філософської секції Наукового товариства імені Шевченка, а з 1897 р. М. Грушевський самостійно керував ним, наближаючи його до рівня академії наук європейського зразка. У 1895–1913 рр. вчений редагував «Записки» Товариства імені Шевченка, яких вийшло понад 100 томів. Крім того, став спочатку головою спостережної ради, а згодом очолив дирекцію «Українсько-руської видавничої спілки», що випустила близько 300 українських книжок, переважно історичної тематики. За його ініціативою 1898 р. почав виходити щомісячник «Літературно-науковий вісник», навколо якого гуртувалися провідні літератори, зокрема І. Франко та В. Гнатюк.

Особлива заслуга М. Грушевського полягає в тому, що він докладав значних зусиль для того, щоб «засипати провалля, що витворилися між синами одної землі, – писав історик І. Крип'якевич. – Він раз у раз єднав наддніпрянців із галицькими й буковинськими українцями до одного діла, працював над зближенням у поглядах, у мові, у праці».

Дуже багато зробив М. Грушевський і для розвитку української освіти в Галичині. Організований ним науковий студентський гурток налічував близько сотні слухачів. За його ініціативою створювалися українські приватні школи. З 1910 р. він очолював «Краєвий шкільний союз». Був почесним членом львівської «Просвіти», яка залучала до знань широкі верстви українського населення.

На початку Першої світової війни М. Грушевський разом із сім'єю повернувся до Києва, де його заарештували і вислали до Симбірська, а потім до Москви. 12 березня 1917 р. він повернувся до Києва й очолив Центральну Раду. Після гетьманського перевороту проживав у Києві, займаючись науковою працею. Потім доля закидала його до Кам'янця, Чехо-Словаччини, Австрії. Нарешті в 1924 р. він знову приїхав до Києва, де був обраний академіком ВУАН, а 1929 р. – АН СРСР. У березні 1931 р. вченого зааре-

штували, проте вже в квітні звільнили й залишили жити в Москві. 24 листопада 1934 р. помер у Кисловодську.

Наукова та громадсько-політична діяльність М. Грушевського є величезною, тому його з усією впевненістю можна назвати визначним українським діячем XIX–XX ст., а також великим сином українського народу.

Запитання і завдання

1. Як ви вважаєте, чим була викликана політика русифікації в другій половині XIX ст.? Визначте її характерні риси. Висловіть власне ставлення до цієї проблеми.
2. Порівняйте стан середньої освіти в українських землях у першій та другій половині XIX ст. Критерії для порівняння визначте самі.
3. Вкажіть події, що сталися в 1865 р. та 1884 р. Яке значення вони мали для розвитку вищої освіти в українських землях?
4. Назвіть наукові товариства, що діяли в українських землях у другій половині XIX ст.
5. «Україна дала світові чимало відомих учених, інженерів, винахідників...» Доберіть факти на підтвердження цієї тези.
6. «Ілля Ілліч справив на мене найприсміше враження. Я не зустрічав у ньому вузькості фахівців, учених людей. Навпаки, широкий інтерес до всього і, насамперед, до естетичних сторін життя. З другого боку, складні спеціальні питання та відкриття в царині науки він так просто викладав, що вони мимоволі захоплювали своїм інтересом. Я був вражений його енергією: незважаючи на ніч, проведену у вагоні, він був такий живий і бадьорий, що являв собою чудовий доказ правильності його гігієнічного, почасти навіть морально-гігієнічного режиму», – писав про І. Мечникова російський письменник Л. Толстой. Прокоментуйте наведене твердження. Висловіть своє ставлення до відомого вченого.
7. Використовуючи текст підручника, складіть тези повідомлення «Життя та діяльність М. Грушевського». Що вам відомо про цю особистість з інших джерел, творів літератури, мистецтва?

§32 Літературний і мистецькі процеси в другій половині XIX ст.

1. Класичний період української літератури.
2. Музика і театр.
3. Архітектура, живопис.

? Поміркуйте, які характерні риси були притаманні мистецькому процесу в українських землях у першій половині XIX ст.

1. Українська література другої половини XIX ст. нерозривно пов'язана з усною народною творчістю. Твори найвідоміших тогочасних літераторів: байки Л. Боровиковського та Л. Глібова, оповідання Марка Вовчка, – сповнені романтизму, сентиментальності, повчальності.

Талант І. Нечуя-Левицького – письменника, публіциста, літературо- та театрознавця – виявився не лише в побутових повістях («Микола Джеря»,

Леонід Глібов.
Фото 1890–1891 рр.

Марія Маркович
(Марко Вовчок). Фото 50-х
років XIX ст.

«Кайдашева сім'я»), а й в інших літературних жанрах, зокрема історичному романі («Князь Ярема Вишневецький», «Гетьман Іван Виговський») та драматургії.

Серед творів на історичну тематику помітне місце посів роман П. Куліша «Чорна рада».

Доля українського села займає центральне місце в романі Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та інших його творох.

Великою активністю відзначалося літературне життя Західної України. Значною мірою його напрям визначала творчість І. Франка – поета,

пристрасного публіциста, літературознавця. Поетичні та прозові твори І. Франка (збірки «Зів'яле листя», «Борислав сміється», повість «Захар Беркут») увійшли до скарбниці вітчизняної літератури.

У Львові з'явилися перші твори видатної української поетеси – Лесі Українки («Досвітні вогні», «Невільничі пісні», «Напис на руїні»). У цей період виходять на авансцену літературного життя Ю. Федькович («Довбуш», «Лук'ян Кобилиця»), М. Павлик («Пропавший чоловік»), О. Кобилянська («Царівна»), В. Стефаник, Б. Грінченко. У Галичині вперше з'явилися друком твори М. Коцюбинського («Андрій Соловейко», «На віру»).

У цілому в українській літературі другої половини XIX ст. домінують реалізм, соціальна спрямованість, пропаганда ідеї справедливості. Водночас на цьому етапі її розвитку формувалася літературна українська мова, характерна для представників різних регіонів України.

Ольга Кобилянська
й Леся Українка

Видатна українська оперна співачка Соломія Крушельницька в ролях Брунгільди та Аїди

- 2 Становлення національного оперного мистецтва нерозривно пов'язане з іменами С. Гулака-Артемівського. Створена ним перша українська опера «Запорожець за Дунаєм» мала яскравий національний колорит, пронизана добрим гумором, щирою любов'ю до свого народу.

Автором понад 40 музичних творів є відомий композитор П. Сокальський (опера «Осада Дубна»), фантазії «Вечори на Україні», «На берегах Дунаю».

Найвищого злету українське музичне мистецтво сягнуло у творчості М. Лисенка. Видатний український композитор створив у різних музичних жанрах. Він є автором перших українських опер для дітей «Коза-Дерева», «Пан Коцький», опер «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Тарас Бульба», симфонічних творів, романсів, п'єс для фортепіано та інших інструментів.

Персоналії

ЛИСЕНКО МИКОЛА (1842–1912)

Композитор, етнограф, диригент, громадський діяч. Народився на Полтавщині в козацько-поміщицькій родині. Гри на фортепіано вчився у матері. 1867–1869 рр. навчався в Лейпцизькій консерваторії, 1874–1876 рр. – у Петербурзькій консерваторії у М. Римського-Корсакова. Як композитор, зокрема автор опер «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Тарас Бульба», «Енеїда», вокальних та інструментальних творів, заклав основи національного класичного музичного мистецтва. Збирав і досліджував українські народні пісні. Виступав з концертами як піаніст, організовував хори, концертував з ними в Києві і по всій Україні. Влаштував щорічні Шев-

ченківські концерти. «Я гаряче люблю українську музику. Якщо Чайковського ми називаємо чарівником російської музики, то Лисенка – цього чудового і захоплюючого красою своєї музики композитора – ми сміливо можемо назвати сонцем української музики» (К. Станіславський).

Серед музичних діячів Західної України виділяються постаті І. Воробкевича (автор 30 хорових творів на слова «Кобзаря» Т. Шевченка, музично-драматичних творів для театру), Д. Січинського, О. Нижанківського. М. Вербицький створив музику до українського національного гімну «Ще не вмерла Україна».

Музичне мистецтво тісно перепліталось з театральним. Кращими представниками української драматургії по праву вважаються М. Старицький («Ой не ходи, Грицю...», «Богдан Хмельницький»), М. Кропивницький («Глитай, або ж Павук», «Дай серцю волю, заведе в неволю»). І. Тобілевич (І. Карпенко-Карий) – автор 18 п'єс, серед яких найвідомішими стали «Безталанна», «Мартин Боруля», «Сава Чалий», «Сто тисяч», «Хазяїн». Драматурги здебільшого були режисерами-постановниками й акторами, а також керівниками творчих колективів. У другій половині XIX ст. небувалої популярності набули професійні театральні трупи М. Кропивницького, М. Старицького, П. Саксаганського, І. Карпенка-Карого.

У Львові перший професійний театр під керівництвом О. Бачинського розпочав давати вистави 1864 р. У 1875 р. новий етап у творчому житті колективу започаткував запрошений режисером М. Кропивницький.

Документи і матеріали

М. Кропивницький виховав ціле покоління українських акторів-професіоналів, за що був визнаний «батьком українського театру». 1882 р. з ініціативи М. Кропивницького в Єлисаветграді почала працювати перша українська професійна трупа – Товариство українських акторів. Театральні критики Петербурга слушно порівнювали виступи трупи М. Кропивницького з виступами

Михайло Вербицький

Іван Карпенко-Карий.
Фото 1898 р.

Трупа Об'єданого товариства російсько-малоросійських артистів під керівництвом П. Саксаганського і М. Садовського за участю М. Заньковецької

відомої на увесь світ німецької трупи «Майнінг енцив», яка в 70-х роках XIX ст. відвідала й Російську імперію. Схожість ця полягала в театральному новаторстві «батька українського театру»: сповідуванні нової тоді ідеї створення під час вистави акторського ансамблю, заміни мальованих декорацій об'ємними, відтворення театральних сцен в усіх побутових деталях. М. Кропивницький багато зробив для формування самобутнього репертуару українського театру. У цьому повною мірою виявив не тільки свій талант організатора, а й громадського діяча та патріота.

Кропивницький М. Л. // І.Ф. Шаров. 100 видатних імен України. – К., 1999. – С. 211–212.

- 3 **Н**аціонально-побутові мотиви залишалися панівними в образотворчому мистецтві України. Особливо яскраво про це свідчать полотна Л. Жемчужникова («Кобзар з поводитирем на шляху», «Отара овець, що повертається в село»), І. Соколова («Погорільці», «Проводи рекрутів»), К. Трутовського («Масляна», «Лірник у селянській хаті»), М. Кузнецова («Мировий посередник»). Тема сільського життя стала основною у творчості К. Костанді («В люди», «Старенькі»), М. Пимоненка («Жниця», «Весілля в Київській губернії»), В. Орловського («Жнива», «Привал чумаків»).

К. Костанді. В люди

ПИМОНЕНКО МИКОЛА (1862–1912)

Художник, академік Імператорської академії мистецтв (з 1904). Народився в Києві в сім'ї іконописця. Художню освіту здобув в іконописній школі Києво-Печерської лаври, в Київській рисувальній школі М. Мурашка та Імператорській академії мистецтв у Санкт-Петербурзі. З 1884 р. викладав у Київській рисувальній школі М. Мурашка. 1900 р. став засновником і викладачем Київського художнього училища. 1893 р. – експонент, а з 1899 р. – член Товариства пересувних виставок («передвижників»). Пимоненко – майстер реалістичного жанрового живопису. Один з перших в українському малярстві зумів поєднати побутовий жанр з поетичним національним пейзажем. Автор близько 715 картин і рисунків. Найвідоміші картини Пимоненка «Весілля в Київській губернії» (1891), «Свати» (1892), «По воду», «Ворожіння» (1893), «Жнива» (1896), «Ярмарок» (1898), «Брід» (1901), «Українська ніч» (1906) та ін. У своїй творчості М. Пимоненко свідомо уникав трагічних сюжетів, з великою любов'ю, ідеалістично зображував своїх героїв і створював світлий, піднесений образ України.

В Україні починали шлях у велике мистецтво ініціатори пересувних виставок І. Крамської, І. Рєпін, М. Ге, М. Ярошенко. Приватну Київську рисувальну школу М. Мурашка закінчили С. Костенко, Г. Світлицький, І. Іжакевич, В. Серов. Українські митці закінчували Петербурзьку академію мистецтв і Московське училище живопису, ставали визнаними майстрами пензля.

У другій половині XIX ст. спостерігається перехід від академічних канонів до реалістичного напрямку в скульптурі. Увагою та співчуттям до простих людей відзначаються композиції найвидатнішого українського скульптора того часу Л. Позена («Кобзар», «Переселенці», «Жебрак», «Оранка в Малоросії»). У жанрі портрета працював П. Забіла (бюст М. Салтикова-Щедрина, М. Гоголя, мармуровий портрет Т. Шевченка). Монументальною скульптурою захоплювався М. Микешин – автор пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві (1888).

У скульптурі Східної Галичини другої половини XIX ст. панівним напрямом залишався академізм. Риси реалістичного мистецтва з'явилися у творчості

О. Мурашко. Дівчина в червоному капелюсі. 1902–1903 рр.

М. Пимоненко. Українська ніч. 1906 р.

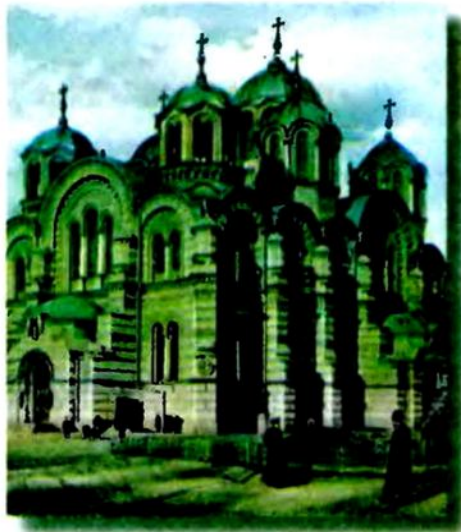
М. Пимоненко. Жниця

групи молодих львівських митців Т. Баронча, Т. Болотницького, С. Яжмівського, Ю. Марковського та інших. Народна тематика знайшла відображення в роботах О. Северина, С. Левандовського («Запорожці»).

Т. Рігер творив у галузі монументально-декоративного мистецтва. Найвідомішими його роботами стали алегоричні скульптурні групи «Галичина», «Труд», «Освіта» для будинку Крайового галицького сейму (тепер цей будинок – корпус Львівського університету).

Друга половина XIX ст. позначена інтенсивною забудовою міст. З розвитком капіталізму, появою заможних підприємців та купців архітектори отримували дедалі більше замовлень від держави і приватних осіб на спорудження театрів, готелів, житлових кількоповерхових споруд, прибуткових будинків. У Києві зведено будинок Міської думи у стилі бароко (архітектор О. Шілле), готель «Континенталь», театр Соловцова (тепер Український драматичний театр ім. І. Франка), оперний театр (архітектор В. Шретер).

Відомий архітектор О. Беретті проектував Володимирський собор, у внутрішньому розпису якого брали участь В. Васнецов, М. Нестеров. О. Бекетову належать проекти земельного банку і комерційного банку в Харкові і драматичного театру

О. Беретті Володимирський собор

В. Васнецов. Богоматір з Немовлям. Фрагмент розпису Володимирського собору в Києві. 1889–1896 рр.

В. Васнецов. Христос Вседержитель. Ескіз розпису купола Володимирського собору в Києві. 1865–1896 рр.

в Сімферополі. В Одесі за проектами архітекторів Г. Гельмера і Ф. Фельнера зведено оперний театр, за проектом О. Бернардацці – будинок біржі (нині філармонія).

У Львові, Чернівцях та інших містах збудовано кілька споруд за проектами Ю. Захаревича (Львівська політехніка, будинок Галицької ощадної каси). У 1900 р. завершено будівництво Львівського оперного театру (архітектор З. Горголевський).

Для архітектурних пам'яток України цього періоду характерним є поєднання різних стилів.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте особливості розвитку української літератури в другій половині XIX ст.
2. З ім'ям якого композитора пов'язано злет українського музичного мистецтва другої половини XIX ст.? Використовуючи текст підручника, підготуйте повідомлення про цю історичну постать. Вкажіть найвідоміші твори митця.
3. Розкажіть про стан театрального мистецтва в другій половині XIX ст.
4. «Національно-побутові мотиви залишилися домінуючими в образотворчому мистецтві України». Доберть факти на підтвердження тези. Готуючись до відповіді, використайте ілюстрації з підручника.
5. Схарактеризуйте розвиток архітектури в другій половині XIX ст. Вкажіть імена відомих архітекторів, їх будівлі.

§33

Церковно-релігійне життя в другій половині XIX ст.
Українські підприємці-благодійники

1. Особливості релігійного життя.
2. Підприємці-благодійники.

 Пригадайте характерні риси церковно-релігійного життя в українських землях у першій половині XIX ст.

① Найвпливовішою конфесією в українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст. залишалася Російська православна церква. У цей час тут діяло 8 епархій: Київська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Волинська, Подільська, Катеринославська і Херсонська.

На початку XX ст. у Наддніпрянській Україні налічувалося понад 9 тис. парафій (приходів) та 12 тис. священників Російської православної церкви. Священників призначала консисторія, хоча збереглася і спадкова передача парафії синові, внукові. Незважаючи на заборону проводити церковну службу українською мовою, місцеве, зокрема сільське, духовенство вживало рідну мову.

Заборона обирати священників віруючими поступово призвела до взаємної недовіри. Це створило умови для поширення протестантських віровчень і сект. Провідним серед них став штундизм (баптизм), який сповідували німецькі колоністи Півдня. З Херсонської та Катеринославської губерній сезонні сільськогосподарські робітники перенесли баптизм на Волинь, Чернігівщину, Київщину. Влада всіляко забороняла діяльність сект, вдаючися навіть до репресій. Тільки після революції 1905 р. баптисти дістали змогу легальної діяльності. На той час в Україні до цієї течії належало близько 3 млн віруючих.

Водночас ширилися містичні секти, що не визнавали церкви і вважали, що Ісус Христос вже прийшов на землю і встановив Царство Боже.

Зросійщення церкви, її зближення з самодержавством відштовхувало від неї частину інтелігенції (В. Антонович, О. Кониський, М. Драгоманов).

Однак на побутовому рівні переважна більшість людей вірила в Бога, здійснювала прощу до православних святинь – Київської та Почаївської лавр. Попри всі заборони Київська духовна академія, духовні семінарії ставали осередками відродження релігійно-духовного життя в Україні. Патріотично налаштовані майбутні священники створювали українські гуртки, вивчали історію, літературу, етнографію України. Родини духовенства дали Україні таких видатних письменників та вчених, як С. Руданський, І. Нечуй-Левицький, М. Грушевський, П. Житецький, О. Кістяківський, Ю. Січинський, В. Біднов, О. Лотоцький, С. Єфремов, В. Щербаківський.

Русифікація України викликала опір національно свідомих верств населення. У релігійному житті це були спроби перекласти богослужбові книги українською мовою. Переклад Біблії та Євангелія здійснювали П. Куліш спільно з І. Пулюєм. 1869 р. у Львові надрукували «П'ять книг

Мойсея», через 2 роки у Відні – переклад Євангелія. Але через заборону царського уряду в Наддніпрянську Україну ці видання не надійшли.

Релігійне життя на західноукраїнських землях мало свої особливості. Після повстання 1863 р. російський уряд обмежував вплив римо-католицької та греко-католицької церков, 1875 р. було організовано збір підписів під клопотанням до Петербурга про навернення українців Холмщини та Підляшшя до православ'я. Російський уряд офіційно ліквідував греко-католицьку церкву. Не бажаючи примусово приймати православ'я, близько 200 тис. віруючих перейшли до римо-католицької церкви. Російська влада вперто викорінювала всі залишки уніатства, не зупиняючись перед репресіями щодо віруючих і духовенства.

На території Австро-Угорщини становище уніатів було значно кращим. Г. Яхимович, призначений митрополитом 1860 р., брав активну участь у громадському житті краю, його називали «володарем духовної української держави». У 1862 р. в Римі поляки й українці підписали конкордат (угоду), який встановлював рівноправність римо-католиків та греко-католиків.

У 70–80-х роках ХІХ ст. посилюється внутрішня боротьба між прихильниками латинізації греко-католицької церкви та прибічниками повернення до первісних, східних обрядів. Конфлікти з римо-католиками спричинили ліквідацію конкордату.

За цих умов набувають поширення чернечі організації, створені митрополитом С. Сембратовичем, – Товариство Св. Петра та Товариство Св. Павла.

У 1900 р. митрополиту кафедру очолив А. Шептицький, з іменем якого пов'язана ціла епоха в історії Української греко-католицької церкви.

Буковинські православні парафії до 1873 р. підпорядковувалися Сербській православної церкві. Митрополит Є. Гакман домігся створення незалежної буковинської митрополії, сприяв діяльності товариства «Руська бесіда». Митрополит А. Чуперкович за час перебування на чолі буковинської митрополії організував укладання катехизису (виклад релігійного вчення у формі запитань і відповідей) та підручника з релігії українською мовою.

1871 р. на конгресі в Пешті українцям відмовили в автономії Української греко-католицької церкви. Будь-які прояви національно-релігійного життя українців переслідувалися.

② Наприкінці ХІХ ст. вплив російської монархічно-православної ідеології на Східній Україні почав швидко сходити нанівець. Причина крилася в тому, що православна церква втратила соціальну привабливість для молоді, яка пов'язувала з нею надії на подальшу кар'єру. Зневірившись у церкві, в релігії багато випускників та студентів семінарій відмовляються від духовної кар'єри, часто поривають зв'язки з родиною і стають до лав революціонерів-безбожників.

Моральний і духовний занепад російського православ'я, з одного боку, відкривав перспективу для відродження української духовності та культури, а з іншого – крив у собі загрозу, що недовчені семінаристи, прийшовши під революційними гаслами до влади, виявляться ще небезпечнішими ворогами українства, ніж їхні ортодоксальні попередники.

Тому дуже важливим було, щоби розвиток української духовності та культури дістав матеріальну підтримку з боку українських підприємців-меценатів.

Одним з перших проявів подібної благодійної діяльності стало започаткування і фінансування українським цукрозаводчиком В. Симиренко Літературно-наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (1873), яке фактично стало неофіційною українською академією наук.

Серед найвідоміших українських меценатів у другій половині XIX ст. називають родину цукрозаводчиків Терещенків та їхнього зятя Б. Ханенка. Вони створили в Києві високоцінні приватні збірки творів мистецтва, що їх городяни могли відвідувати безкоштовно. Це відкривало можливість долучатися до шедеврів мистецтва навіть найбіднішим верствам киян, сприяло підвищенню їхнього культурного рівня.

Провідну роль відіграла родина Терещенків також у становленні та діяльності Київської рисувальної школи, заснованої М. Мурашком (1875). Б. Ханенко у своїй масштабній доброчинній діяльності приділяв значну увагу українському декоративно-ужитковому мистецтву, збирав вироби українських майстрів, чим не лише підтримував їх фінансово, а й популяризував національне мистецтво серед культурної еліти Російської імперії.

Персоналії

ХАНЕНКО БОГДАН (1849–1917)

Промисловець, колекціонер, меценат, громадський діяч. Народився на Чернігівщині. Походив зі старовинної старшинсько-гетьманської родини. Освіту здобув у Москві, закінчив гімназію та юридичний факультет Московського університету. Працював у департаменті юстиції в Санкт-Петербурзі. Там же одружився з Варварою Терещенко, яка походила з відомої родини промисловців-цукрозаводчиків і меценатів. 1881 р. подружжя переселяється до Києва. Б. Ханенко звільнився з державної служби, брав активну участь у доброчинних заходах свого тестя М. Терещенка, у громадському житті міста. Його обрали головою Київського комітету торгівлі

і промисловості. Колекціонував західноєвропейське малярство, твори ужиткового мистецтва. Колекціонування стає справою його життя. Понад сорок років подружжя Ханенків збирало твори світового мистецтва. Їхнє зібрання загалом складалося з майже 3000 книг, 1250 полотен – Рембрандта, Веласкеса, Рубенса, Тиціана та ін., колекції античної мармурової скульптури, італійської і східної кераміки, перських мініатюр, унікальних виробів з емалі та скла, давньокитайського, саксонського та мейсенського фарфору, зброї, килимів, вишивки тощо. Одним з перших почав збирати твори давньоруського іконопису. Для розміщення колекції було споруджено великий будинок, який, власне, і стає музеєм. Б. Ханенко був обраний почесним членом Академії мистецтв (1910) та Імператорської академії наук (Санкт-Петербург) (1910). Похований у Видубицькому монастирі. Після смерті чоло-

Музей мистецтв Богдана та Варвари Ханенків у Києві

Дворянський герб родини
Харитоненків

шу археологічну виставку з нагоди ІХ Всеросійського археологічного з'їзду, що відбувався тоді в Києві, було відкрито лише 1 серпня 1899 р.

Крім того, видатними меценатами були представники підприємницької родини Харитоненків, котрі, походючи зі Слобожанщини, уславилися власною щедрістю на всю Україну. Зокрема, всі вони, починаючи з цукрозаводчика І.Г. Харитоненка (1822–1891), багато зробили для розвитку міського господарства Харкова та Сум: зводили церкви, благодійницькі установи, навчальні заклади, закладали сади й парки.

У цілому, друга половина ХІХ ст. – це час, коли українська культура завдяки меценатству українських підприємців почала скидати з себе пута офіційної російської ідеології.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте характерні риси церковно-релігійного життя в українських землях у другій половині ХІХ ст.
2. У чому полягала особливість релігійного життя в західноукраїнських землях?
3. «Наприкінці ХІХ ст. вплив російської монархічно-православної ідеології на Східній Україні почав швидко сходити нанівець». Поясніть чому.
4. Використовуючи додаткову літературу, розкажіть про благодійну діяльність українських підприємців-меценатів.
5. Б. Ханенко. Що вам відомо про життя та діяльність цієї особи? У чому, на вашу думку, полягає історичне значення його діяльності?

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ

- ▶ 1. У переліку імен вкажіть діячів а) національно-визвольного руху; б) науки; в) мистецтва другої половини ХІХ ст.
- М. Драгоманов. – М. Бунге.
 - С. Смаль-Стоцький. – Д. Заболотний.
 - І. Сеченов. – М. Павлик.
 - О. Потебня. – Г. Галаган.
 - Б. Грінченко. – М. Вербицький.
- ▶ 2. Розташуйте події у хронологічній послідовності.
- Відкриття кафедри історії України у Львівському університеті.
 - Шкільна реформа у західноукраїнських землях.
 - Відкриття Новоросійського університету.
 - Відкриття у Харкові першого в Україні технологічного інституту.
 - Відкриття перших жіночих гімназій.
 - Відкриття в Одесі першої в Російській імперії і другої у світі бактеріологічної станції.
- ▶ 3. Вкажіть прізвище першого лауреата Нобелівської премії з України.
- І. Пулюй.
 - М. Гамалій.
 - І. Мечников.
- ▶ 4. Співвіднесіть відкриття з іменами вчених, які їх здійснили.
- а) Ф. Бредіхін вчення про фагоцитоз та імунітет.
 - б) М. Бекетов створення теорії походження метеоритних потоків з комет.
 - в) І. Мечников
- ▶ 5. Виберіть правильну відповідь.
Композитор, автор опери «Тарас Бульба».
- М. Сокальський.
 - М. Лисенко.
 - І. Воробкевич.
- ▶ 6. Завершіть речення.
Автор першої української опери «Запорожець за Дунаєм» –
- М. Вербицький.
 - С. Гулак-Артемівський.
 - М. Лисенко.
- ▶ 7. Виберіть правильну відповідь.
Драматург, автор п'єси «Ой, не ходи, Грицю...».
- І. Тобілевич.
 - М. Кропивницький.
 - М. Старицький.
- ▶ 8. Виберіть правильну відповідь.
Художник, автор полотна «Жниця».
- М. Пимоненко. – М. Ярошенко.
 - К. Костанді.

- ▶ 9. «Людство було сформовано не лише імператорами, жерцями, полководцями, але й іншими, хто створив сокиру, колесо, літак, хто винайшов злаки, спостерігав за зірками, хто відкрив залізо, радіохвилі», – писав російський письменник Д. Гранін.
Чи поділяєте ви думку письменника? Доберіть факти з історії культурного життя в українських землях другої половини XIX ст., що підтверджують цей вислів.
- ▶ 10. Складіть історичний портрет представника української культури другої половини XIX ст., використовуючи відомий вам біографічний матеріал, наведений у підручнику.
- ▶ 11. «...Франко визначив велику роль театру в суспільному житті... Для того, щоб театр став на ділі народним, треба було здійснити ряд заходів. Франко накреслив першочергові завдання: запровадити актуальний репертуар, популяризувати театральне мистецтво серед народу, зробити постановки загальнодоступними».
Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2007. – С. 356.
Поясніть, чому І. Франко визначив велику роль театру в суспільному житті. Чи поділяєте ви думку митця щодо розвитку театрального мистецтва? Кого із сучасних представників театрального мистецтва ви знаєте? Назвіть їх.

Тема 9

НАШ КРАЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVIII –
У ХІХ СТОЛІТТІ

§34 Особливості модернізації регіону та краю в другій половині XVIII – у середині XIX ст.

1. Соціально-економічний розвиток регіону напередодні скасування кріпаччини в Російській імперії. Міграції.
2. Суспільно-політичні рухи й організації. Соціальна боротьба.

① Використовуючи мапу, з'ясуйте, до складу якого регіону входила територія (місто, село), де ви живете. Використовуючи історико-краєзнавчу літературу, або матеріали, що знаходяться в краєзнавчому музеї, підготуйте розповідь про розвиток вашого краю наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Знайдіть спільне і відмінне в господарському розвитку вашого краю порівняно з іншими регіонами України. З'ясуйте причини особливостей розвитку економіки у вашій місцевості.

Перша половина XIX ст. була часом інтенсивного заселення і господарського освоєння Півдня України. Якщо ви живете у цьому регіоні нашої країни, розкажіть про це. Можливо, ви живете в області, звідки їхали переселенці в південні степи. Що вам відомо про причини і наслідки переселенського руху, про те, звідки вирушали переселенці на Південь? Що вам відомо про конкретний вклад земляків в освоєння нових земель?

② Хто з ваших земляків залишив слід в історії краю? Підготуйте розповідь про них.

Чи діяли у вашому краї в першій половині XIX ст. суспільно-політичні організації? Якщо так, що вам про них відомо?

Чи точилася у вашому краї боротьба проти кріпосницької системи? Якщо була, підготуйте повідомлення про пов'язані з нею події.

§35 Вплив адміністративно-територіальних реформ 60–70-х років XIX ст. на становище краю

1. Етнічний склад населення регіону.
2. Господарське життя.
3. Вірування, звичаї та побут місцевих жителів.

① Швидкі економічні зміни спричинили зміни в етнічному складі населення в багатьох регіонах України. Чи торкнулися ці процеси вашого краю? Напишіть про це письмову або підготуйте усну розповідь.

② Вкажіть на мапі торговельно-промислові центри, що зросли в другій половині XIX ст. Назвіть галузі промисловості та сільського господарства, що розвивалися в вашому краї.

Що вам відомо про особливості реформ 60–70-х років XIX ст. у вашій місцевості? Як реформи позначилися на економіці регіону? Підготуйте

розповідь про індустріалізацію в краї. Що ви знаєте про промисловий переворот, його вплив на життя населення краю?

Які зміни відбулися в сільському господарстві краю у порівнянні з пореформеними часами? Оцініть ці зміни, визначте їх позитивні й негативні сторони.

Яким було суспільно-політичне життя краю в другій половині XIX ст.? Чи діяли у вашому краї громадські об'єднання, організації? З'ясуйте, до якої з течій суспільно-політичного руху вони належали. Назвіть відомих вам земляків – активних учасників руху.

Як правило, у другій половині XIX ст. у більшості областей України відбувалися певні зрушення на краще в освіті й особливо помітні зміни у галузі науки та культури. Тому варто систематизувати дані про розвиток освіти, науки та культури у вашому краї. Хто з відомих діячів науки чи культури проживав у регіоні або був родом з нього?

Продовжте розповідь про ваш край у другій половині XIX ст., спираючись на твори художньої літератури, які ви вивчали на уроках або ж прочитали самостійно.

- 3 Чи змінилися під впливом промислового перевороту та перетворень у сільському господарстві вірування, звичаї, традиції та побут населення вашого краю? Розкрийте ці зміни.

ПІДСУМКОВЕ ОЦІНЮВАННЯ

1. Назвіть головні, на ваш розсуд, події національно-визвольного руху в українських землях а) у першій половині; б) у другій половині XIX ст.
2. Виберіть правильну відповідь.
В українських землях рушійною силою національно-визвольного руху була:
 - шляхта;
 - інтелігенція;
 - буржуазія.
3. Вкажіть колір національного прапора українців, що використовувався за часів подій революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії:
 - жовтий;
 - жовто-синій;
 - синьо-жовтий.
4. Розташуйте події у хронологічній послідовності.
 - «Київська козащина».
 - Селянський рух на Поділлі під керівництвом У. Кармелюка.
 - Селянські виступи під проводом Л. Кобилиці.
5. Співвіднесіть дату і подію.

1784 р.	а) Заснування Університету Св. Володимира в Києві.
1805 р.	б) Відкриття університету у Львові.
1834 р.	в) Заснування Новоросійського університету.
1865 р.	г) Відкриття Чернівецького університету.
1875 р.	г) Заснування Харківського університету.

6. Вкажіть дату скасування кріпацтва в а) західноукраїнських та б) східноукраїнських землях.
- 1871 р.
 - 1848 р.
 - 1861 р.
 - 1846 р.
7. Серед імен позначте представників а) літератури; б) мистецтва; в) науки першої половини ХІХ ст.
- П. Куліш; І. Котляревський; І. Франко; А. Мокрицький; С. Гулак-Артемовський; М. Костомаров; Д. Бантиш-Каменський; М. Остроградський; В. Каравасв; О. Духнович; Г. Квітка-Основ'яненко; М. Вербицький; М. Лисенко; А. Меленський; І. Сошенко; М. Кропивницький; Л. Долинський; І. Мечников.
8. Встановіть послідовність подій.
- Діяльність «хлопоманів».
 - Діяльність просвітницького гуртка «Руська трійця».
 - Створення у Львові товариства «Просвіта».
 - Діяльність Кирило-Мефодіївського братства.
 - Створення Літературно-наукового товариства ім. Т. Шевченка.
 - Оформлення суспільно-політичної течії «москвофілів».
 - Заснування Головної руської ради.
9. Співвіднесіть дату і подію.
а) 1798 р.	Валуєвський циркуляр про заборону української мови.
б) 1837 р.	Створення П. Чубинським вірша «Ще не вмерла Україна».
в) 1840 р.	Видання в Петербурзі трьох частин «Енеїди» І. Котляревського.
г) 1861–1862 рр.	Видання в Петербурзі «Кобзаря» Т. Шевченка.
ґ) 1862 р.	Видання «Руською трійцею» альманаху «Русалка Дністровая».
д) 1863 р.	Видання в Петербурзі першого українського журналу «Основа».
10. Розташуйте події у хронологічній послідовності.
- Відкриття першої в Україні залізниці Одеса–Балта.
 - Початок промислового перевороту в Україні.
 - Збудовано перший в Україні пароплав.
 - Завершення промислового перевороту.
11. Аграрне перенаселення. Поміркуйте, чому саме для західноукраїнських земель ця проблема була актуальною в другій половині ХІХ ст. Які вона мала наслідки?
12. «Все, що йде поза рами нації, се фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фанатів, що раді би широкими і вселюдськими фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації».
- Чи згодні ви з цим висловлюванням? Свою думку аргументуйте.

13. «У світовій економіці відомі три типи модернізації:

- 1) піонерська модернізація. Вона притаманна лідерам світового технічного та економічного прогресу. Постійна боротьба за світові ринки збуту підштовхує передові країни до вкладання значних коштів у науково-технічні розробки;
- 2) органічна модернізація. Її практикують країни, що перебувають у другому ешелоні світового економічного прогресу. Вона є наслідком природного розвитку капіталізму і характеризується оволодінням технологіями та економічними механізмами, які виробили модернізатори-піонери;
- 3) наздоганяюча модернізація. Така модернізація теж базується на завоюванні передових технологій та економічних механізмів. Проте це завоювання не є природним, органічним, оскільки стимулює таку модернізацію не дозрілість національної економіки, а, як правило, зовнішній виклик сусідніх економічно більш розвинутих держав...»

Бойко О.Д. Історія України. – К., 2008. – С. 246.

Дайте визначення терміна «модернізація». Використовуючи навчальний матеріал із всесвітньої історії та історії України, доберіть факти на підтвердження цього визначення.

14. «Хоч ці “великі реформи” і не революціонізували умов життя українців та інших підданих Російської імперії, вони, однак, спричинилися до важливих змін. Західні вчені часто підкреслюють те, що реформи принесли кріпакам особисту свободу, сприяли розвитку земської системи місцевого врядування та піднесенню ролі закону й права. Зі свого боку радянські історики вважають, що реформи відкрили для Росії епоху переходу від феодалізму до буржуазного, капіталістичного суспільства. Зрозуміло, реформи мали серйозні недоліки, але існує загальна згода, що без них подальша соціально-економічна модернізація імперії була б неможлива».

Субтельний Орест. Україна: історія. – К., 1999. – С. 229.

Поміркуйте, про які «великі реформи» пише вчений. Назвіть їх. Порівняйте погляди на реформи радянських істориків і західних дослідників. Поясніть висновок О. Субтельного: «Зрозуміло, реформи мали серйозні недоліки, але існує загальна згода, що без них подальша соціально-економічна модернізація імперії була б неможлива».

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ

1772, 1773, 1795

70–80-ті роки

XVIII ст.

1784

1791

1798

1805

1813–1835

1818 – 1819

1823

1833–1837

1834

1837

30-ті роки XIX ст.

1840

1843–1844

поділи Речі Посполитої.

Реформи Марії Терезії та Йосифа II на західно-українських землях.

відкриття університету у Львові.

таємна місія В. Капніста до пруського короля з метою знайти допомогу для визволення України з-під влади Російської імперії.

видання в Петербурзі трьох частин «Енеїди» І. Котляревського.

відкриття Харківського університету.

селянський рух на Поділлі під керівництвом У. Кармелюка.

діяльність полтавської масонської ложі «Любов до істини».

збудовано перший в Україні пароплав.

діяльність у Львові просвітницького гуртка «Руська трійця».

заснування Київського університету.

видання «Руською трійцею» альманаху «Русалка Дністровая».

початок промислового перевороту в Україні.

видання в Петербурзі «Кобзаря» Т. Шевченка.

селянські виступи під проводом Л. Кобилиці на Буковині.

1845–1847	діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.
1848	скасування кріпацтва на західноукраїнських землях.
1848	заснування Головної руської ради.
1855	«Київська козаччина».
1859	відкриття в Києві першої в Російській імперії недільної школи.
19 лютого 1861 р.	ліквідація кріпосного права в Російській імперії.
Початок 60-х років XIX ст.	діяльність «хлопоманів», зародження руху народників.
60–80-ті роки XIX ст.	завершення промислового перевороту в українських землях.
1861–1862	видання в Петербурзі першого українського журналу «Основа».
1862	П. Чубинський написав вірш «Ще не вмерла Україна»
1863	Валуєвський циркуляр про заборону української мови.
1865	відкриття в Одесі університету.
1865	відкриття першої в Україні залізниці Одеса–Балта.
1868	створення у Львові товариства «Просвіта».
Друга половина 60-х років XIX ст.	оформлення суспільно-політичної течії «москвофілів».
1870	відкриття перших жіночих гімназій.
1873	створення Літературно-наукового товариства ім. Т. Шевченка.
1875	заснування Чернівецького університету.
1882	відкриття першого на Наддніпрянщині професійного театру М. Кропивницького.
1885	відкриття у Харкові першого в Україні Південно-російського технологічного інституту.
1890	утворення першої української політичної партії – Русько-української радикальної партії (РУРП).
1896	обґрунтування Ю. Бачинським ідеї самостійної Української держави.

СЛОВНИК ІСТОРИЧНИХ ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

Автономія – самоврядування певної частини держави (населення), що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавними законами.

Адміністративно-територіальний устрій – поділ території країни на окремі частини – адміністративно-територіальні одиниці (губернії, провінції, області, округи, повіти), залежно від якого створюються і діють органи державної влади та місцеве самоврядування.

Асиміляція – процес втрати раніше самостійним етносом (народом) чи якоюсь його часткою своєї культури, мови, традицій тощо внаслідок поглинення іншим, зазвичай численнішим, етносом (народом).

Буржуазія – соціальна верства, яка володіє засобами виробництва (предметами і знаряддями праці), використовуючи найману робочу силу.

Геополітика – політична концепція, яка пов'язує політику держави зі співвідношенням географічних чинників (розташування країни, розмір території, наявність природних ресурсів, густота населення).

Громадське товариство – асоціація громадян, об'єднаних на ґрунті суспільних та власних інтересів.

Демографічний бум (вибух) – швидке зростання чисельності населення.

Державна монополія – виключне право держави на виробництво, торгівлю, промисловість тощо.

Еволюція – процес зміни, розвитку, перетворення.

Еліта національна – найбільш підготовлена і згуртована меншість суспільства, його провідна верства, яка усвідомлює цілі, що стоять перед народом (нацією), і скеровує зусилля національної спільноти на їх досягнення.

Еміграція – добровільне чи вимушене переміщення населення з країни постійного проживання в інші країни з економічних, політичних або інших причин.

Етнос – позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднана спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями та звичаями, самосвідомістю та етнімом (назвою).

Західники – представники одного з напрямів російської громадської думки 40-х років XIX ст., що виступали за ліквідацію кріпацтва та необхідність розвитку Росії за західноєвропейським зразком.

Ідентичність – рівнозначність, тотожність, однаковість.

Ідеологія – система політичних, економічних, правових, моральних, естетичних, філософських і релігійних поглядів, що виражають інтереси певних соціальних груп суспільства.

Індустріалізація – процес створення великого машинного виробництва в усіх галузях господарства країни.

Індустріальне (промислове) суспільство – різновид розвинутого суспільства з центральною роллю науково-технічної діяльності, машинним вироб-

ництвом, фабричною організацією та дисципліною праці, загальнонаціональним ринком і системою господарства. При переході від аграрно-ремісничого до індустріального суспільства має місце процес демократизації, включаючи процес зменшення спадкових соціальних розбіжностей, руйнацію традиційних станових привілеїв і ієрархій, становлення громадянських прав (юридичних, політичних, соціальних).

Кадровий пролетар – соціальний тип робітника, який був з ранніх років пов'язаний з промисловістю й мав тривалий стаж праці на виробництві.

Колонія – 1) поселення громадян якоїсь держави поза межами своєї країни;

2) загарбана область або країна.

Консервативна ідея – ідея, що відкидає нововведення і відстоює незмінність чогось (політичного устрою, державного ладу тощо).

Консерватизм – політично-ідеологічна течія, яка прагне поєднати зміни в суспільстві зі збереженням традиційних, перевірених досвідом минулого цінностей, традицій і форм життя суспільства.

Конфедерація – об'єднання держав, що зберігають свою незалежність та об'єднуються тільки заради координації дій з певною метою, переважно – зовнішньополітичною або військовою. Свої завдання здійснює за допомогою спеціальних постійних органів, у яких беруть участь представники держав, що входять до конфедерації.

Конфесія – релігійна спільнота, яка має своє віросповідання і культові товариства, організації, належність до певної релігії.

Кооператив – добровільне об'єднання людей, які на пайових засадах займаються певним видом господарської діяльності.

Коробейник – у Російській імперії – мандрівний торговець, що розносив по селах у короби дрібний товар.

Линва – канат, товста, дуже міцна мотузка з волокон або дроту.

Лібералізм – політична й ідеологічна течія, яка обстоює свободу, підприємництво, парламентський лад, демократичні права та свободу слова.

Ліберальна демократія – система державного управління, побудована на засадах конституційного ладу.

Менталітет – стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загально-визнані цінності, суспільна психологія.

Метрополія – держава, що має колонії.

Меценат – покровитель мистецтва і літератури.

Модернізація – оновлення, осучаснення.

Надніпрянська Україна (Надніпрянина) – умовний термін для позначення тієї частини українських земель, які входили до складу Російської імперії.

Народництво – ідеологія та суспільно-політична течія в Росії. Народництво поєднувало ідеї утопічного бачення світу з вимогами селянства знищити поміщицьке землеволодіння, кріпосництво.

Народність – історична спільнота людей, які мають спільну мову, територію, елементи спільної культури.

Національне відродження – термін, який набув поширення в ХІХ ст. та слугував для означення процесів, пов'язаних з пробудженням національної свідомості бездержавних народів Європи. Національне відродження в Україні мало декілька стадій, що визначаються вченими як фольклорно-етнографічна (період наукового зацікавлення), культурницька (формування національної свідомості) та політична (боротьба за незалежність нації).

Нація – соціально-етнічна спільнота людей, яка формується при переході від аграрно-ремісничої до індустріальної цивілізації, на основі спільної території. Нація відрізняється здебільшого внутрішньою згуртованістю, що виявляється у встановленні міцних економічних зв'язків, формуванні єдиної національної мови, розвитку національної самосвідомості.

Парафія – нижча церковно-адміністративна організація, що об'єднує віруючих (парафіян).

Парафіяльні школи – початкові школи при церковних парафіях.

Поділ влади – принципи розмежування функцій в єдиній системі державної влади з поділом її на законодавчу, виконавчу й судову гілки, які здійснюють свої повноваження кожна самостійно, врівноважуючи одна одну.

Політична партія – політична організація, що виражає інтереси певної соціальної групи (чи груп), об'єднує найбільш активних її представників і прагне досягнення певних цілей та ідеалів.

Політична система суспільства – сукупність державних і недержавних соціально-політичних інститутів, які здійснюють владу, управління справами суспільства, регулювання політичних процесів, взаємовідносин між соціальними групами, націями, державами та забезпечують політичну стабільність і прогресивний розвиток.

Поташ – калієва сіль вугільної кислоти. Застосовувалася як добриво, а також у миловарінні, виробництві скла.

Привілей – перевага, пільга, право, надане законом окремим особам, групам людей або певному стану.

Промисловий переворот – процес у розвитку продуктивних сил суспільства, який уособлює перехід від мануфактурного до машинного виробництва.

Пропінація – примусовий продаж селянам горілки поміщиками.

Радикали – прихильники докорінного, безумовного розв'язання будь-яких питань. Назва представників деяких політичних течій у країнах світу.

Реалізм – метод художнього пізнання, правдивого зображення в мистецтві дійсності. Реалізм у мистецтві досягає істинності відображення в художніх образах явищ природи і суспільства, внутрішнього світу людини.

Реформа – перетворення, зміна, нововведення, яке не знищує основи існуючої структури.

Реформи (аграрні) – державні заходи по перетворенню сільського господарства, форм землекористування, характеру земельних відносин.

Романтизм – 1) ідейний і художній рух у культурі кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. В основі романтичного ідеалу – воля творчої осо-

бистості, інтерес до національної культури і фольклору, інколи втеча від навколишньої дійсності в ідеалізоване минуле або вимріяне майбутнє; 2) умонастрій, який характеризується ідеалізацією дійсності, мрійливою споглядністю.

Сепаратизм – прагнення до відокремлення, відособлення. У багатонаціональних державах – прагнення національних меншин до відокремлення і утворення самостійної держави.

Синдикат – один з видів монополій, особливістю якого є угода про спільний збут товарів. Синдикат обмежує торговельну самостійність підприємств. Диктуючи ціни і умови продажу, синдикат перетворює торговців на своїх агентів.

Слов'янофіли – представники одного з напрямів російської громадської думки ХІХ ст. Стверджували особливий шлях історичного розвитку Росії, який принципово відрізнявся від західноєвропейських держав. Самобутність Російської імперії вбачали, насамперед, в існуванні селянської общини та православ'ї.

Соборність – рух за возз'єднання нації, народів, котрі з певних історичних причин були роз'єднані.

Стани – соціально-правові групи, кожна з яких вирізнялася юридичним статусом, певними правами і обов'язками в суспільстві.

Суверенітет – політична незалежність держави, що полягає в її праві самостійно розв'язувати свої внутрішні і зовнішні проблеми без втручання в них будь-якої держави. Суверенітет є необхідною політичною і юридичною ознакою держави.

Суспільно-політичний рух – рух, учасники якого висувують ідеї тих чи інших змін в організації життя суспільства і спрямовують свою діяльність на досягнення цих змін.

Толерантність – терпимість до чужих думок і вірувань.

Традиція – звичай, порядок, правила поведінки, які переходять з покоління в покоління.

«Українська ідея» – першим цей термін вжив П. Куліш, позначаючи ним усвідомлення, розуміння людьми приналежності до свого народу, його культури і віри.

«Українське питання» – своєрідна концепція, яка не лише констатувала наявність геополітично значущої етноісторичної спільноти людей – українського народу з його мовою, звичаями, віросповіданням, мистецтвом, територією, національною свідомістю, виробничими традиціями, а й моделювала його дії, спрямовані на відродження власної держави.

Унітарна держава – держава, територія якої, на відмову від федерації, не має у своєму складі федеративних державних утворень (штатів, земель тощо), а поділяється на адміністративно-територіальні одиниці. Найважливішою ознакою унітарної держави є те, що в ній функціонують єдині для всієї держави системи права, організації та побудови органів влади.

Урбанізація – історичний процес зростання ролі міст в економічному і культурному житті суспільства; процес зосередження промисловості й на-

селення в містах, переважно великих.

Фабрика – промислове підприємство, засноване на використанні системи машин; форма великого машинного виробництва.

Федерація – форма державного устрою; союзна держава, що складається з ряду держав або державних утворень, кожне з яких, поряд із загальнодержавними, має власні законодавчі, виконавчі й судові органи.

Філантропія – благодійність, допомога нужденним.

Фургонник – візник фургона, дрібний торговець, який розвозить і продає товар з фургона.

Шпіцрутен – довга, гнучка палиця, якими били засуджених проганяючи їх крізь стрій солдатів.

Шарварки – державна повинність кріпаків щодо будівництва й ремонту шляхів.

ЛІТЕРАТУРА

- Бойко О.Д. Історія України: навч. посіб. – К., 2008.
- Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.
- Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. – К., 1996.
- Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К., 1991.
- Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
- Дем'ян Г. Іван Вагилевич – історик і народознавець. – К., 1993.
- Драгоманов М. Вибране. Мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні. – К., 1991.
- Кобилянська О.Ю. Слово зворушеного серця: Щоденники. Автобіографія. Листи. Статті та спогади. – К., 1982.
- Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996.
- Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989.
- Куліш П. Листи до М.Д. Білозерського. – Львів; Нью-Йорк, 1997.
- Культура і побут населення України. – К., 1993.
- Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1995. – Т. 1.
- Макарчик С. Український етнос (виникнення та історичний розвиток). – К., 1992.
- Марков П. Жизнь и труды М.А. Максимовича. – К., 1997.
- Подов В.И. Открытие Донбасса. Исторический очерк. Документы. – Луганск, 1991.
- Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К., 1992.
- Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993.
- Українська ідея. Історичний нарис. – К., 1995.
- Хрестоматія з історії України: XIX – поч. XX ст. – К., 2000.
- Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX век): Историко-социологический очерк. – К., 1991.
- Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. – К., 1991.

Юні друзі!	3
Вступ	4
<i>Тема 1. Формування модерної української нації.</i>	
Теорія та суспільні виклики першої половини XIX століття	7
§ 1. Від етносу до нації	8
§ 2. «Український проект»	15
<i>Тема 2. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII – у першій третині XIX століття</i>	
§ 3. Включення українських земель до складу Російської імперії	20
§ 4. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії	26
§ 5. Наддніпрянська Україна в системі міжнародних відносин першої третини XIX ст.	29
§ 6. Початок національного відродження	35
§ 7. Національне відродження в західноукраїнських землях	39
§ 8. Російський визвольний та польський національно-визвольний рухи в українських землях у 20–30-х роках XIX ст.	44
Тематичне оцінювання	51
<i>Тема 3. Соціально-економічне життя народу та український національний рух у першій половині XIX століття</i>	
§ 9. Сільське господарство в українських землях	54
§ 10. Початок промислової революції	58
§ 11. Повсякденне життя українців у селі та місті	66
§ 12. Соціальна боротьба в першій половині XIX ст.	76
§ 13. Селянські рухи в першій половині XIX ст.	82
§ 14. Кирило-Мефодіївське братство	86
§ 15. Національно-визвольний рух у західноукраїнських землях під час революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії	91
Тематичне оцінювання	99
<i>Тема 4. Культурне життя в українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття</i>	
§ 16. Особливості розвитку культури	102
§ 17. Нова українська література і театр	112
§ 18. Розвиток мистецтва і архітектури в українських землях	120
Тематичне оцінювання	131

Тема 5. Модернізація українського суспільства в середині – у другій половині XIX століття	133
§ 19. Зміни в сільському господарстві	134
§ 20. Аграрні відносини в другій половині XIX ст.	141
§ 21. Розвиток промисловості	149
§ 22. Розвиток торгівлі та міст	155
§ 23. Реформи адміністративно-політичного управління 60–70-х років XIX ст. у підросійській Україні	164
Тематичне оцінювання	169
Тема 6. Національна ідея. Українофільський культурницький і політичний етапи визвольного руху.	171
§ 24. Українофільський культурницький етап визвольного руху	172
§ 25. Початок політичного етапу визвольного руху в українських землях	177
Тема 7. Суспільно-політичний рух в Україні в другій половині XIX століття	181
§ 26. Суспільно-політичний рух наприкінці 50-х – у 60-х роках XIX ст. Виникнення громад.	182
§ 27. Основні течії суспільно-політичного руху 50–60-х років XIX ст. у західноукраїнських землях	185
§ 28. Відродження громадського руху в 70–90-х роках XIX ст.	188
§ 29. Діяльність галицьких народовців у другій половині 70-х – 90-х роках XIX ст.	193
§ 30. Радикальний рух у Галичині. «Новоєрівська» політика народовців	195
Тематичне оцінювання	199
Тема 8. Культурне життя України в другій половині XIX століття ...	201
§ 31. Розвиток освіти і науки в другій половині XIX ст.	202
§ 32. Літературний і мистецькі процеси в другій половині XIX ст.	209
§ 33. Церковно-релігійне життя в другій половині XIX ст. Українські підприємці-благодійники	217
Тематичне оцінювання	221
Тема 9. Наш край у другій половині XVIII – у XIX столітті	223
§ 34. Особливості модернізації регіону та краю в другій половині XVIII – у середині XIX ст.	224
§ 35. Вплив адміністративно-територіальних реформ 60–70-х років XIX ст. на становище краю.	224
Підсумкове оцінювання	226
Хронологія подій	229
Словник історичних термінів і понять	231
Література	236

Навчальне видання

РЕЄНТ Олександр Петрович
МАЛІЙ Ольга Володимирівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Редактор *Олена Радзівілл*
Відповідальна за випуск *Наталія Заблоцька*
Обкладинка *Світлани Железняк*
Макет і художнє оформлення *Павла Машкова,*
Світлани Железняк
Підготовка ілюстрацій *Світлани Железняк*
Технічний редактор *Валентина Олійник*
Коректори *Інна Іванюсь, Любов Федоренко*
Комп'ютерна верстка *Тамари Скалиги*